

MÜNDƏRİCAT

3 |
ƏLİ HƏSƏNOV: AZƏRBAYCANIN MİLLİ DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ GEOSİYASI İNKİŞAF XARAKTERİSTİKASI: KEÇİLMİŞ YOL, MÖVCUD İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

20 |

MÜSLÜM NƏZƏROV: “BİLİKLƏR CƏMIYYƏTİ”NİN İMPERATİVLƏRİ

26 |

RUFİZ QONAQOV: AZƏRBAYCANIN XƏZƏRİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ STATUSUNA YANAŞMASININ GEOSİYASI ASPEKTİ

36 |

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV: XIX ƏSR-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÖYÇƏ MAHALININ TARİXİ COĞRAFIYASI VƏ İNZİBATI-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ

41 |

ELGÜN ƏLİYEV: XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİNDƏ ABŞ-DA QADINLARIN SOSIAL, İQTİSADI VƏ HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ

45 |

MƏHƏBBƏT MƏMMƏDOVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ YARANMASI TARİXİNDƏN

49 |

AYNUR SÜLEYMANLI: TÜRKİYƏ İLƏ İRAN ARASINDA REGIONAL LİDERLİK RƏQABƏTİ: BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN MARAQLARI VƏ MÖVQEYİ

13 |

FİRDOVSİYYƏ ƏHMƏDOVA: RUSİYANIN AZƏRBAYCANLA BAĞLI SİYASƏTİNDƏ XƏZƏR HÖVZƏSİNİN ƏHƏMIYYƏTİ (1920-Cİ İLLƏR)

16 |

MƏHƏRRƏM ZÜLFÜQARLI: SUMQAYIT ÜSYANI (7 noyabr 1963-cü il) MƏXVİ QRIF ALTINDA SAXLANILMIŞ SƏNƏDLƏRDƏ

23 |

HAZILYA MAMEDOVA: RAZVERTIVANIE DIALOGA V KULTURNOM PROCESSE

58 | İLHAMƏ HƏSƏNOVA:
MÜDAFİƏÇİ-VƏKİLİN
MƏHKƏMƏ İCLASININ
PROTOKOLUNDAN
İSTİFADƏ ETMƏ
İMKANLARI

54 | ИЛЬГАР ВЕЛИЗАДЕ:
ПЕРСПЕКТИВЫ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
АДМИНИСТРАТИВНО-РАЙОННОГО
ДЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ
РЕГИОНАЛЬНЫХ РЫНКОВ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ

62 | RƏŞAD ƏSGƏROV:
AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT
SƏNAYE SEKTORUNDA
SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN
TƏŞKİLATI-FUNKSIONAL
ƏMƏLİYYAT SİSTEMİ VƏ
SİSTEMATİK MAKRO SƏVİYYƏLİ
ÇAĞIRIŞLARA QARŞI TƏDBİRLƏR

65 | СЕВИНДЖ МАМЕДЛИ:
РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭЛИТ
В ФОРМИРОВАНИИ
НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
КОНСОЛИДАЦИИ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ

72 | ŞƏMS ALLAHVERDİYEVA:
MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ
BEYNƏLXALQ HUMANİTAR
ƏMƏKDAŞLIĞIN YERİ VƏ ROLU

**69 | ÜZEYİR ZEYNALOV: “YENİ DÜNYA DÜZƏNİ”
VƏ SİVİLİZASİYALARARASI DİALOQ**

“**GEOSTRATEGİYA**” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dissertasiyaların **Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.

GEO STRATEGİYA

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar
Mərkəzi

Baş redaktor:
Əli Həsənov
Redaktor:
İbrahim Əliyev
Redaktor müavini:
İsmayıl Qasimov

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
İman Hüseynov

Redaksiya heyəti:

Əli Həsənov
Mübariz Qurbanlı
Səlahəddin Xəlilov
Rüstəm Məmmədov
Rasim Musabəyov
Çingiz İsmayilov
Musa Qasimli
İbrahim Əliyev
Ərəstun Mehdiyev
Pərvin Darabadi
Cəfər Cəfərov
Elman Nəsirov
Hikmət Məmmədov
Elçin Əhmədov

Ünvan:
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq
Mətbuat Mərkəzinin 4-cü
mərtəbəsi.
Tel: (+994 12) 537 16 05
Faks: (+994 12) 537 16 05
E-poçt:
geostrategiya.az@mail.ru
strategiya.az@mail.ru

“Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Sifariş № 1950

Redaksiyanın icazəsi olmadan
dərgidəki materiallardan istifadə etmək
qadağandır.

Geosiyasət

ƏLİ HƏSƏNOV
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi,
tarix elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCANIN MİLLİ DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ GEOSİYASİ İNKİŞAF XARAKTERİSTİKASI: KEÇİLMİŞ YOL, MÖVCUD İMKANLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin 25 illik tarixinin global və regional dəyərini müəyyən edən ən başlıca amil bir dövlət olaraq onun tam formalaşması, özünü təmin edən milli iqtisadiyyata, maddi, mənəvi və insan resurslarına, daxili sabitliyə, milli-vətəndaş birliyinə, əhali tərəfindən dəstəklənən vahid inkişaf kursuna, güclü ordu və müdafiə potensialına və s. zəruri təsisatlara malik olması və bütün bunlara söykənərək müstəqil daxili və xarici siyasət yürütməsi hesab olunur.

1993-cü ildən başlayaraq başda Ümummilli Lider Heydər Əliyev olmaqla milli dövlətin iqtisadi, hüquqi və ideoloji əsaslarının, idarəçilik mexanizminin, milli inkişaf, daxili və xarici siyasət strategiyasının, təhlükəsizlik konsepsiyasının

formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesi bir tərəfdən Ermənistanla hərbi qarşıdurma, digər tərəfdənsə Azərbaycanı istiqamətləndirmək, onu təsir altında saxlamaq istəyən daxili və xarici güclərlə kəskin mübarizə şəraitində baş tutmuşdur. Prezident Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, siyasi uzaqgörənliyi, böyük idarəçilik təcrübəsi sayəsində **1993-2003-cü illəri əhatə edən birinci on il ərzində** bütün milli resursları vahid məqsəd uğrunda səfərbər etmək və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, onu sabit inkişaf yoluna çıxarmaq, milli iradəyə əsaslanan müstəqil subyekt kimi beynəlxalq aləmlə sıx inteqrasiyasını təmin etmək mümkün olmuşdur. Bununla yanaşı etiraf olunmalıdır

ki, hər bir dövlət kimi Azərbaycan da müstəqilliyinin ilkin mərhələsində xarici təhlükələrdən qorunmaq sahəsində özünümüdafiə sistemini dərhal formalaşdırma bilməmiş və müxtəlif daxili və xarici təhdidlərə qarşı təcili təxirəsalınmaz tədbirlər görmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu mənada Azərbaycan ilk dövrlərdə məcburi qaydada ayrı-ayrı güc mərkəzləri arasında balans yaratmağa sövq edilsə də, nəticədə minimum güzəştlər hesabına maksimum dividendlər əldə etməyə, prinsiplə məsələlərdə öz mövqeyini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə nail ola bilmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq Heydər Əliyev ən çətin şəraitdə həm Azərbaycanın yeni neft strategiyasını uğurla reallaşdırmağı bacarmış, həm də bu əsasda ölkənin gələcək dinamik inkişafının möhkəm təməlini qoymuşdur.

2003-2013-cü illəri əhatə edən ikinci onillikdə Azərbaycan oturuşmuş liberal iqtisadiyyata və böyük maliyyə resurslarına, güclü orduya malik, özünü tam təmin edən, heç kimdən asılı olmayan, sözünün casarətlə deyən, mövqeyinə və rəyinə regionda və dünyada hörmətlə yanaşılan və milli maraqlara əsaslanaraq tam müstəqil siyasət yürüdən ölkəyə çevrilmişdir. Məhz buna görə də bu gün Azərbaycan ciddi geosiyasi faktor kimi postsovet məkanının, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi

və Cənubi Qafqazın müasir geosiyasi, geoiktisadi və hərbi-geostrateji karakteristikasının müəyyənəşdirilməsinə mühüm təsir göstərir, habelə BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İKT, Qoşulmama Hərəkatının fəal üzvü olaraq, eyni zamanda dünyanın güc mərkəzləri ilə yaxından əməkdaşlıq edərək global siyasətdə özünün iştirak imkanlarını getdikcə genişləndirir.

Hazırda Azərbaycan Cənubi Qafqaz və keçmiş postsovet məkanının ümumi iqtisadi potensialındakı payına görə xarici aləmin diqqətini xüsusi cəlb edir. Cənubi Qafqazda, Avrasiya məkanında və dünyada Azərbaycanın mövcud və perspektiv geoiktisadi potensialı - iqtisadi inkişaf resursları, malik olduğu maddi və insan ehtiyatları, bu sahələrdə ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü pragmatik siyasət yüksək qiymətləndirilir. Cəmi 9 milyondan bir az çox əhalisi olmasına baxmayaraq, zəngin təbii, xüsusən enerji və karbohidrogen ehtiyatlarına, əlverişli iqlim və münbit torpağa, turizm imkanlarına, kənd təsərrüfatı və sənaye infrastrukturlarına və işlək əhaliyə malik olması onun iqtisadi perspektivlərini xüsusi cəlbədicidir.

Postsovet məkanının, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın müasir geosiyasi karakteristikasını, region ölkələrinin inkişaf tendensiyalarını və geosiyasi inkişaf perspektivlərini

qiymətləndirən əksər ekspertlər:

- əlverişli coğrafi, geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi-geostrateji mövqelərini;
- yürütdüyü müstəqil daxili və xarici siyasətini;
- zəngin təbii ehtiyatlarını, maddi, mənəvi, əmək və insan resurslarını,
- Şərqlə-Qərb alternativ nəqliyyat-kommunikasiya, tranzit və enerji dəhlizlərinin yaradılması sahəsində yürütdüyü transmilli siyasəti və tutduğu düzgün mövqeyini;
- daxili ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməsini, demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, bazar iqtisadiyyatı quruculuğu prinsiplərini rəhbər tutmasını;
- son on ildə nail olduğu dinamik sosial-iqtisadi inkişafı və gələcək inkişaf potensialını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasını bölgənin geosiyasi cəhətdən ən əhəmiyyətli və perspektivli ölkəsi hesab edirlər.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, geosiyasi xarakteristikasının əsas dəyər ölümləri kimi çıxış edən həmin amillər ölkənin həm beynəlxalq aləm üçün tərəfdaşlıq dəyərini, həm də mövcud dinamik inkişafını şərtləndirmişdir.

Digər geosiyasi xarakteristikasına - ərazisinin ölçülərinə, sərhədlərinin vəziyyəti və qonşularla münasibətlərinə, maddi və mənəvi resurslarından yararlanma əmsali və s. görə də Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən böyük və ən perspektivli dövləti hesab olunur. Ərazisinin təbii və coğrafi resurslarına onun: 86,6 min kvadrat km. quru və 80 min kvadrat km. Xəzər dənizindəki milli sektor; Avropa və Asiyani birləşdirən əlverişli coğrafi, geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti; avtomobil, dəmir yolu və su nəqliyyatı vasitəsilə Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ermənistan, Orta Asiya və Qara dəniz bölgəsi ölkələri ilə nəqliyyat-kommunikasiya xətləri və s. daxildir.

Ölkənin geosiyasi dəyərinin

artmasına və xarici ölkələrlə münasibətlərinin qurulmasına müsbət təsir göstərən əsas amillərdən biri onun əhəmiyyətli geosiyasi və coğrafi məkanda yerləşməsi hesab olunur. Ölkə dünyanın ən əhəmiyyətli regionlarından hesab olunan Avrasiyanın ortasında yerləşir, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda gedən əsas proseslərin və transmilli maraqların mərkəzində dayanır.

Azərbaycan Gürcüstanla birlikdə, Xəzər-Qara dənizləri arasındakı mühüm əhəmiyyətli Kontinental geosiyasi məkanın; Türkmənistan və Qazaxıstanla birlikdə Avropa-Cənub-Şərqi Asiyanın; Rusiya və İranla birlikdə Şimal-Cənub dəhlizinin; Şərqlə-Qərb arasındakı əksər transmilli nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin; NATO və KTMT kimi hərbi-strateji blokləşmələrin təmas xəttində yerləşir və bu xarakteristikasına görə, həm Avropanın, həm Asiyanın, həm də bəhs olunan sahələr üzrə Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın regional maraqlar mübarizəsində önəmli vəsili kimi çıxış edir.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, Xəzərətrafi ölkələr içərisində ən əhəmiyyətli geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji mövqe məhz Azərbaycana məxsusdur. Düzdür, tədqiqatçılar regional əhatə dairəsi və bölgənin geosiyasi mühiti ilə bağlı bəzi məqamları nəzərə alaraq (Ermənistan, İran və Rusiyanın müəyyən məsələlərdə Azərbaycanla üst-üstə düşməyən maraqları və s. - Ə.H.) onun tam müstəqil siyasət yürütmək və beynəlxalq aləmlə milli maraqlara uyğun sərbəst hərəkət etmək imkanını qismən məhdud hesab edir və bu fonda Cənubi Qafqazda, ətraf regionlarda mövcud olan münasibətlərin bölgə dövlətləri arasında ən çox Azərbaycana mənfi təsir göstərdiyini və onun müstəqil siyasət kursunu təhdid edəcəyini

proqnozlaşdırırlar. Onların fikrinə görə, milli və regional təhlükəsizlik, regional və beynəlxalq inteqrasiya və s. geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji məsələlərdə Azərbaycanın həm bölgə, həm də dünya ölkələri ilə üst-üstə düşən və düşməyən maraqları, fərqli fəaliyyət istiqamətləri mövcuddur ki, bu da rəsmi Bakının gələcək geosiyasi qərarlarına təsirsiz ötürməyəcəkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma dövrünün müasir çağırışları fonunda bütün ölkələr, o cümlədən dünyanın aparıcı dövlətləri qlobal və regional çərçivədə, müəyyən proseslərin və hadisələrin təsiri altında, habelə qarşılıqlı maraqlar kontekstində tez-tez öz siyasətlərinə müəyyən düzəlişlər edirlər. Təbii olaraq, Azərbaycan da öz milli maraqlarının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş siyasi kursuna, əlverişli coğrafi mövqeyinə və kəsb etdiyi transmilli geosiyasi əhəmiyyətinə uyğun olaraq bu və ya digər gedişlər edir və bundan sonra da edəcəkdir.

Geoiqtisadi dəyərinə görə Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu yeni neft strategiyası və digər transmilli enerji-nəqliyyat-kommunikasiya layihələrin həyata keçirilməsi, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycanı geoiqtisadi cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətləri və şirkətləri üçün cəlbedici tərəfdaş etmişdir. Ölkənin əlverişli geoiqtisadi dəyəri həm də yalnız neft-qaz sektoru ilə məhdudlaşmamış, keçən illərdə yürüdülməyən düzgün iqtisadi inkişaf strategiyası ümumilikdə Azərbaycanı Avrasiyanın iqtisadi, siyasi və sosial-mənəvi cəhətdən dinamik inkişaf edən bir ölkəsinə, dövlətlərarası əlaqələrdə ciddi geosiyasi aktora çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan həm də hövzənin neft-qaz resurslarından istifadənin düzgün strategiyasını müəyyənləşdirməklə, beynəlxalq aləmin daim artan enerji ehtiyacı

ilə ölkənin milli maraqlarını uzlaşdırmaqla və bu əsasda etibarlı tərəfdaş kimi tanınmaqla, milli iqtisadi və maliyyə dividendlərini gücləndirməklə beynəlxalq dəyərini artırmış və xarici aləmlə münasibətlərini intensivləşdirmək imkanı qazandırmışdır. Bu amilə təkcə təbii resurs mənbəyi və geoiqtisadi anlamında yanaşmaq düzgün olmazdı. Ölkənin bəhs olunan üstünlüklərindən, xüsusən də neft və qaz amilindən bacarıqla istifadə etməklə, müasir dünyanın aparıcı dövlətləri və güc mərkəzlərinin diqqətini özünün digər milli problemlərinə cəlb etməsi Azərbaycanın müasir dövrdə əsas milli geosiyasi vəzifələrindən biri hesab olunur. Bu üstünlüyün və imicin qorunması və düzgün istifadə olunması gələcəkdə də Azərbaycanın geosiyasi addımlarının və vəzifələrinin əsas müvəffəqiyyətini təşkil etməlidir.

Hazırda Azərbaycan Xəzər dənizinin digər sahilində yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistanla birlikdə üçüncü minillikdə Avropanın artan enerji tələbatının ödənilməsi və dünyada enerji təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində "ən əlverişli, ümidverici və etibarlı alternativ tərəfdaş" hesab olunur. Dünyanın alternativ enerji mənbəyi hesab olunan Xəzər regionunda neft-qaz istehsalı ilə bağlı əsas risklərdən biri hasil olunan məhsulun dünya bazarlarına təhlükəsiz və sərbəst marşrutlarla çıxarılması ilə bağlıdır. Bu anlamda Azərbaycan özünün və tərəfdaşlarının hasil etdiyi neft-qaz məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasını, ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi (diversifikasiyası) məsələsində Xəzər ölkələri içərisində həm Qazaxıstandan, həm də Türkmənistandan əlverişli vəziyyətdədir. Onlarla müqayisədə Azərbaycanın enerji ixracı riskləri çox aşağı səviyyədədir. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra Azərbaycan bölgənin karbohi-

drogen ehtiyatlarının alternativ yolla Avropaya nəqli marşrutunu müəyyənləşdirərək, planetar əhəmiyyətli, eyni zamanda çox məsuliyyətli və uzaqgörən strateji seçim etdi. Nəticədə Xəzərin neft və qaz ehtiyatlarının alternativ və müstəqil yolla Avropa ölkələrinə çatdırılmasının yeni marşrutunu dövrüyyəyə buraxdı. Bu marşrut ilə yeni neft və qaz ixracı kəmərlərinin çəkilməsi növbəti bir amil olaraq Azərbaycanın regionda geosiyasi, geoiqtisadi nüfuzunu və tranzit dəyərini artırdı və Xəzər hövzəsinin, Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarının Qərbi nəqli istiqamətində əsas tranzit ölkələrdən birinə - yeni transmilli yanacaq və nəqliyyat dəhlizlərinin dayağına çevirdi.

Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılmasını nəzərdə tutan layihələrin reallaşması heç də asanlıqla başa gəlməyib, müxtəlif beynəlxalq, regional və yerli geosiyasi maraqların toqquşması ilə müşahidə olunubdur. Lakin Azərbaycanın tam müstəqil geosiyasi, geoiqtisadi və təhlükəsizlik siyasəti, prinsipial və qətiyyətli mövqeyi Asiya ilə Avropanı birləşdirən böyük enerji-nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün etdi. Hazırda, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk kimi illik gücü təxminən 70 milyon ton

təşkil edən üç neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Astara-İran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən 30-40 milyard kub metr olan maye qaz kəmərlərinin mövcudluğu Azərbaycanın və tərəfdaşlarının enerji ixracı sahəsindəki geoiqtisadi risklərini, demək olar ki, sıfıra endirmişdir. Xəzər qazının Qara dənizin Gürcüstan limanlarına qədər kəmərlərlə, sonra isə sıxılaraq tankerlərlə Rumıniyaya, oradan da Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac olunması haqqında dövlətlərarası sazişin imzalanması təkcə Azərbaycanı deyil, bütöv Xəzər hövzəsi ölkələrinin qaz ixracı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoiqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq "Şahdəniz 2" layihəsinin reallaşdırılması ilə yeni kəmərlər-TANAP və TAP vasitəsilə böyük Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı daha da möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan həm də Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizlərinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Rusiyadan yan keçməklə Avropa və Asiya ölkələri arasında bağlayıcı körpü rolunu icra edən Trans-Qafqaz nəqliyyat-enerji dəhlizi (TRASEKA), strateji Bakı-Tbilisi-

Qars dəmir yolu layihələrinin təşəbbüskarı, hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılarından biri məhz Azərbaycandır. Bundan başqa, Trans-Asiya nəqliyyat dəhlizində (Cənubi, Şərqi və Orta Asiya-İran-Azərbaycan-Rusiya və əksinə, İranın Fars körfəzi vasitəsilə bu ölkələri Avropa ilə birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya layihəsi - Ə.H.) əsas bağlayıcı ölkələrdən biri kimi çıxış etməsi Azərbaycanın mühüm tranzit əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Dünyanın nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrində həlledici bir vəsələyə çevrilməsi Azərbaycanın son bir neçə ildə həm daxili, həm də regional və beynəlxalq yol-nəqliyyat infrastrukturalarının, o cümlədən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində çoxsaylı tranzit sistemlərinin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulmasına təkan vermişdir. 2013-cü ildə ölkədə yeni nəhəng Gəmiqayıрма zavodu istifadəyə verilmiş, Xəzər donanması müasir gəmilər hesabına gücləndirilmiş, yaxın bir neçə ildə isə yükötürmə gücü 20 milyon tona bərabər olan Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanının tikintisinin başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Paralel olaraq Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanında yenidənqurma işləri

aparılmış, əlavə nəhəng terminal-lar istifadəyə verilmiş, regionlarda 5 yeni aeroport tikilmişdir. Ölkənin dəmir yolu infrastrukturunun müasirləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilməyə başlamış, 2015-ci ildə isə Şərqlə Qərbi birləşdirəcək Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Görülən bütün işlərin başlıca məqsədi Azərbaycanın regionun tranzit mərkəzi statusunu möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də onun nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsini təmin etməkdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Almaniya, Niderland, Böyük Britaniya, Çin, Cənubi Koreya, İran və digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da Nəqliyyat-Logistika Mərkəzinin yaradılacağı gün heç də uzaqda deyil.

Beləliklə, Avrasiyanın əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq, Azərbaycan Şərq-Qərb ticarət, enerji-yanacaq və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində dayanır. Bu mövqə getdikcə güclənir və ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional inteqrasiya mərkəzləri (Avropa Birliyi, ABŞ, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) Azərbaycanın üçüncü minillikdə dünyanın həm alternativ enerji təminatçılarından biri hesab edir, həm də onun əsas tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlı olduqlarını nümayiş etdirir və bu iş ciddi səy göstərir. Azərbaycanın tranzit imkanları artdıqca, planetar geosiyasi dəyəri də yüksəlir ki, bu da onun xarici ölkələrlə geosiyasi tərəfdaşlığını şartlandıran digər əsas amil hesab olunur.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, region ölkələri içərisində öz geosiyasətini və geoiqtisadiyyatını, beynəlxalq əlaqələrini, reallaşdırdığı daxili və xarici layihələri və s. Xəzər dənizinin karbohidrogen məhsullarının istehsalı və

satışı ilə ən sıx əlaqələndirən ölkə məhz Azərbaycandır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsasında da məhz xarici şirkətlərlə Xəzər dənizində müştərək kəşf və istehsal etdiyi neft-qaz ehtiyatlarının sərbəst istifadəsi amili dayanır. Bu strateji məhsul ölkənin dinamik daxili iqtisadi, sosial və mənəvi inkişafını şərtləndirməklə bərabər, həm də onu dünya geosiyasətində, xüsusən Avropa enerji sektorunda mühüm bir amilə çevirmiş və geoiqtisadi tərəfdaşlıq dəyərini yüksəltmişdir. Hazırda ölkənin təsdiq olunmuş karbohidrogen ehtiyatları 4.6 milyard ton şərti yanacaq təşkil edir. Bunun 2 milyard tonu neft, 2,6 trln. kub metr isə (ümumilikdə ehtimal edilən karbohidrogen ehtiyatları isə 10 milyard ton şərti yanacaq) təbii qaz təşkil edir. Təkcə “Şahdəniz” yatağının ehtiyatı 1,2 trln. kub metr, 2010-cu ildə kəşf olunmuş “Ümid” qaz yatağının ehtiyatı 250-300 mlrd. kub metr, 2011-ci ildə kəşf olunmuş “Abşeron” yatağının ehtiyatı isə 350 mlrd. kub metrdən artıq qaz-kondensat miqdarında qiymətləndirilir. Müstəqillik illərində neft sektoruna 48 milyarddan çox ABŞ dolları miqdarında xarici sərmayə qoyulmuş, 61 yeni neft yatağı istismara verilmiş və yaxud yararlı vəziyyətə gətirilmişdir.¹

Hələ 2000-ci ilin əvvəllərində mütəxəssislər 2010-cu ildən etibarən Azərbaycanın Xəzərdə ildə təxminən 55 milyon ton neft və 20 milyard kub metr qaz çıxarmaq imkanı olacağını proqnozlaşdırırdılar. Dünya mütəxəssislərinin hesablamalarına və proqnozlara görə, XXI əsrdə Azərbaycan dünyanın enerji məhsullarına artan tələbatının nəzərəcarpacaq hissəsini (ildə təxminən 40-50 milyon ton neft və 25-30 mlrd. kub metr qaz) verəcəkdir. Artıq 2006-cı ildə neft və qaz hasilatının həcmi bu proqnozların əsassız olmadığını təsdiq etdi. Dövlət Neft Şirkətinin rəsmi

məlumatına əsasən, keçən illər üzrə Azərbaycanın neft və qaz hasilatının dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.²

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Neft (mln. ton)	32.273	42.604	44.527	50.419	53.050	45.625	43.390	43.484
Qaz (mlrd. kub.m.)	9.044	16.964	23.405	23.681	29.100	25.753	26.909	29.456

Göründüyü kimi, 2010-cu ildə Azərbaycanda həm neft, həm də qaz hasilatının həcmi ilə bağlı proqnozlar özünü doğrultmuşdur. Ölkədə 53 milyon tondan artıq neft, 29 mlrd. kubmetrdən artıq isə təbii qaz istehsal edilmişdir. Xəzər dənizində 2010-cu ildə ən çox neft və qaz Azərbaycana məxsus milli sektordan çıxarılmışdır. Sonrakı illərdə karbohidrogen ehtiyatların hasilatına korrektor edilmiş, mövcud tələbat nəzərə alınaraq neft hasilatı stabil olaraq 43-45 milyon ton həcmində saxlanılmış, əsas diqqət isə qaz hasilatı sahəsində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Yaxın bir neçə ildə “Şahdəniz -2” layihəsinin reallaşdırılması nəticəsində bu yataqdan hasil olunacaq qazın həcmi 9 milyard kubmetrdən 16 milyard kubmetrə çatdırılması planlaşdırılır. “Abşeron” qaz yatağından isə ildə 5 milyard kub metr qaz hasil olunacağı gözlənilir. “Abşeron”, “Ümid” və digər perspektivli qaz yataqlarının ehtiyatlarını da nəzərə almaqla yaxın gələcəkdə Azərbaycanda qaz hasilatının həcmi 45-50 milyard kubmetrə çatdırılacağı proqnozlaşdırılır.³

Neft və qaz istehsalı üzrə həyata keçirilən transmilli layihələrə yaradılan şəraitə görə, xarici partnyorlar bölgə ölkələri içərisində ən çox Azərbaycan və Qazaxıstandan razıdırlar və bu ölkələrin iqtisadi gələcəyinə də çox nikbin yanaşırlar. Hazırda Qərbi ölkələri və ABŞ Azərbaycanı özlərinin enerji sahəsində ən sabit və etibarlı tərəfdaşlarından biri kimi dəyərləndirərək, ona dünya enerji

bazarına çıxmaq üçün lazım olan bütün köməliyi göstərirlər.⁴ Bütün bunlar Azərbaycanın dünyada və regionda transmilli

geoiqtisadi dəyərini artırır və əlverişli tərəfdaşa çevirir.

Azərbaycanın müstəqillik illərində davamlı olaraq müşahidə olunan sürətli sosial-iqtisadi inkişafı faktı da, mütəxəssislərin fikrinə görə, Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində onun geoiqtisadi çəkisini getdikcə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda ümumi daxili məhsul istehsalının orta hesabla hər il 10%-dən yuxarı artımı, inflyasiyanın nisbətən sabit saxlanması, əhalinin pul gəlirlərinin və yaşayış həddinin getdikcə yüksəlməsi, istehsalda qeyri-neft sektorunun və özəl sahənin payının artması, idxal-ixrac balansında ixracın üstünlüyünün təmin edilməsi və s. həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səmərəli olmasını bilavasitə təsdiq edir. 1999-2001-ci illərdə ölkədə ÜDM-in orta illik artım sürəti 2,5 faiz, 2001-2004-cü illərdə isə 8-10% təşkil etmişdir. 1993-2004-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına 22,6 milyard ABŞ dolları miqdarında sərmayə qoyulmuşdur ki, bunun da 17 milyardı xarici, 5,6 milyardı isə daxili sərmayə olmuşdur.⁵ Müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatına yatırılmış sərmayələrin ümumi həcmi 2013-cü ildə 172.4 milyard dollara çatmış və 2007-ci ildən başlayaraq daxili sərmayələrin həcmi xarici sərmayələrin həcmi üstələməyə başlamışdır. 2004-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına 150.2 milyard dollar investisiya qoyulmuş, onun da 54%-i daxili sərmayələr olmuşdur.⁶

Mütəxəssislər hesab edirlər

ki, artıq 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan öz iqtisadi və sosial inkişaf parametrlərinə görə nəinki təkcə bölgədə, həmçinin dünyada lider ölkəyə çevrilmişdir. Məsələn, 2005-ci ildə ölkədə ÜDM istehsalı 27%, 2006-cı ildə isə 34% artaraq bölgənin və dünyanın ən yüksək göstəricisi olmuşdur.⁷ Azərbaycanın sürətli iqtisadi inkişafı sonrakı illərdə də öz yüksək tempini saxlamış və ÜDM artımı müvafiq olaraq 2007-ci ildə 27%, 2008-ci ildə 11%, 2009-cu ildə 9,3% və 2010-cu ildə 5,7% təşkil etmişdir.⁸ 2008-ci ildə başlayan ümumdünya iqtisadi böhran bir çox ölkələrin, hətta inkişaf etmiş Qərbi dövlətlərinin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurduğu halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı öz dayanıqlığını qoruyub saxlamış, əhalinin yaşayış səviyyəsi yüksəlməkdə davam etmiş, mühüm investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi belə dayandırılmamışdır. Əgər 2011-ci ildə ölkədə ÜDM artımı cəmi 0.1% olmuşdusa, 2012-ci ildə bu rəqəm 2.2%, 2013-cü ildə isə 5.8% təşkil etmişdir.⁹ İqtisadi artım əsasən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun orta hesabla illik 10% yüksəlməsi hesabına əldə olunmuşdur.

Ümumilikdə, son 10 ildə Azərbaycanın inkişaf strategiyası xüsusi düşünülmüş, hətərfəfli əsaslandırılmış uzunmüddətli dövlət proqramları əsasında həyata keçirilmişdir. 2004-2013-cü illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, regional və ayrı-ayrı digər sahələrin inkişafını nəzərdə tutan çoxsaylı ümumilikdə dövlət proqramları qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir. Bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı ümumilikdə 3.4 dəfə artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 49 faizdən 5.5 faizə düşmüşdür. İşsizliyin səviyyəsi 4.8 faizə enmiş və bu göstəriciyə görə, Azərbaycan dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrini də geridə qoymuşdur. Azərbaycanda müa-

sir iqtisadi və sosial infrastruktur yaradılmış, respublikanın enerji təhlükəsizliyi tam, ərzaq təhlükəsizliyi isə əsasən təmin olunmuşdur. Son 10 ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsi 17 dəfə artaraq 25 milyard dollara çatmış, 2013-cü ildə icmal büdcənin gəlirləri 29.5 milyard dollar təşkil etmişdir. 2003-cü ildə cəmi 800 milyon dollar təşkil edən strateji valyuta ehtiyatları 2013-cü ildə artıq 50 milyard dollara yüksəlmişdir. Əmək haqları, pensiyalar, təqaüdlər ardıcıl şəkildə artırılmış və bu göstəriciyə görə, Azərbaycan MDB məkanında öncül yerləri tutmuşdur. Minlərlə istehsal obyektı, nəhəng zavod və fabriklər, texnoparklar tikilmiş, 1.2 milyon yeni iş yeri yaradılmışdır. 2500 məktəb, yüzlərlə səhiyyə müəssisəsi, mədəniyyət, idman obyektləri tikilmişdir. Nəhəng infrastruktur layihələri reallaşdırılmış, regional inkişaf proqramları paytaxtla bölgələr arasında kəskin fərqi aradan qaldırılmasına ciddi təsir göstərmişdir. Regionlar da paytaxt kimi dinamik inkişaf etmiş, müasirləşmişdir.¹⁰

Son 10 ildə iqtisadi sahədə əldə olunmuş uğurlar nəticəsində Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda lider mövqelərini daha da möhkəmləndirmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2013-ci ildə Azərbaycanda ÜDM istehsalı 71 mlrd. ABŞ dolları¹¹, müvafiq olaraq Gürcüstanda 16.1 mlrd. dollar¹², Ermənistanda isə 10,4 mlrd. dollar¹³ təşkil etmişdir. Azərbaycanın Gürcüstan iqtisadiyyatının inkişafında oynadığı rolu da nəzərə alaraq, demək olar ki, bu gün ölkəmizin bölgənin ÜDM istehsalındakı payı 80%-dən çoxdur. Dünyanın bir çox nüfuzlu iqtisadi və maliyyə mərkəzləri, o cümlədən Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya İqtisadi Forumu, “Moody’s”, “Fitch Raitings”, “Standard and Poors” nüfuzlu reyting agentlikləri Azərbaycanın yüksək inkişaf

tempi nümayiş etdirdiyini xüsusi vurğulayaraq, onun dünyada ən yüksək iqtisadi artıma malik olması faktını qeyd etmişlər. Davos İqtisadi Forumunun 2013-cü ilə dair hesabatında Azərbaycan “iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı” əmsalına görə dünya ölkələri arasında 39-cu yeri tutmuşdur. ABŞ-in “Heritage” Fondu və “Wall Street Journal” qəzetinin birgə hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi - 2014” adlı hesabatda Azərbaycan dünyanın 186 ölkəsi arasında 81-ci yeri tutaraq iqtisadi cəhətdən “orta azad ölkələr” sırasına daxil olmuşdur.¹⁴ Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin, o cümlədən Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamaları göstərir ki, qarşidan gələn illərdə Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişaf tendensiyası davam edəcək ki, bu da müvafiq olaraq həm ölkənin beynəlxalq imicinə, həm də xarici geosiyasi aktorlarla tərəfdaşlıq münasibətlərinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Hazırda təbii səbəblərdən ümumi iqtisadi gücünə görə Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Belarus kimi iri dövlətlərdən nisbətən geridə qalsa da, Azərbaycan qalan digər post-sovet respublikalardan həm iqtisadi kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə irəlidadır. Bölgədəki neft istehsalına, transmilli nəqliyyat-tranzit imkanlarına, xarici iqtisadi əlaqələrinin intensivliyinə, enerji resursları ixracının şaxələndirilməsinə, Qərbin Xəzər hərbi-geostrateji çıxışının təmin edilməsi və hövzənin strateji hədəflərinə nəzarət imkanı yaratmasına və digər geoməkan üstünlüklərinə görə isə, Azərbaycan Qazaxıstan və Gürcüstanla birlikdə mütəxəssislər tərəfindən bölgənin ən əhəmiyyətli dövləti hesab olunur.

Bundan başqa, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı müstəqilliyinin ilk illərində tamamilə xarici kapitaldan və neft sənayesindən

asılı idisə, son illərdə nisbətən əsaslı şəkildə dəyişmiş, iqtisadi, sosial, infrastruktur və s. sahələrdə yerli kapital və qeyri-neft sektorunun payı üstün səviyyəyə yüksəlmişdir. Son illər Azərbaycan rəhbərliyi neft amilindən və xarici kapitaldan asılılığı kəskin şəkildə azaltmış, iqtisadi inkişafın yükünü qeyri-neft sektorunun üzərinə keçirmiş, əsas valyuta ehtiyatlarını da məhz bu sektorun yüksəlişinə istiqamətləndirərək, yerli istehsalın, xüsusən milli sənaye, emal və ərzaq istehsalı müəssisələrinin inkişafını təmin etmək üçün ciddi addımlar atmış ki, bu da ölkənin iqtisadi gələcəyi ilə bağlı əhəmiyyətli və mütəxəssislərdə nikbin əhval-ruhiyyə yaratmışdır. Azərbaycanda yürüdülmən məqsədyönlü siyasətin - neftdən gələn gəlirləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsinin nəticəsi olaraq ÜDM-in strukturunda bu sahənin payı sürətlə artmışdır. Əgər 2010-cu ildə iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payı 44.4% təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu rəqəm artıq 56.6%-ə yüksəlmişdir. Hökumətin proqnozlarına əsasən, 2015-ci ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 61,7 faizə çatacaqdır.¹⁵

Azərbaycanın 2005-2013-cü illərdə strateji neft və qaz məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlər hesabına ölkənin enerji, nəqliyyat, rabitə-informasiya sektorunun tam yeniləşdirilməsi və bu sahələr üzrə milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sosial və iqtisadi infrastrukturunun yenidən qurulması, iqtisadiyyatının liberallaşdırılması və şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafına önəm verilməsi, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və s. hesab olunur.

2003-cü ildən başlayaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının qəbulu və icrası respublikada yeni

şərait yaradaraq, Azərbaycanın bütövlükdə əksər bölgələrinin hərtərəfli tərəqqisinə səbəb olmuş, mərkəzlə regionlar arasında iqtisadi-sosial fərqləri əsasən aradan qaldırmış, yaşayış məntəqələrinin simasını müasirləşdirmişdir. Respublikanın kommunal, yollu-nəqliyyat, sosial, informasiya-kommunikasiya, ekologiya və digər sahələrin infrastrukturuna milyardlarla dollar investisiya qoyulmuşdur. Yeni iş yerlərinin açılması ölkədə işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı sisteminə əsaslı investisiya yatırılmış, fermerlərə birbaşa dövlət dəstəyi göstərilmiş və bu sahənin inkişafına əsaslı təkan verilmişdir. Hazırda Azərbaycan əksər ərzaq məhsulları ilə özünü əsasən təmin edir. Əgər Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan bəzi ərzaq məhsullarının istehlakında (ət, yağ, kartof, taxıl və s.) digər respublikalardan asılı vəziyyətdə idisə, müstəqillik dövründə bu balans daxili istehsal hesabına kəskin dəyişmişdir.

Göründüyü kimi, 2004-2013-cü illərdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı şaxələndirilmiş və iqtisadi balansda qeyri-neft sektorunun üstünlüyü təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, qarşidan gələn dövrdə də iqtisadiyyatda enerji amili öz aktuallığını saxlayacaq. Hazırda Azərbaycanın xarici borclarının miqdarı ÜDM-in cəmi 8%-i həcmindədir ki, bu da dünyada ən yaxşı göstəricilərdən biri hesab olunur.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, Xəzər regionunun hazırkı regional hərbi-geostrateji balansını Rusiyadan, geoiqtisadi və təbii enerji balansını Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistandan, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri Azərbaycan,

Gürcüstan, Türkiyə və Rusiyadan asılıdır. Onların fikrinə görə, Rusiya, İran, Orta Asiya ölkələri, Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın, o cümlədən Qərb ölkələrinin iştirakı ilə formalaşan Xəzər hövzəsinin geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji mühitinin gələcək taleyində isə Azərbaycanın mövqeyi kifayət qədər yüksəkdir. Bu ölkənin ayaq qoyduğu "geosiyasi tərəzi"nin gözü dərhal regionun əsas ağırlıq mərkəzinə çevrilir və regional münasibətlərin üstün istiqamətini təşkil edir.

Azərbaycanın artan enerji ixracı potensialını düzgün qiymətləndirən ABŞ və Avropa İttifaqı 2007-ci ildən başlayaraq Avropaya qaz ixracını nəzərdə tutan "Cənub Dəhlizi" çərçivəsində Nabucco qaz layihəsini geniş müzakirə mövzusunə çevirmişlər. Ehtimal edilirdi ki, bu layihənin tikintisi 2010-2011-ci illərdə başlayarsa, artıq 2014-2015-ci illərdə onun vasitəsilə təxminən ildə 25-30 milyard kub metr Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, hətta ola bilsin İran qazının Avropa bazarına ixracı mümkün olacaq və Avropa alternativ yanacaq mənbəyi əldə etməklə özünün enerji təhlükəsizliyi məsələsində Rusiyadan asılılığını xeyli azaldacaqdır. Ancaq Nabucco ətrafında aparılan uzun və səmərəsiz müzakirələr təsdiq etdi ki, bu layihənin əsas

təşəbbüskarları real addımlar atmaq niyyətindən uzaqdırlar və əsas maliyyə yükünü hasilatçı ölkələrin üzərinə yönəltmək fikrindədirlər. Üstəlik, hasilatçı-tranzit-istehlakçı sxemi üzrə iştirakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasında ziddiyyətli məqamlar özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Bütün bu qeyri müəyyənliklərin nəticəsi olaraq, artıq 2012-ci ilin aprelində Macarıstanın MOL şirkəti, 2013-cü ilin martında isə Almaniyanın RWE şirkəti Nabucco layihəsini tərk etdilər. 2013-cü ilin mayında isə Avstriyanın OMV şirkəti rəsmi şəkildə layihənin bağlandığını bəyan etdi.¹⁶

2010-cu ildən başlayaraq Azərbaycan "Cənub dəhlizi" layihəsi ilə bağlı müzakirələrin perspektivsizliyini görərək təşəbbüsü öz əlinə aldı və növbəti dəfə liderlik keyfiyyətlərini ortaya qoydu. 2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandumun, 2012-ci ildə Türkiyə ilə Trans-Anadolu layihəsi üzrə sazişin imzalanması, 2013-cü ildə isə Trans-Adriatik layihənin əsas ixrac marşrutu kimi seçilməsi "Cənub dəhlizi"nə yeni nəfəs gətirdi. Nəticə etibarilə 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda "Şahdəniz-2" layihəsinə dair yekun investisiya qərarı qəbul edildi.¹⁷ Azərbaycan

öz təşəbbüsü və praktiki addımları ilə yeni transmilli enerji layihələrinin əsasını qoydu, "Cənub dəhlizi" layihəsini xilas etdi, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında daha fəal iştirak etmək imkanı qazandı.

Azərbaycanın geosiyasi xarakteristikasının əsas göstəricilərindən biri də onun zəngin insan resurslarına malik olması, ölkədaxili sabit daxili ictimai-siyasi, milli-etnik və dini vəziyyətin hökm sürməsi və dövlətin bütün bu sahələr üzərindəki nəzarət imkanları ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın insan resursları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə üstün və perspektivli görünür. Azərbaycanın ümumi demografik göstəriciləri (əhalinin artım sürəti, gənclərin ümumi əhali arasında miqdarı və s.) müsbət istiqamətdə inkişaf edir. Ölkə əhalisinin sayı hazırda 9 milyondan artıqdır və artım balansı getdikcə müsbətə doğru dəyişir. Respublika üzrə hər kvadrat kilometrə, təxminən 96 nəfər düşür.

Keyfiyyət göstəricilərinə görə də ölkə əhalisi dünya standartlarına yaxındır. Əhalinin yaşayış səviyyəsi, təhsili, texniki və peşə hazırlığı, sağlamlıq və yaş meyarları, miqrasiya, urbanizasiya göstəriciləri həm

daxili inkişaf, həm də qlobal iqtisadi əlaqələr baxımından mütəxəssislər tərəfindən yetərli hesab olunur. Burada ən mühüm kriterilərdən biri kimi 2004-cü ildən başlayaraq və hazırda da davam edən sosial proqramlar nəticəsində əhalinin yaşayış səviyyəsinin sürətlə yüksəlməsini, adekvat olaraq yoxsulluğun 10 dəfəyə yaxın azalmasını göstərmək olar. Hətta 2001-2013-cü illər ərzində Dövlət Neft Fondundan və digər mənbələrdən ayrılmış vəsait hesabına həyata keçirilmiş layihələr nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin arasında yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 75%-dən 2013-cü ildə 15%-ə yenmişdir. Reallaşdırılan tədbirlərin miqyası isə çox genişdir - 2,5 milyon kvadrat metr sahəsi olan, bütün sosial-texniki infraqurstruktura malik 82 müasir qəsəbə salınmış, 40 min ailə 180 min nəfərədək qaçqın və məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır. Son bir neçə ildə orta hesabla hər il 20 min nəfərdən çox məcburi köçkün yeni müasir mənzillərlə təmin olunur. Yeni salınmış yaşayış məntəqələrində 139 məktəb, 6 musiqi məktəbi, 51 uşaq bağçası, 55 tibb məntəqəsi, 45 mədəniyyət mərkəzi, 2 olimpiya idman kompleksi tikilmiş, müasir tələblərə uyğun kommunal infraqurstruktura yaradılmışdır. Paralel şəkildə qaçqın və məcburi köçkünlərin məşğulluq probleminin həlli istiqamətində də səmərəli addımlar atılır.¹⁸

Hazırda bütün dünyada baş verən qloballaşma prosesləri Azərbaycan əhalisinin həm daxildəki yerləşməsi hərəkatına (urbanizasiya prosesinə), həm də ölkə xaricinə miqrasiyasına təkan vermişdir. Müstəqillik dövründə kənd əhalisinin təxminən bir milyona yaxını kortəbii qaydada kəndləri tərk edərək Bakı şəhərinə və ətraf qəsəbələrə köçmüş, bir o qədər də ölkə əhalisi xarici ölkələrə

miqrasiya etmişdir. Bunların daha çoxu mövsümi işlər üçün xaricə gedənlər, az bir qismi isə öz yaşayış yerini daimi dəyişənlərdir. Şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində yaşayan əhali arasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə və SSRİ dövründə tikilmiş iri sənaye müəssisələrinin dağılması ilə bağlı müəyyən işsizlik mövcud olsa da, bu boşluq miqrasiya və yeni istehsal-kommersiya müəssisələrinin yaranması hesabına doldurulur.

Tədqiqatçılar ictimai-siyasi və sosial-mənəvi resursların milli maraqların təmin edilməsinə yönəldilməsi sahəsində Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində ən balanslı geosiyasəti və effektiv siyasi idarəçilik sistemini də Azərbaycana aid edirlər. Azərbaycanın siyasi hakimiyyəti 1993-2013-cü illər arasında ölkənin geosiyasi vəzifələri və inkişaf ehtiyaclarına uyğun fəaliyyət konsepsiyasını və strategiyasını, dövlətin daxili və xarici siyasətinin prioritetlərini, istiqamət və vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmiş, təqdirəlayiq daxili və xarici fəaliyyət prinsipləri nümayiş etdirmiş, ölkəni beynəlxalq, regional, çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər sistemində fəal təmsil etmişdir. Hazırda Azərbaycanın geosiyasi idarəçilik sistemi ölkə Prezidentinin, onun Administrasiyasının, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının və digər strukturların vahid fəaliyyət koordinasiyası əsasında həyata keçirilir. Bu sistem ölkənin bütün daxili institusional, ərazi, təbii-coğrafi, əhali və digər geosiyasi resurslarının, xarici siyasət aktivlərinin səmərəli və effektiv istifadəsini, daxili və xarici siyasi-iqtisadi əlaqələrin koordinasiyasını təmin edir. Xüsusən ölkənin daxilində və beynəlxalq aləmdə, xarici təşkilatlarda, transmilli qurumlarda vahid siyasət üzrə təmsil olunma və təmsilçiliyin idarə edilməsi, beynəlxalq

münasibətlər sistemində cərəyan edən proseslərin öyrənilməsi və müvafiq strategiyanın hazırlanması, müttəfiqlərlə, tərəfdaşlarla, rəqiblərlə və digər beynəlxalq aktorlarla əlaqələrin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi sahəsində bu əlaqələndirmə sisteminin mühüm əhəmiyyəti özünü göstərir.

Uğurlu geosiyasi idarəçiliyin nəticəsi olaraq ötən dövrdə Azərbaycanın xarici aləmlə səmərəli əməkdaşlığı yaranmış, qarşılıqlı maraqlara cavab verən çoxsaylı ortaqlar transmilli layihələr həyata keçirilmiş, dünya siyasətinə təsir gücü olan böyük dövlətlərlə, beynəlxalq və regional qurumlarla tərəfdaşlıq münasibətləri qurulmuş, ölkənin nüfuzlu xarici alyanslarda, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarında iştirakı təmin edilmişdir.

İqtisadiyyatın qlobalaşdığı yeni minillikdə Azərbaycan dünyanın universal və global iqtisadi sistemə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olunur, Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər iqtisadi-maliyyə qurumları ilə hərtərəfli əməkdaşlıq edir. Təsadüfi deyil ki, bu qurumların dəstəyi və təqdimatı ilə, postsovet ölkələri içərisində ən çox xarici kapital da məhz Azərbaycan və Qazaxıstan iqtisadiyyatına yatırılıb. Hazırda adambaşına düşən xarici investisiyaların miqdarına görə Azərbaycan nəinki postsovet məkanının, həmçinin dünyanın lider ölkələrindən hesab olunur.

Keçən müddətdə Azərbaycanın regionda və dünyada nümayiş etdirdiyi balanslı geosiyasət, praqmatik xarici siyasət kursu, reallaşdırdığı uğurlu neft strategiyası, transmilli enerji və nəqliyyat-kommunikasiya siyasəti, həyata keçirdiyi regional və milli təhlükəsizlik strategiyası, Avropa Birliyi, NATO, ATƏT, MDB,

İKT və b. beynəlxalq-regional qurumlarla yaratdığı tərəfdaşlıq münasibətləri, Avropa Şurasına və Qoşulmama Hərəkatına üzv qəbul olunması, əksər beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və beynəlxalq aləm qarşısında götürdüyü öhdəliklərin icrası ölkənin xarici aləmlə geosiyasi, geoiktisadi və hərbi-geostrateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə müsbət təsir göstərən əsas amillər kimi çıxış etmişdir.

Müasir dünyada geoiktisadi dəyər ölçüləri həm də mövcud ölkədə yürüdülmə iqtisadi, siyasi, sosial, milli və s. siyasətin xarakteri və effektivliyi ilə ölçülür. Azərbaycan özünün müsbət və pozitiv iqtisadi inkişaf meyillərini - iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını, Qərblə iqtisadi əlaqələrini və bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərini inkişaf etdirilməklə yanaşı, həm də ölkə daxilində sabit vətəndaş birliyinin yaradılması istiqamətində mühüm nailiyyətlər qazanmışdır. Ölkədə həyata keçirilən düzgün və fəal siyasət onun daxili ictimai-siyasi mühitini nəzərəcarpacaq dərəcədə modernləşdirmiş, dövlət və cəmiyyət həyatını demokratikləşdirmiş, sosial-mənəvi sahələri yeniləşdirmiş, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarını formalaşdırmış və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Avropa dəyərlərinə, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna üstünlük verməsi, vətəndaşlarının təhsil, mədəni və intellektual səviyyəsini yüksəltməsi və s. amillər ölkənin dünyəvi geosiyasi əhəmiyyətini və planetar imicini xeyli artırmış və geosiyasi xarakteristikasına müsbət təsir göstərmişdir. Hazırda Azərbaycan öz ictimai-siyasi və sosial-mənəvi vəziyyəti, yekdil milli-dini-vətəndaş birliyi, tolerant daxili vəziyyəti və s. ilə Cənubi Qafqazın ən sabit və lider ölkəsi hesab olunur.

Azərbaycan Cənubi Qafqazda həm də xristianıqla islamın sərhədlərinin bitdiyi

və sivilizasiyaların qovuşduğu, müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəniyyətlərin bir arada inkişaf etdiyi, dini dözümlülüyün hökm sürdüyü coğrafi məkan olaraq, öz multikulturalist və tolerant cəmiyyəti, sabit ictimai mühiti ilə seçilir. Bu istiqamətdə ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü ardıcıl siyasət ölkənin regionda geosiyasi nüfuzunu artırmaqla yanaşı, həm də Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsində regional sabitlik və təhlükəsizliyin təmin olunmasına ciddi təsir göstərir. Bütün bunlar da Azərbaycanın xarici aləmlə geosiyasi tərəfdaşlığına müsbət təsir göstərən əsas amil hesab olunur.

Tədqiqatçılar Azərbaycanın üstün geosiyasi resursları sırasına, həmçinin azərbaycanlıların ölkədaxili və beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdiyi vətəndaş birliyini, hakimiyyətin siyasətinə xalqın etimadı və dəstəyini, milli maraqların və ölkədaxili sabitliyin qorunması üçün əhalinin, xüsusən ziyalıların nümayiş etdirdiyi güclü milli iradəni, vətəndaş əzmini və dövlətçilik təfəkkürünü və s. də aid edirlər. Müstəqilliyinin müəyyən mərhələlərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mənəvi resurslarının təsir gücünü azaltmaq, vətəndaş birliyini pozmaq, yürüdülmə siyasətə etimadsızlıq yaratmaq istiqamətində həm xaricdən, həm də daxildən göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, bu gün Cənubi Qafqazın ən sabit ölkəsi Azərbaycandır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bölgədə ən sabit cəmiyyət, milli, etnik, dini icmalar arasında sülh və tolerantlıq mühiti də məhz Azərbaycanda hökm sürür. Bütün bunlar da öz növbəsində Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı geosiyasi liderliyindən xəbər verir və ölkənin daxili və xarici siyasətində mühüm amil kimi çıxış edir.

Hər bir dövlətin siyasi, iqtisadi və s. fəaliyyətinin ölçü meyarı,

göstəriciləri və müvəffəqiyyəti həm də onun beynəlxalq nüfuzundan, geosiyasi imicindən, qazanılmış reputasiyasından, onu təmsil edən rəhbərlərin (yaxud rəhbər işçilərin) təsdiq olunmuş nüfuzundan, daxildə və beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdiyi fəaliyyətdən, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsindən və s. asılıdır. Bu baxımdan Azərbaycan özünün regional imicinə, daxili ideoloji-mədəni resurslarına görə dünyada seçilən yerlərdən birini tutur. Bu yer bir tərəfdən keçmiş Azərbaycan prezidenti, dünyada nüfuzlu ictimai-siyasi və dövlət xadimi imici qazanmış Heydər Əliyevin uzun müddət ölkəni beynəlxalq aləmdə təmsil etməsi, müsəlman ölkələri içərisində Azərbaycanın daha çox Avropa dəyərlərinə, dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna üstünlük verməsi, xalqın təhsil, mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksək olması, dünyanın elm, mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə verdiyi qabaqcıl töhfələrlə, digər tərəfdənsə hazırda prezident İlham Əliyevin yürütdüyü tam müstəqil və prinsipal xarici siyasət kursu ilə bağlıdır.

Dövlətlərin geosiyasi gücünün və beynəlxalq aləmə təsir imkanlarının əsas göstəriciləri həm də onun bütün dünyanın, ayrı-ayrı regionların ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial, təhlükəsizlik mühitinə, beynəlxalq aləmin rəsmi və ictimai rəyinə təsir etmək imkanları, transmilli proseslərdə iştirakı və s. ilə ölçülür. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya ölkələrinin alternativ enerji təminatı, transmilli enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrində iştirakı ilə yanaşı, həm də son illərdə digər planetar qlobal proseslərdə - beynəlxalq terrorizmə, narkoticarətə qarşı mübarizədə, dünya siyasətinin demokratik transformasiyasında, regional inteqrasiya və s. fəal iştirakı da onun bölgədəki

geosiyasi gücünü və təsirini, beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu, rolunu və dəyərini xeyli yüksəltmişdir. 2012-ci ildə 155 ölkənin dəstəyi ilə Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi və bu qurumun çərçivəsində səmərəli fəaliyyəti onun qlobal müstəvidə məqsədyönlü, prinsipial və aktiv fəaliyyətin məntiqi nəticəsi kimi izah oluna bilər. Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasında iki illik fəaliyyəti ilə bir daha təsdiq etmişdir ki, bu ölkə qlobal təhlükəsizliyə, dünyada sabitliyin, sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına, sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına töhfə vermək iqtidarındadır və bu işdə əlindən gələni edir. Bu müddət ərzində Azərbaycan BMT-nin üzv dövlətləri, qurumun rəhbər orqanları, digər beynəlxalq təsisatlarla sıx işbirliyi, sağlam əməkdaşlıq münasibətləri yaratmış və inkişaf etdirmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası həm də Azərbaycan üçün öz həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli, beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllini diqqətdə saxlamaq üçün bir vasitə olmuşdur.

Bundan başqa, Azərbaycan öz vətəndaş cəmiyyəti institutları, KİV-ləri və QHT-ləri vasitəsilə dünyanın qlobal ictimai və informasiya məkanında arzuolunan səviyyədə təmsil olunmasa da, ölkə daxilində qeyri-hökumət qurumlarına, mediaya yaratdığı sərbəst və azad mühitə, göstərdiyi maddi və mənəvi dəstəyə, dünyanın qlobal informasiya vasitələrinə, aparıcı xarici mətbuat orqanlarına və nümayəndəliklərinə yaratdığı əlverişli şəraitə və s. görə də dünyada vətəndaş cəmiyyəti və siyasi plüralizmin hökm sürdüüyü bir dövlət imici qazana bilmişdir. Bu amil də ölkənin beynəlxalq imici və geosiyasi gücünə fəal

təsir göstərir.

Azərbaycanın geosiyasi təsir və diplomatik resursları sırasına xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəlikləri, dünyada yaşayan azərbaycanlıları və s. aid etmək olar. Azərbaycan bu resurslar vasitəsilə dünyanın siyasi, mədəni, diplomatik və s. həyatında iştirak edir və müvafiq sahələrdə öz geosiyasi maraqlarını təmin etməyə çalışır. Xarici siyasət resurslarının gücünə, xarici ölkələrdəki səfirliklərinin və diplomatlarının sayına görə də Azərbaycan əksər postsovet və Cənubi Qafqaz ölkələrindən üstün mövqedədir.¹⁹

Xaricdə yaşayan və ölkənin xarici siyasət resursu kimi dəyərləndirilən soydaşlara gəldikdə, Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd vilayəti) və başqa ölkələrdəki tarixi vətənlərində yaşayan təxminən 30-35 milyon azərbaycanlı ilə yanaşı, dünyada yaşayan digər soydaşlar da ana Vətənlə əlaqələrini kəsməmiş (bunların sayı təxminən 2 milyona yaxındır) və Azərbaycan üçün potensial investisiya mənbəyi hesab olunurlar. Məhz ikincilər (uzaq xaricdə yaşayanlar) Azərbaycandakı yaxınları ilə mütəmadi əlaqə yaradır, onların maddi problemlərinin həllində iştirak edir, yaşadıkları ölkələrdə qazandığı pulların bir qismini öz doğma şəhər və rayonlarında müxtəlif işlərə yönəldirlər. Odur ki, bu qəbildən olan azərbaycanlılar Azərbaycanın həm daxili, həm də qlobal inkişafında, onun sabit və təhlükəsiz yaşamasında, problemlərinin həllində daha çox maraqlıdırlar. Bu da Azərbaycan dövlətinə yürütdüyü xarici siyasətdə həmin insanlardan öz əhali resursu kimi istifadə etmək imkanını yaradır.

Azərbaycanın planetar və regional geosiyasi təsirinə həlledici təsir göstərən əsas amillərdən biri də ölkənin mövcud hərbi-geostrateji potensialı, regional

və beynəlxalq təhlükəsizlik blokları ilə münasibətləri və təhlükəsizlik siyasəti hesab olunur. Azərbaycan malik olduğu hərbi-geostrateji potensialına, bu sahədəki əsas göstəricilərinə və milli resurslarına görə də Cənubi Qafqazın lider dövləti hesab olunur. Baxmayaraq ki, ATƏT-in "Avropada adi Silahlı Qüvvələr haqqında" müqavilənin cinah sazişi ilə (bu müqavilə 15 may 1992-ci ildə Azərbaycanın o zamankı müdafiə naziri R. Qaziyev tərəfindən Rusiyanın təzyiqi nəticəsində imzalanmışdır) Cənubi Qafqazda Azərbaycanın, Gürcüstan və Ermənistanın hərbi texnika kvotası bərabərləşdirilmiş və Azərbaycanın milli hüquqları açıq şəkildə pozulmuşdur. Həm ərazisinin həcmi, həm də əhalisinin sayı nəzərə alınmadan, o zaman Azərbaycana Gürcüstan və Ermənistanla bərabər miqdarda ağır hərbi texnika kvotası verilmişdir.²⁰ Azərbaycanın sayına müvafiq olaraq, milli ordusunun say tərkibi, hərbi-texniki hazırlığı və silahlanma keyfiyyəti də həm Gürcüstandan, həm də Ermənistandan yüksəkdir. Bundan başqa, ordu quruculuğuna yönəltdiyi ümumi büdcə xərclərinə görə də Cənubi Qafqazın lider ölkəsi Azərbaycan hesab olunur.²¹

Avroatlantik təhlükəsizlik strukturlarına inteqrasiya xətti götürməsi Azərbaycanı dünyanın və regionun təhlükəsizlik maraqlarında ciddi bir aktora çevirmiş və transmilli hərbi-geostrateji maraqların mərkəzinə çıxarmışdır. 1994-cü ildə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramına qoşulmaqla Azərbaycan özünün regional və milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin edəcəyinə və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə nail olacağına çox ümid bəsləyirdi. Eyni zamanda, bu proqrama qoşulmaqda Azərbaycanın əsas məqsədi həm də öz müstəqilliyinə və sərhədlərinin

təhlükəsizliyinə əlavə zəmanət almaq, Xəzər dənizinin ona məxsus sektorunda həyata keçirdiyi neft-qaz layihələrinin və dünya bazarlarına çəkilən transmilli kəmərlərin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət idi.

NATO-ya, yaxud KTMT-yə üzvlük məsələsinə gəlinə, Azərbaycan Cənubi Qafqazda və Avrasiya məkanında bir-biri ilə toqquşan geosiyasi maraqların (əsasən Rusiya və ABŞ başda olmaqla NATO və KTMT-nin) mövcud olduğunu nəzərə alaraq, həmişə tarazlı siyasət aparmağa üstünlük vermişdir. Mütəxəssislər hesab edir ki, bu sahədə

bölgələrinə - Əfqanıstanda, İraqda, Balkanlarda və s. həyata keçirdiyi sülhəratma proseslərində birbaşa iştirakı, NATO-nun qeyri-hərbi ehtiyatlarla təchizatı, təhlükəsiz hava dəhlizinin təqdim olunması və s. fəaliyyəti ilə də Qərbin etibarlı tərəfdaşı hesab olunur.²³

Beləliklə, yuxarıda göstərilən amillər əsasında, hazırda Azərbaycanın əksər xarici və region ölkələri ilə yaxşı tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətləri vardır. Azərbaycan ABŞ və Avropa Birliyi ilə yanaşı, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi, Orta Asiya, Yaxın Şərq, 2012-ci ildə Qoşulmama Hərəkatına

bu ölkələr arasında bütün digər sahələr üzrə dostluq və tərəfdaşlıq münasibətləri hökm sürür.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi durumu, müstəqil siyasəti, iqtisadi potensialı, maddi və mənəvi resursları və digər amillər onun regional mərkəz statusuna yüksəlmiş və beləliklə, geosiyasi dəyərini daha da artırmışdır. Azərbaycan bölgədə iqtisadi, sosial, humanitar və digər sahələrdə reallaşdırılan bütün layihələrin əsas təşəbbüskarı və mərkəzi fiqurudur. Ekspertlər müstəqillik dövründə həyata keçirilmiş transmilli neft və qaz, nəqliyyat-kommunikasiya layihələrini, son 10 ildə ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını əsas götürərək 2013-cü ilin aprelində Dünya İqtisadi Forumunun məhz Bakıda keçirilməsini dünya birliyinin Azərbaycanın iqtisadi gücünə verdiyi qiymət kimi səciyyələndirirlər. Bununla yanaşı, Azərbaycan Ümumdünya Mədəniyyətə Dialoq Forumunun, Beynəlxalq Humanitar Forumunun təşəbbüskarı və təşkilatçısı kimi çıxış edərək həm də dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun güclənməsinə öz dəyərli

töhfələrinin verir. Təsədüfi deyil ki, bu gün ekspertlər Bakını “Humanitar Davos” adlandırırlar. Azərbaycan məscidin, kilsənin və sinaqoqun heç bir qısqanclıq, narahatlıq olmadan yan-yana fəaliyyət göstərdiyi, çoxsaylı milli və etnik azlıqların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı ən nadir tolerantlıq məkanı – multikulturalizm mərkəzi kimi bütün dünyada tanınır və qəbul edilir. 2012-ci ildə “Eurovision” mahnı müsabiqəsini, çoxsaylı beynəlxalq idman yarışlarını yüksək səviyyədə təşkil edən Azərbaycan artıq 2015-ci ildə I Avropa Oyunlarını keçirməyə hazırlaşır.

Azərbaycanın xarici ələmlə tərəfdaşlıq münasibətlərinə mənfi təsir göstərən və geosiyasi dəyərini aşağı salan bəzi amillər də mövcuddur. Tədqiqatçılar bu sıraya ilk növbədə Ermənistanla münaqişənin və Dağlıq Qarabağ probleminin 20 ildən bəri həll olunmamasını aid edirlər. Ümumiyyətlə, müstəqilliyə qovuşduğu andan Azərbaycanın milli inkişafı yolunda rastlaşdığı ən mühüm problem də məhz Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində bu problem ölkənin bölgədə və

Azərbaycanın həyata keçirdiyi siyasət Cənubi Qafqazın mövcud reallığına tam adekvat idi. Çünki “Rusiya Bakını hərbi cəhətdən birbaşa nəzarətdə saxlaya bilməsə də, Ermənistanla müvafiq əməkdaşlığı gücləndirmək və rəsmi olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki davranışını Ermənistanın xeyrinə dəyişməklə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə və hərbi-strateji maraqlarına ciddi təhlükə yarada bilərdi”.²²

Beləliklə, göründüyü kimi Azərbaycan təkcə Avropa Birliyinin enerji təminatı və təhlükəsizliyi baxımından və “Qonşuluq siyasəti”nin əsas fiqurantlarından biri kimi deyil, həm də dünyanın müxtəlif

üzv olduğundan sonra isə bir sıra Cənubi Amerika və Afrika ölkələri ilə yaxşı münasibətlər qurmuş və onlarla tərəfdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir. Azərbaycan Qara-Xəzər dənizi hövzələri və Cənubi Qafqaz ölkələri icərisində geosiyasi və geoiqtisadi riskləri ən minimum olan və “etibarlı tərəfdaş” imici qazanmış ölkələr sırasında lider mövqelərdən birini tutur. Ətraf ölkələrdən onun yalnız işğalçı Ermənistanla Dağlıq Qarabağla bağlı münaqişəsi və problemləri mövcuttur. Xəzər hövzəsi ölkələri işərisində Türkmənistan və İranla Xəzər dənizindəki sektor bölgüsü və bəzi yataqların mənsubiyyəti ilə bağlı müəyyən problemlər yaşansa da hazırda

dünyada kəsb etdiyi geosiyasi əhəmiyyəti ciddi surətdə azaldaraq, beynəlxalq investisiya qurumlarının ölkəyə davamlı kapital qoyuluşu siyasətinə uzun müddət ciddi mənfi təsir göstərmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həm də bütövlükdə regionun iqtisadi, siyasi tərəfdaşlıq mühitinə, sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına maneçilik törədən başlıca amildir. Bu münaqişə həmçinin regionda transmilli enerji, nəqliyyat və dəhliz infrastrukturalarının təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, münaqişənin həllində heç bir irəliləyişin olmaması bir tərəfdən Azərbaycan ictimaiyyətini anti-qərb əhval ruhuyəsində kökləyir, digər tərəfdən isə Avrasiyanın təhlükəsizlik sistemində, tərəfdaşlıq mühitinə mənfi təsir edir.²⁴

Azərbaycanın geosiyasi xarakteristikasına mənfi təsir göstərən amillər sırasına, mütəxəssislər həm də ölkə daxilində iqtisadi inkişaf sahəsində sona çatdırılmamış bəzi milli layihələri - iqtisadi liberallaşma və özəl sektorun inkişafı prinsiplərinin dünya standartlarından qismən geri qalmasını, sərbəst iqtisadi, biznes və rəqabət mühitinin hələ də tam bərqərar olmamasını, ölkədaxili bəzi hüquqi, siyasi, iqtisadi və digər problemləri və s. aid edirlər. Bununla yanaşı hesab olunur ki, son illər vətəndaş cəmiyyəti və bazar iqtisadiyyatı quruculuğu sahəsində islahatların dərinləşdirilməsi, korrupsiyaya, inhisarçılığa, hüquq pozuntularına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, bu məqsədlə hüquqi, institusional, inzibati və digər tədbirlərin intensivləşdirilməsi mövcud problemlərin əsasən aradan qaldırılmasına artıq öz müsbət təsirini göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dünya miqyasında hələ

ki, özünün enerji və xammal resursları, müəyyən qədər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə təmsil olunur. Xarici kapital qoyuluşunun həcmində görə Azərbaycan ən qabaqcıl ölkələr sırasında olsa da, investisiyaların böyük bir qismi neft-qaz, enerji, nəqliyyat- kommunikasiya layihələrinə yönəldilmişdir. Əksər neft ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da mühüm iqtisadi göstəricilərinin və ümumiyyətlə iqtisadiyyatının əsasını neft-qaz sənayesi, enerji resurslarının istehsalı və satışı təşkil edir. Hazırda, ölkə büdcəsinin böyük qismini enerji resurslarının istehsalı və satışından gələn gəlirlər, yaxud bu sahədən daxil olan vergilər təşkil edir. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, son illər sənayeləşmə prosesinin sürətlənməsi, həm daxili bazarın ehtiyaclarının ödənilməsinə, həm də ixraca hesablanmış orta və böyük istehsal müəssisələrinin yaradılması, emal sektorunun güclənməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində atılmış mühüm addımlar, yeni torpaq sahələrinin dövrüyyəyə buraxılması və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması, turizm, xidmət infrastrukturunun yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması, tikinti biznesinin inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və gəlirlərinin artması qeyri-neft sektorunun əsaslı şəkildə inkişafına və ÜDM-in formalaşmasında onun payının kəskin şəkildə artmasına şərait yaratmışdır. 2013-cü ilin statistikasına əsasən, 57.7 milyard manatlıq ÜDM-in 24 milyard 35 milyon manatı neft sektorunda, 29 milyard 983 milyon manatı isə qeyri-neft sektorunda yaranmışdır. 3 milyard 690 milyon manat isə məhsula və xalis idxala tətbiq olunan vergilərdən əldə olunmuşdur. İl ərzində neft sektorunun inkişafı 101%, qeyri

neft sektorunun artımı isə 110% təşkil etmişdir.²⁵

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun həll edilməməsi, Trans Xəzər layihəsinə region dövlətlərinin fərqli yanaşması və digər problemlər həm Azərbaycanın, həm də digər bölgə ölkələrinin xarici aləmlə tərəfdaşlığına mənfi təsir göstərir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə, Cənubi Qafqaz, Xəzər-Qara dəniz hövzəsindəki regional qarşıdurmalara və bəzi ölkədaxili problemlərə görə bir çox maraqlı dairələr dünya investorlarına nə qədər Azərbaycanı əlverişsiz bir ölkə kimi təqdim etməyə çalışsalar da, malik olduğu zəngin enerji resursları, Xəzər hövzəsində yürütdüyü effektiv neft-qaz siyasəti və reallaşdırdığı çoxsaylı transmilli layihələr onu bütün dünya üçün bir o qədər, cəlbədicə və arzuolunan tərəfdaşa çevirmişdir.

Beləliklə, ölkənin müasir geosiyasi xarakteristikası onu deməyə əsas verir ki, müstəqillik əldə edildikdən sonra tarix baxımından ötən qısa dövr ərzində Azərbaycan keçid dövrünü başa vurmuş, güclü regional geosiyasi amilə çevrilmiş, qlobal siyasətdə də öz sözü, rəyi və prinsipial mövqeyi ilə seçilən müstəqil dövlət kimi çıxış etməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "İki sahil" qəzeti, 20 sentyabr 2013-cü il, xüsusi buraxılış
2. <http://www.socar.az>
3. Trend xəbər bülleteni – 14 may 2014, 14 iyul 2014.
4. İki sahil qəzeti – 26 fevral 2010. N46
5. "Azərbaycan" qəzeti, - 25 yanvar; 2004; 08 dekabr 2004; 17 yanvar 2009.
6. <http://www.economy.gov.az/>
7. AzerTAc. Bülleten – 28,31 yanvar 2006.
8. "Azərbaycan" qəzeti – 17 yanvar 2009, 15 yanvar 2010, 16 mart 2011-ci il.

9. <http://www.economy.gov.az/>
10. AzerTAc. Bülleten - 29 dekabr 2013.

11. <http://www.kaspiy.az> - 10 yanvar 2014.

12. <http://www.newsgeorgia.ru> - 24 mart 2014.

13. <http://www.newsarmenia.ru> - 31 may 2014.

14. AzerTAc, Bülleten – 17 yanvar 2014.

15. <http://www.economy.gov.az>, Trend, 22 noyabr 2011.

16. Vikipediya.org - Nabucco.

17. AzerTAc. Bülleten - 29 dekabr 2013.

18. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az>

19. Azərbaycanın xarici ölkələrdə 85 diplomatik təsisatı - 57 səfirliyi, 5 daimi nümayəndəliyi, 9 baş konsulluğu, 7 fəxri konsulluğu və 7 təmsilçiliyi fəaliyyət göstərir ki, onlarda işləyən diplomat və xidmətçilərin sayı hazırda 1000 nəfərə yaxındır.

20. Sazişə görə onların hər biri 220 tank, 220 zirehli döyüş maşını, 285 top və 100 hərbi təyyarə saxlaya bilərlər. Əgər, ərazisinin həcmi və əhəlinin sayına müvafiq bölgü aparılsa idi (qalan bütün ATƏT üzvü olan dövlətlərdə bölgü məhz bu prinsiplərlə aparılıb) o zaman Azərbaycanın hərbi texnika və silah kvotası tank üzrə müvafiq olaraq 565, ZDM üzrə 860, top üzrə 566 ədəd və s. silahlar üzrə də indikindən üç dəfə çox olmalı idi.-Ə.H.

21. 2010-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın dövlət büdcəsində hərbi xərclər üçün 3 milyard manatdan artıq vəsait nəzərdə tutulur. Bu, orta hesabla Ermənistanın dövlət büdcəsindən 1.5 dəfə çoxdur. – Ə.H.

22. Rayner Fraytaq-Virmin-qhaus. Azərbaycanın xarici və təhlükəsizlik siyasəti // "Azerbaijan Focus" jurnalı, №1, 2009, s. 107.

23. Aleksandros Petersen. Azərbaycanın Avroatlantik baxışları // Azərbaycan focus, №2, yanvar-mart 2010.s.197.

24. Michael Cohen. The effect of oil revenues on transition economics: the case of Azerbaijan // "Geopolitics of energy" Journal, №6, June 2006

25. Bax: <http://www.stat.gov.az>

Tarix

RUSİYANIN AZƏRBAYCANLA BAĞLI SİYASƏTİNDƏ XƏZƏR HÖVZƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ (1920-Cİ İLLƏR)

Azərbaycan xalqının dövlətçiliyi baxımından Xəzər dənizinin əhəmiyyətli yeri olmuş və vardır. Cənub dənizlərinə çıxış əldə etmək məqsədilə I Pyotrun səfərindən başlayaraq Rusiyanın da geostrateji siyasətində Xəzər dənizinin yeri və əhəmiyyətinin bir neçə əsrlik tarixi vardır.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Xəzər hövzəsi uğrunda beynəlxalq rəqabət kəskin məzmun almışdı. Böyük Britaniya, Rusiya, Almaniya, Osmanlı dövləti regionda hərbi qüvvələrlə qarşı-qarşıya gəldilər. Bakı nefti uğrunda mübarizə dünya siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi. V.Lenin "Rusiya Sovet Respublikası" üçün Bakının iqtisadi əhəmiyyətini "neft, işıq, enerji" kimi dəyərləndirirdisə, ingilislər Bakını "rus Mərkəzi Asiyasına qapı" hesab edirdilər. (3, s.105,110) "Bakı məsələsi" beynəlxalq məzmun aldı. 1918-ci ilin noyabrından etibarən Xəzər hövzəsi uğrunda əsas rəqiblər sovet Rusiyası və Böyük Britaniya idi. Bolşevizmə qarşı savaşa Xəzər dənizindəki ingilis donanmasının əsas vəzifəsi sayılırdı. İngilis donanması komandanlığı Xəzər dənizinin şimal hissəsində bolşevik qüvvələrinin, dənizdən bolşevik müdaxiləsi təhlükəsinin və yerli bolşevizm təzahürlərinin qarşısını aldığını bildirirdi. (3, s.114)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratında Xəzər dənizi və dəniz donanması mühüm rol oynamışdır. 1919-cu ilin yazında Xəzər dənizində

naviqasiya mövsümünün açılması ilə və sovet qoşunları tərəfindən Port-Petrovskin tutulacağı təqdirdə Xəzər-Qafqaz cəbhəsinin komandanlığı Bakı üzərinə sonrakı döyüş əməliyyatlarını genişləndirməyi planlaşdırmışdı. (3, s.114-115) Bakı üzərinə cənubdan hücum etmək məqsədilə Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində, Lənkəran rayonunda sovet qoşunlarının çıxarılması üçün strateji plasdarm yaratmaq da planlaşdırılmışdı. (3, s.115) Amma 1919-cu ilin mayında Həştərxan-Xəzər hərbi donanmasının uğursuzluqları sovet komandanlığını Bakı üzərinə hücumu daha gec müddətə təxirə salmağa vadar etdi. (3, s.115) Müstəqil respublikaların mövcudluğu dövründə Sovet Rusiyasının Qafqaza nəzarətini itirdiyi zaman Xəzər dənizi regionla əlaqəsinin strateji nəqliyyat məkanına çevrilmişdi. Sovet Rusiyasının hərbi və diplomatik səyləri iflasa uğradıqda Xəzər dənizi vasitəsilə Bakı nefti gizli şəkildə Rusiyaya çatdırılırdı. "Xüsusi dəniz ekspedisiyası" Xəzər dənizini Bakı-Rusiya arasında neft təchizatı müqabilində siyasi ədəbiyyat və hərbi sursat mübadiləsi körpüsünə çevirmişdi. "Xüsusi dəniz ekspedisiyası" dəstəsinə daxil olan qayıqlarla bolşeviklər üçün Həştərxana gizlicə neft və neft məhsullarının yola salınması, sovet Rusiyasından isə Bakıya pul, döyüş sursatı, siyasi ədəbiyyat" çatdırılması təmin edilmişdir (1,

FİRDOVSIYYƏ ƏHMƏDOVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

s.39). Gizli həyata keçirilən bu əməliyyatlar ingilislərin bütün Xəzər dənizinə nəzarət etdiyi və sonrakı dövrə aiddir. Bakıdakı ingilis komandanlığı Qafqazdan çıxmaq ərəfəsində Xəzər hərbi donanmasını "vahid və bölünməz Rusiya" uğrunda vuruşan Könüllü orduya vermişdi. Xəzər dənizindəki hərbi donanma geosiyasi maraqlar üçün istifadə edilən mühüm güc strukturu idi. "Könüllü ordu" komandanlığının məğlubiyyətinin qaçılmaz olduğunu gördükdə ingilislər bolşeviklərlə mübarizəni davam etdirmək üçün Xəzərdəki hərbi donanmanı Azərbaycan hökumətinə vermişdi. Bu fakt Sovet Rusiyası tərəfindən narahatlıqla qarşılanmışdı: Azərbaycanı hücum zamanı donanma tərəfindən məhv edilə biləcəklərindən təşvişə düşülərək donanmanın fəaliyyətini iflic etmək qərara alınmışdı. (5, s.18) Sovet Rusiyasından təlimat alan bolşeviklər Xəzər hərbi donanmasında Azərbaycan

dövləti əleyhinə fəal iş aparırdılar. 1919-cu ilin ikinci yarısında Volqa-Xəzər hərbi donanması quruda və dənizdə bir sıra uğurlar qazandı. (3, s.121)

Sovet Rusiyası 1918-ci ilin yazında olduğu kimi, 1920-ci ilin yazında da Xəzər hərbi donanmasından məqsədyönlü istifadə etmişdir. 1920-ci ilin əvvəlində Qafqazla bağlı siyasətini fəallaşdırarkən Xəzər dənizindəki donanmanı bir əmil kimi ciddiyyətə almışdı. Hətta V.Lenin Azərbaycan hərbi qüvvələrinin Xəzər dənizində Rusiya əleyhinə fəaliyyət göstərərək İngiltərəyə xidmət etdiyini qeyd edərək, Rusiyanın Denikinə qarşı birgə hərbi əməliyyatlar təklifinə etiraz etdiyinə görə xarici işlər üzrə xalq komissarlığına "Azərbaycan hökumətinə münasibətdə böyük təmkin və inamsızlıq siyasəti yürütməyi" tapşırırmışdı. 1920-ci ilin mart-aprel aylarında sovet donanması bir sıra uğurlu döyüş əməliyyatları ilə Xəzər dənizində

ağqvardiyaçı donanmanın əsas dayaq bazalarını məhv etmişdi. (3, s.122) Bu və digər hərbi-siyasi hadisələr 1920-ci ilin yazında regionda geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişirdi. (3, s.123) Sovet Rusiyasına Türkiyədəki milli-azadlıq hərəkatı öz maraqları naminə dəstək verdi. Bu amil Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsində “Bakı əməliyyatı”nın əhəmiyyətli tərkib hissəsi oldu. Volqa-Xəzər hərbi donanması da Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Milli hökumət əleyhinə bolşeviklərin iş apardığı Azərbaycan donanması da 1920-ci il aprelin 27-də hökumət və parlament binalarını nişana almaq, hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında parlamentə ultimatum vermişdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqaza yenidən qayıtmasında neft əməliyyatının mühüm rol oynadığı şübhəsiz idi. (8) Xəzər dənizində “neft uğrunda mübarizə” sovet hərbi-dəniz qüvvələri qarşısında konkret vəzifə olaraq qoyulmuşdu. (3, s.122) Xəzər dənizini Rusiya üçün əhəmiyyətli edən ən mühüm şərt Bakı neftlə bağlı idi: “Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir”. (7, s.191) Hələ 1920-ci ilin yazında Leninin göndərdiyi – Baş neft idarəsinin üzvü A.P.Serebrovski Azərbaycan neft komitəsinin başında duraraq neft sənayesini Rusiyanın yanacaq bazasına çevirmişdi. Artıq Həştərxan limanına nefti Bakıdan gizli daşımağa ehtiyac yox idi. Bakı limanı Sovet Rusiyasının nəzarətində idi. Hətta mövcud neft ehtiyatının ixracat həcmi Həştərxan limanının qəbul edə biləcəyindən çox artıq idi. 1920-ci ilin naviqasiya mövsümündə 93 gəminin nəqli vasitəsilə 158.700.000 pud neft Həştərxana yola salınmışdı. (4, s.97-98)

Rusiyanın regionla bağlı əsas vəzifələrindən biri Xəzər dənizində tam hökmranlığa

sahib olmaq, gələcəkdə belə, rəqibinə dənizdə hərbi qüvvə yaratmaq imkanına yol verməmək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi ilə Xəzər dənizi üzərində nəzarət Sovet Rusiyasının əlinə keçdi. Azərbaycan milli hakimiyyətinin süqutundan 20 gün sonra, mayın 19-da Volqa-Xəzər flotiliyasının komandanı V.İ.Leninə teleqram vuraraq bildirirdi ki, Xəzər dənizində iki il ağılıq etmiş ağqvardiyaçı donanma bütünlüklə əsir alınmış və Sovet hakimiyyətinin Xəzər dənizində qarşıya qoyduğu döyüş vəzifələri tamamilə başa çatmışdır. Teleqramda yazılmışdı ki, bundan belə Rusiya və Azərbaycan sovet donanması “Sovet Xəzər dənizi”nin yeganə və tam hakimiyyətli sahibidir. (5, s. 50-51)

“Sovet Xəzər dənizi” ifadəsinin rəsmi yazışmaya daxil edilməsi bolşevik ideologiyasının məhsulu sayılmalıdır. Dənizin belə sovetləşdirilməsi xəbəri elə həmin gün flotiliya komandanı Raskolnikovun göndərdiyi digər bir teleqramda daha geniş coğrafiyaya iddiadan qaynaqlanırdı. Beləki, bir gün əvvəl, mayın 18-də “qırmızı donanma” bombardman etməklə, desant çıxartmaqla Ənzəli şəhərini tutmuşdu. Sovet donanmasının Xəzər dənizində həyata keçirdiyi 10 iri əməliyyatdan biri də Ənzəli əməliyyatı olmuşdur. Volqa-Xəzər hərbi flotiliyası üzrə 14 may 1920-ci il tarixli əmrdə əsas hədəf göstərilirdi ki, gələcəkdə dənizdə rəqibə yenidən hərbi qüvvə yaratmağa imkan verməmək və Xəzər dənizində hökmranlığı köklü şəkildə təmin etmək məqsədilə Ənzəlidə yerləşən bütün üzən vasitələri ələ keçirmək gərəkdir. (3, s. 124) Sovet Rusiyası Azərbaycan hərbi-dəniz qüvvələrindən istifadə edərək İranın Ənzəli limanına hücum etmiş, limandakı hərbi və ticarət gəmilərini əlinə keçirmişdi. Sınıfı fərq olmadan İran əhalisinin sovet donanmasını salamlamasını

Raskolnikov müsəlman Şərqi dünyaya burjuaziyasından qurtuluş rəmzi kimi ifadə etmişdir. Xəzərdəki sovet donanmasının “xilaskarlıq” missiyasına siravi zabit və əsgərlər də daxil idi. XI ordu heyəti də Bakını tutmaqla “ümumdünya burjuaziyasının son dayağını” məhv edəcəyinə həqiqətən inanırdı. Xəzərə aidiyyətli xarici ölkə kimi İranın da əsas liman şəhərlərini nəzarətə almaqla Sovet Rusiyası bu dənizdə tam hökmrana çevrilmişdi. Beynəlxalq mülahizələr səbəbindən sovet hərbi gəmiləri mayın 26-da İranın ərazi sularını tərk etsə də, öz missiyasını tam olaraq yerinə yetirmişdi. (3, s.125) Bir gün əvvəl, mayın 25-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu Şərqi siyasəti, İran haqqında qəbul etdiyi qərarla İranın Ənzəli və Rusiyanın əlində olan digər məntəqələrindən donanmanı çıxartmağı və bunun, İranın daxili işlərinə qarışmaq niyyətinin tamamilə olmadığı səbəbindən sovet hökumətinin sərəncamına əsasən edildiyini bəyan etməyi tapşırırmışdı. Şərqi, İranla bağlı siyasətdə riskə yol verməmək üçün Rusiya, gəmilərinin Kiçik xana daimi dəstək üçün gərəklili sayda olan bir hissəsini polis xidməti görüntüsü ilə, amma Azərbaycan bayrağı altında Ənzəlidə saxlamağı qərara almışdı.

Xəzərə sahib olmaq uğrunda hərbi-siyasi mübarizə 1920-ci ildə Rusiyanın qələbəsi ilə nəticələndi. Azərbaycana hərbi müdaxilə Xəzər hövzəsinin müqəddəratını Rusiyanın xeyrinə müəyyənləşdirdi. Həmin dövrdə Xəzər dənizini ən mühüm hövzə hesab edən Rusiya üçün Azərbaycanın ələ keçirilməsi, həyatı məsələ kimi Bakı neftinə sahib olmaq və strateji mənada Şərqi yol açmaq mənasını kəsb edirdi. Bu səbəbdən də özünün Asiyadakı müstəmləkə mülkləri üçün təşviş keçirən Böyük Britaniya Rusiyanın Ənzəli limanını ələ keçirməsini böyük təhlükə hesab edirdi. Yarana

biləcək qığılcımın bütün Orta Şərqi, Anadoludan Hindistanın şimal-şərqi sərhədlərinədək alova bürüyə biləcəyini istisna etmirdi. (3, s.125)

Xəzər dənizini “Şərqi siyasəti”ndə strateji bir plasdarm kimi istifadə edən Sovet Rusiyası Şərqi xalqları qurultayını Bakıda çağırmağı nəzərdə tutmuşdu. Xəzər dənizi limanları Sovet Rusiyasının nəzarətində olduğundan qurultaya gələn nümayəndələri əngəlləmək üçün sərəhdə bölgələrdə mümkün marşrut yollar və limanlarda maneələr yaradılırdı. Hətta İraqdakı ingilislər tərəfindən Xəzərin Ənzəli limanına hava hücumu edilib, qurultay nümayəndələrinin yerləşdiyi “Kursk” gəmisinin bombardman olunması sərəhdə əksini tapırdı. (6, s. 75) Məhz belə halların təsadüfi olmayacağına nəzərə alaraq Rusiya xüsusi hərbi kadrlar hazırlamağa diqqət verirdi. 1920-ci il sentyabrın 14-dən etibarən XI ordunun siyasi şöbəsi ordu hərbiçiləri və əməkdaşları üçün şərqişünaslıq və şərqi dilləri kursları açmışdı: ərəb-fars, türk və hind-əfqan fakültələrindən ibarət. (5, s. 114) Kursların Bakıda Şərqi xalqları qurultayının keçirilməsindən dərhal sonra açılması təsadüfi deyildi. Sovet Rusiyası Bakını “İranda və Xəzər dənizindən Şərqi doğru vilayətlərdə siyasi təbliğat mərkəzinə” çevirmişdi. (4, s.133)

Xəzər dənizinin Sovet Rusiyasının hakimiyyəti altında olması hələ təhlükəsizlik baxımından tam güvənli sayılmırdı. Rusiyanın Bakıya, Xəzər hövzəsinə birmənalı sahibliyi Böyük Britaniya hakimiyyətinə təşviş yaratdı. Şərqi siyasətində hassas məsələ kimi Xəzər hövzəsinin müqəddəratı Böyük Britaniyanı narahat etməyə bilməzdi. Bu istiqamətdə diplomatik səylərini fəallaşdıran İngiltərə Rusiyaya qarşı təzyiqlərini gücləndirirdi. 1920-ci ilin payızında Antanta tərəfdən Cənubi Qafqazda

sovet hökuməti üçün təhlükə yaranmışdı. Oktyabrın sonunda İ.Stalinə teleqram göndərən V. Lenin Bakıya girişlərin qurudan və dənizdən möhkəmləndirilməsi üçün təcili tədbirlər hazırlamağı tapşırırdı. (7, s.322) Rusiyanın qabaqlayıcı tədbirləri İranla bağlanmış müqavilə və sazişlərlə hüquqi gücə sahib oldu. Böyük Britaniyanı tutarlı zərbə ilə əzmək niyyətini Şərqi hərəkəti sayəsində həyata keçirmək istəyən Rusiya üçün İran, xarici siyasətinin hədəfində olan dövlət idi. Şərqlə-İranla bağlı planlarını gerçəkləşdirmək üçün sovet Azərbaycanı xüsusi plasdarm sayılırdı. Rusiyanın İranla əlaqələrində Azərbaycanın oynadığı rol İngiltərə diplomatiyasında təşviş doğuran amil idi. İngiltərəni danışıqlara məcbur etmək üçün Rusiya Azərbaycan vasitəsilə İran inqilabına yardım göstərirdi. Rusiya beynəlxalq siyasətdə Xəzər limanlarında – “Moskvanın Ənzəli və Astaradakı əməliyyatları üçün məsuliyyətdən imtinası”nı əsaslandırmağa çalışırdı. Xəzər dənizi Rusiya üçün Azərbaycan vasitəsilə sovet hakimiyyətini İrana ixrac etmək, daha dəqiqi İranı öz nüfuz dairəsinə daxil etmək siyasətində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Bu siyasət RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinin diplomatik yazışmalarında bir mənalı ifadə olunmuşdur.

1921-ci ilin mayında Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında donanmanın nümayəndələri təbrik çıxışında Xəzər dənizinin sovet hakimiyyəti üçün əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Şərqi ölkələri ilə əlaqələr üçün Xəzər dənizində sərbəst üzməyi təmin etməyin gərəkliliyini bildirmişdi. 1921-ci ilin mayı üçün bu vəzifənin yerinə yetirildiyini göstərmiş, “Şərqi bütün məzlumları ilə ünsiyyətin” mümkünlüyünü bəyan etmişdir. (5, s. 156-157) Xəzər dənizində Azərbaycan Qırmızı donanmasının olması da məhz Şərqi siyasəti baxımından gərəklili

sayılırdı. Xəzər dənizində olan bütün gəmiləri Rusiya bayrağı altına keçirmək cəhdini tamamilə lüzumsuz sayan G.Çiçerinin RSFSR ilə İngiltərə arasında sazişin bağlanacağı təqdirdə Rusiya bayraqlı gəmilərin İran hərəkətinə kömək göstərməkdən imtina etməli olacaqlarını qeyd etmişdir. Xarici siyasətdə ağırlığı Şərqi yönəldən Rusiya geostrateji baxımdan Xəzər dənizində Azərbaycan SSR-nin öz bayrağı olan xüsusi donanmasının saxlanılmasını vacib sayırdı: “Ümumiyyəti mülahizələrə görə Azərbaycanın öz bayrağı olan xüsusi donanmasının saxlanılması hökmən vacibdir. RSFSR ilə İngiltərə sazişi təqdirdə Rusiya bayraqlı gəmilər İran hərəkətinə kömək göstərməkdən imtina etməli olacaqdır. Xəzər dənizində olan bütün gəmiləri Rusiya bayrağı altına keçirmək cəhdini tamamilə lüzumsuzdur”. (2) RSFSR xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinin bu məktubu Sovet Rusiyasının Xəzər dənizindən sosialist inqilabını ixrac etmək məqsədilə Şərqi siyasətini gerçəkləşdirmək üçün faydalandığı bariz təsdiqidir. Azərbaycanın müstəqilliyi bir forma kimi, Xəzər dənizi bir plasdarm kimi Sovet Rusiyasının maraqlarına xidmət etmişdir. Bu formal müstəqilliyin göstəricisi olan müvafiq dövlət qurumlarını isə mərkəzi hakimiyyət separat orqanlar hesab edirdi. Xəzər dəniz nəqliyyatı komissarı V.İ.Leninə 4 oktyabr 1920-ci il tarixli məlumatında Azərbaycan respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlərdən narazılıq edirdi: “RSFSR-in nəqliyyat üzrə bəzi dekretlərini, təsirini Azərbaycan ərazisinə yaymaq üçün Azrevkoma keçirdikdə yerli mülahizələrə görə ya əsl qəbul edilməmiş, ya da qeyd-şərtlərlə qəbul edilmişdir... Xəzər dəniz nəqliyyatı Azərbaycanın himayəsindən azad olmalı və vahid mərkəzə - Moskvağa tabe olmalıdır”. (4, s.81-82) Komissarın iddiası

bununla kifayətlənmirdi: “Nəft donanmasına xidmət edən Azneftkomun material anbarları dəniz nəqliyyatına verilsin. Respublikanın mümkün ehtiyatları çərçivəsində Xəzər dəniz nəqliyyatının xammal, ərzaq, istehsalat geyimi, manufaktura və işçi qüvvəsi ilə təchizatı üçün Respublikanın (ASSR nəzərdə tutulur-F.Ə.) bütün orqanlarına təsir göstərsin”. (4, s.82) Ucqarlarda müstəqil idarəçiliyi qismən də olsa yol verməyən

Rusiyanın 1920-ci ildə Azərbaycana hərbi müdaxiləsi Xəzər hövzəsinə tam sahibliyini təmin etdi. Xəzər hövzəsi vasitəsilə Rusiya Azərbaycan hökuməti adından öz geosiyasətini reallaşdırmağa nail oldu. Rusiya Xəzər dənizində öz hərbi mövqeyini gücləndirməklə yanaşı dənizin beynəlxalq-hüquqi rejimini İranla nizamlaya bildi. (3, s.127) Bununla belə Rusiyanın geosiyasətində Xəzər dənizinin əhəmiyyəti o dərəcədə mühüm idi ki, hər hansı bir riskə yol verməmək üçün hərbi dəniz qüvvələri yüksək təchizata malik olmalı idi. Bu baxımdan Həştərxandan əlavə Bakı da dəniz qüvvələrinin hərbi bazası kimi Rusiya üçün əhəmiyyətli liman oldu. Hətta İranın Ənzəli limanında Xəzər dənizinin sovet dəniz qüvvələrinin hərbi gəmiləri daima xidmət edirdilər. (3, s.129) 1920-ci illərdə Xəzər dənizi ilə bağlı İranla aparılmış bütün danışıqlarda, bağlanmış saziş və müqavilələrdə Azərbaycan amili rol oynamışdır.

SSRİ dövründə belə Xəzər donanmasının hərbi əməliyyatları (İran əməliyyatı, Stalinqrad döyüşü) Qafqazla, Azərbaycanla bağlı olmuşdur. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə Xəzər hövzəsi, xüsusən Bakı rayonu olduqca mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyırdı. (3, s.129) Ümumiyyətlə, regionla bağlı ənənəvi beynəlxalq aktorlar qaldığı üçün, Rusiyanın geosiyasətində Xəzər dənizi

üç əsrdən çoxdur ki, strateji əhəmiyyət daşımaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2-ci cild, Bakı, 2005*
2. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Dövlət Arxivini, surət fondu, № 310*
3. *Дарабади П. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Баку, 2002*
4. *Əhmədova F.F. Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik, Bakı, 1998*
5. *Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921гг.), Баку, 1989*
6. *Гулиев Дж. Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997*
7. *Lenin V.I., Əsərlərinin tam külliyyatı, 51-ci cild*
8. *Səlimov Ş.D. Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə (1920-1922-ci illər), Bakı, 2005*

Açar sözlər: Xəzər, Rusiya, Azərbaycan, Şərqi, siyasət, İran, Qafqaz.

Ключевые слова: Каспий, Россия, Азербайджан, Восток, политика, Иран, Кавказ.

PEZİOME

В статье исследуется роль Каспийского моря для России. На конкретных примерах находят свое отражение региональные и международные выгоды, которые имела Советская Россия в Каспийском море. Анализируется место и роль Каспийского моря в установлении советской власти в Азербайджане и использование формальной независимости Советского Азербайджана в Восточной политике Советской России.

Tarix

MƏHƏRRƏM ZÜLFÜQARLI
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SUMQAYIT ÜSYANI (7 noyabr 1963-cü il) MƏXVİ QRIF ALTINDA SAXLANILMIŞ SƏNƏDLƏRDƏ

Sovet hakimiyyəti illərində mövcud olan totalitar sistem bu rejimə qarşı baş verən etiraz aksiyalarını, üsyanları daim xalqdan gizli saxlamışdı. Belə hadisələrdən biri uzun müddət xalqdan gizli saxlanılan 7 noyabr 1963-cü ildə baş vermiş Sumqayıt üsyanıdır.

83 millət və xalqın yaşadığı Sumqayıt şəhərində bu günə qədər bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir ki, bunlardan 7 noyabr 1963-cü il və 27-29 fevral 1988-ci il tarixlərində baş vermiş hadisələr daha çox diqqəti cəlb edir. Bu hadisələrin hər ikisi Sumqayıtda baş versə də, mahiyyət etibarilə bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Əgər 7 noyabr 1963-cü il üsyanı şəhər əhalisinin sovet rejiminə qarşı, o dövrdə yeridilən siyasətə qarşı çevrilmişdisə, 27-29 fevral 1988-ci il hadisəsi erməni mərkəzləri tərəfindən Azərbaycana qarşı planlı şəkildə qabaqcadan hazırlanmış bir təxribat idi. Erməni mərkəzləri təxribatları gücləndirmək, düşmənçiliyi qızıqdırmaq və azərbaycanlıların DQMV və Ermənistandan qovulmasının sürətləndirmək məqsədi ilə bu hadisəni törətmişlər.

7 noyabr 1963-cü il üsyanı XX əsrin 50-ci illərin axırı-60-cı illərin əvvəllərində iqtisadiyyatda buraxılan kobud səhvlərə, sovet rəhbərliyinin yeritdiyi səhv siyasətə qarşı çevrilmişdir.

Şəhər partiya təşkilatının orqanı olan "Sosialist Sumqayıtı" qəzetinin 12 noyabr

1963-cü il tarixli sayında həmin hadisənin baş verdiyi günlə bağlı "Sumqayıtlıların bayram nümayişi" başlıqlı geniş reportaj verilmiş, hadisə haqqında susmağa üstünlük verilmiş və bu hadisə 30 ilə yaxın xalqdan gizlədilmişdir. Hadisə ilə bağlı sənədlər tamamilə məxvi qریف altında arxivlərdə saxlanılmış, son zamanlara qədər tarixçilərin istifadəsinə verilməmişdir. Buna görə də hadisə haqqında hər hansı tədqiqatların aparılması mümkün olmamışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt hadisəsinə qədər SSRİ-nin digər ərazilərində, 1957-ci ildə Rusiyada Moskva ətrafında Podolsk şəhərində, 1959-cu ildə Qazaxstanın Temirtau şəhərində, 1961-ci

ildə Azərbaycanın Kirovabad (indiki Gəncə) şəhərində, 1961-ci ildə Rusiyanın Altay vilayətinin Biysk şəhərində, 1961-ci ildə Rusiyanın Krasnodar şəhərində, 1961-ci ildə Rusiyanın Murom və Aleksandrov şəhərlərində, 1961-ci ildə Osetiyanın Beslan şəhərində, 1962-ci ildə Rusiyanın Novoçerkassk şəhərində və digər ərazilərdə sovet hakimiyyəti əleyhinə etiraz aksiyaları, üsyanlar, iğtişələr baş vermişdir.

SSRİ-nin digər ərazilərində baş vermiş anti-sovet üsyanlar, etiraz aksiyaları ilə yanaşı Sumqayıt üsyanı haqqında da məlumatlar XX əsrin 80-ci illərin axırlarında aşkara çıxarılmaya başlanmışdı.

Sov.İKP MK Baş katibi

M.S.Qorbaçov 1988-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri V.Çebrikova SSRİ-də 1957-1988-ci illərdə baş vermiş kütləvi ixtişələr haqqında məxvi arayış hazırlanmağı tapşırması və bundan sonra digər hadisələrlə yanaşı Sumqayıt hadisəsi barəsində də məlumatlar işıq üzünə görməyə başlamışdı. Bu arayışda yazılmış məlumatlar yalnız SSRİ dağılıdıqdan sonra xalq məlum olmuşdur. Arayışda 7 noyabr 1963-cü il tarixdə baş vermiş Sumqayıt hadisəsi haqqında qısa olaraq qeyd olunur ki, 800 nəfərin iştirakı ilə baş vermiş kütləvi ixtişəşda bir nəfər yaralanmış, 6 nəfər həbs olunmuşdur. [1]

Sovet tarixşünaslığında

Sumqayıtın 60-cı illər tarixinə aid çoxlu sayda kitab və məqalələr nəşr olunsada bunların heç birində 7 noyabr 1963-cü il hadisəsi haqqında məlumat rast gəlmək mümkün deyil.

A.A.Abbasov və A.Q.Səlimzadənin 1987-ci ildə rus dilində nəşr olunan “Qardaşlıq şəhəri. Sumqayıtın yaranması və əhalisinin formalaşmasının etnoqrafik xüsusiyyətləri” kitabı faktların zənginliyi baxımından özündən əvvəl yazılan kitablardan fərqlənsə də hadisə haqqında heç bir məlumat yoxdur. Müəlliflər Sumqayıtın yaranmasında müxtəlif millət və xalqların nümayəndələrinin iştirak etdiyini, orada 83 millət və xalqın yaşadığını xüsusi qeyd ediblər. Onlar 1959, 1970 və 1979 - cu illərdə keçirilən əhalinin Ümumittifaq siyahıya alınmasının materiallarından, sosioloji tədqiqatlardan, şəhərin infomasiya-hesablama stansiyası, VAQ idarəsi, şəhər, zavod qəzetləri, yerli arxivlərin materialları və s. mənbələrdən istifadə ediblər.

Kitabda qeyd olunur ki, şəhərin yaranmasında Bakı sənaye mərkəzinin elektrikle təmin olunmasını yaxşılaşdırmaq üçün 1935-ci ildə bu ərazidə istilik elektrik stansiyasının yaradılması haqqında çıxarılmış qərar mühüm rol oynayıb. Bundan sonra 1939-cu ildə Sumqayıt boru-yayma zavodunun tikilməsi haqqında qərar qəbul olunub və zavod 1952-ci ildə ilk məhsulunu verməyə başlayıb. Kitabda Sumqayıtın metallurgiya və kimya müəssisələrinin tikintisi üçün SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində yerləşən 300-dən artıq zavodun öz məhsullarını göndərməsi, şəhərin ilk 500 inşaatçısının 1944 - cü ilin martında Krasnovodskdan, sentyabrda isə Barnauldan gəlməsi xüsusi qeyd olunub. Bundan başqa

kitabda komsomol xətti ilə 1964-cü ilin üç ayı (fəral, mart, aprel) ərzində Sumqayıta 48 millət və xalqı təmsil edən 4000 gənc gəlməsi müsbət hal kimi dəyərləndirilib.

H.Ş.Sadixovun 1984-cü ildə rus dilində nəşr olunmuş “Azərbaycanın gənc şəhərlərinin beynəlmillət əlaqələri” kitabında müəllif Azərbaycanın gənc şəhərləri, Sumqayıt, Mingəçevir, Əli-Bayramlının (Hazırda-Şirvan) başqa respublikaların və xarici ölkələrin şəhərləri ilə dostluq və mədəni əlaqələrindən, bu şəhərlərin salınmasında digər sovet respublika mütəxəssislərinin rolu, həmin şəhərlərin əhalisinin milli tərkibi, qarışıq nikahların sayı və bu cür nikahların müsbət nəticələrindən bəhs edilmişdir. Kitabın 19,38,47,102,115,123,134 və s. səhifələrində faktların mənbələrinin göstərilməməsi bunların həqiqiliyinə şübhə yaradır. Bundan başqa müəllif 14-cü səhifənin birinci abzasında heç bir mənbəyə əsaslanmadan Sumqayıt şəhərinin salınmasında 72 millət və xalqın nümayəndələrinin iştirak etdiyini göstərdiyi halda, həmin səhifənin ikinci abzasında “Pravda” qəzetinin 6 yanvar 1961-ci il tarixli sayına istinadən bu rəqəmin 45 olduğunu bildirir. Bu faktlar onu göstərir ki, bir çox müəlliflər kommunist partiyasının milli siyasətini təbliğ edərkən onlar üçün yaradılmış şəraitdən sui-istifadə edərək, kitab və məqalələr yazarkən mövcud olmayan faktlardan istifadə etməkdən belə çəkinməmişlər. Müəlliflər öz əsərlərində sovet rejiminə sərf edən, lakin realqda mövcud olmamış faktlardan istifadə etdikləri halda, sovet rejiminə qarşı baş vermiş real hadisələr barədə susmağa üstünlük vermişlər.

Sovet tarixçilərinin

əksinə olaraq burjuva alimləri bu dövrdə Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzlərinin yaradılması ilə bağlı daha real faktlara əsaslanaraq, bunu Azərbaycana qayğı deyil, yeni müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi baxmışlar. Məsələn, burjuva alimi Kolars o zaman yazırdı: “Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyi... davam edəcəkdir, ona görə ki, sənaye Bakıdan başqa yerlərə: Kirovabada - qədim Gəncəyə, Daşkəsənə, Mingəçevirə, Sumqayıta keçirilmişdir. Daşkəsənin ilk mədənciləri Ukraynadan gəlmişdir. Sumqayıt inşaatçıları Xarkovdan, Moskvadan, Leninqraddan və Çelyabinskəndən çağırılmışlar.”

Əslən Azərbaycanlı, o zaman Türkiyədə mühacirətdə yaşayan, tarixçi H.Baykara isə demişdi: “Rusiya Azərbaycanı rus kəndlisini zorla köçürmək yetməyirmiş kimi, Azərbaycanda tikilən hər bir fabrikeyə minlərlə rus, ailələri ilə birlikdə köçürülməkdədir. Buna da Azərbaycanda sənaye yüksəlişi adı verilir.”(6, s.172-173)

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da tədqiqatçılar bu hadisəyə demək olar ki, diqqət verməmişlər. Lakin M.Zülfüqarovun “Sumqayıt siyasi mübarizə burulğanında” məqaləsi [3,17 avqust 1996] və Surxay Hüseynli, Azər Hüseynbalanın hadisənin şahidlərindən birindən götürdükləri “Sumqayıtda 1963-cü il 7 noyabr nümayişi niyə iğtişaşa çevrilib?” başlıqlı müsahibələri [2, 19 yanvar 2011] bu məslədə istina təşkil edir. Bundan başqa 2008-ci ildə “İctimai TV”-nin sifarişi ilə çəkilmiş, ssenari müəllifi Müqəddəs Şahbazov olan “Danışan tarix. Sumqayıt ...1963” sənədli filmi də hadisənin obyektiv öyrənilməsində mühüm

əhəmiyyət kəsb edir.

“Sumqayıt siyasi mübarizə burulğanında” məqaləsində müəllif Türkiyədə siyasi mühacir həyatı yaşamış, tarixçi H.Baykaraya istinadən 60-cı illərdə Sumqayıtı idarə edənlərin 95 faizinin rus, erməni və başqa türk olmayan millətlərdən ibarət olması göstərilmişdir. Məqalədə SSRİ-nin Novocerkassk və s. şəhərlərində olduğu kimi Sumqayıtda da 60-cı illərdə sovet rejimi əleyhinə çıxışların baş verdiyi qeyd olunmuşdur. Məqalədə deyilir: “... kommunist rejiminə qarşı 60-cı illərdə genişlənən mübarizə mərkəzlərindən biri Sumqayıt şəhəri idi. 1963-cü il noyabr ayının 7-də şəhərin əsas meydanında bayram nümayişi zamanı hökumətin siyasətindən narazı əhali ilə milis arasında ciddi toqquşma baş vermiş və bu hadisə iqtisadi vəziyyəti dözülməz olan əhalinin kortəbii qiyamının başlanması üçün qığılcım olmuşdur. Əhali S.Vurğun adına mədəniyyət sarayının qarşısında asılmış N.Xuruşovun portretini daş kəsəklə dağıtdıqdan sonra, mağazaların vitrinlərini sındıraraq milis idarəsinə hücum etmiş, milisin atəş açması nəticəsində bir neçə nəfər yaralanmışdır. Əhali buna dözməyərək iki milis motoskletini yandırmış və şəhər hərbi komissarını döyərək ölümcül hala salmışdır.” [4,17 avqust 1996]

Məqalədə həmçinin 60-cı illərin əvvəllərində, məqsədi müstəqil və vahid Azərbaycan olan, lakin diqqət yayındırmaq üçün “Ümumi Azərbaycan zəhmətkeş və kəndli partiyası” adlandırılan gizli təşkilat haqqında da məlumat verilib. Həmin dövrdə Gəncə, Xanlar kimi Sumqayıt da bu təşkilatın əsas mərkəzlərindən birinə çevrilib. Təşkilatın üzvləri təbliğat işində millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək

hüququndan geniş istifadə edirdilər. 1967-ci ildə DTK bu təşkilatın izinə düşərək 20 nəfər üzvünü həbs etmişdir ki, bunlardan da 6-sı Sumqayıtdan idi.” (4, 17 avqust 1996)

“Danışan tarix. Sumqayıt ...1963” sənədli filminə hadisə ilə bağlı daha geniş məlumat verilir. Filmdə qeyd olunur ki, Sumqayıtda əhalinin etiraz aksiyaları əvvəlki illərdə də olmuşdu. Sovet rejimində narazı fəhlələr 1961 və 1962-ci illərdə Boru Yayma və Üzvi Sintez zavodunda oturaq aksiyalar keçiriblər. Azərbaycan SSR-in Daxili İşlər Naziri Xəlil Məmmədovun Azərbaycan KP MK-ya 8 noyabr 1963-cü il tarixdə hazırladığı məxvi məlumatda deyilirdi: “7 noyabr 1963-cü il saat 10.00-da nümayiş başlayıb. Saat 10.30-da 1 nömrəli trestin emal zavodunun kolonunda kütləvi iğtişas baş verib. Şəhər milis Şöbəsinin rəisi Krol, onun müavini kapitan Didiaşvili, sahə müvəkkili leytenant Nəsimov döyülüb. Milis binasına hücum olub, şüşələr sındırılıb, iki motoskl yandırılıb. Bakıdan kömək gəldikdən sonra bayram nümayişindən keçməmiş 3 müssisə fəhlələrinin qarşısı alınıb. İğtişada iştirak edən fəhlələr Xruşşovun portreti aşağı salaraq, Stalinin portretini qaldırıblar. Stalinin şəklinin bir cavan oğlan tərəfindən kartonun üstündə əl ilə çəkdiyi bildirilir. Narazı kütlə tribunaya yaxınlaşanda oradakı rəhbər işçilər hamısı qaçmağa məcbur olublar. Hətta “Stalin” deyə-deyə irəliləyən nümayişçilər Şəhər İcra sovetini sədri Kamal Axudovun (Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Vəli Axundovun qardaşı) əlinə Stalinin şəklini verərək ondan “Yaşasın Stalin” deməsini tələb etmiş, o bu şüarı deməyə məcbur olduqdan sonra ondan əl çəkmişlər. Cavan gəlin qucağında uşaq dəstəyə qoşulub. Deyib aclıq

olan yerdə uşaq mənim nəyimə lazımdır. Çörək dükənləri dağıdılıb. Rəhbər idarəsinə daxil olub kabelləri kəsiblər. İğtişas milis idarəsinin qarşısında davam edib. Lakin silahların götürülməməsi bunun arxasında hər hansı təşkilatın durmadığını sübut edir.” [3, 2008]

Hadisənin şahidlərindən birinin dedikləri: “Meydanla milis idarəsinin arası təxminən iki kilometr olardı. İdarənin binası qarşısında iki-üç motosiklet, bir ədəd də “Alabaş” adlanan avtobus vardı. Milislər yaralı yoldaşlarını içəri keçirib qapıları bağlamışdılar. Bura yığışan nümayişçilər həmin avtobusu dala-qabağa itələyib milis idarəsinin binasına vurur, qapını qırıb içəri keçməyə cəhd göstərirdi. Bir dəstə nümayişçi isə binanın pəncərələrinə daş atırdı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən milislər içəridən camaata tərəf atəş açmağa başladılar. Bu zaman 12-13 yaşlı bir oğlan uşağına güllə dəyməsi kütləni daha da coşdurdu. Onu ağır vəziyyətdə götürüb yaxınlıqdakı xəstəxanaya apardılar, sağ qalıb-qalmaması barədə məlumat almaq mümkün olmadı. Güllə atıldıqdan sonra etirazçılar motosikletləri yandırdılar, binada bütün pəncərələrin şüşələri artıq çilik-çilik etdilər. Amma atəş açıldıqdan sonra iğtişaçılar binanın içərisinə girmək niyyətindən çəkildilər. Biz oradan yenidən meydana qayıtdıq. Burada aksiya davam edirdi, hakimiyyət nümayəndələrindən, milis əməkdaşlarından heç kəs orada yox idi. İğtişas zamanı meydana ən azı 30-40 min adam olardı. Meydanda çıxış edənlər vardı, hakimiyyətin, Xruşşovun əleyhinə danışdılar. Amma nə Vəli Axundovun, nə də qardaşının əleyhinə bir kəlmə söylənilmədi... Şəhər partiya komitəsinin qarşısında çıxış edənlər Xruşşovun

əleyhinə şüarlar səsləndirirdilər. Onlar deyirdilər ki, Xruşşov ölkədə aclığa, çörək qıtlığına səbəb olub. O zaman SSRİ-də, eləcə də Azərbaycanda çörək qıtlığı yaranmışdı. Təxminən 1963-cü il yayın axırlarından Sumqayıtda da çörək qıtlığı başlamışdı. Arada bir-iki gün demək olar ki, ümumiyyətlə, çörək tapılmırdı.” [2, 19 yanvar 2011]

Hadisə baş verərəkən Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi Nadir Balakışiyev olmuşdu. O, 1962-1971-ci illərdə şəhərə rəhbərlik etmişdi. O, sonradan şəhərin sosial problemlərinin həll olunmamasını hadisənin baş verməsində əsas amil olduğunu qeyd etmişdi. N.Balakışiyev şəhərin 60-cı illər problemləri haqqında deyirdi: “Sumqayıta axın çox idi. Gənclərin mənalı istirahəti üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətdən doğurdu. Təəssüflər olsun ki, vəsait olmadığından istəyimiz çox vaxt kağız üzərində qalırdı. Sumqayıtda əhalinin orta yaş həddi 24 idi. Deməli, gənclərin tələbinə uyğun olaraq onları bir sıra obyektlərlə sevindirməli idik. Nəsimi adına parkda böyük sağlamlıq-idman bazası yaratmaq fikrimiz vardı. Kompleksin ən böyük obyektinə isə stadion olmalı idi. Bütün layihələr hazırlanmışdı. Lakin vəsaitimiz çatışmırdı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti bizə pul ayırmaqdan imtina etmişdi. Bir neçə dəfə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin məsul işçiləri ilə görüşdüm. Bu işdə bizə kömək etmələrini xahiş etdim. Hər dəfə mübahisələrimiz də olurdu. “Çalışın, öz gücünüza tikin, büdcədə istədiyiniz qədər vəsait yoxdur”, deyirdilər.” [5, 30 aprel 2015]

Bu cür faktlar sübut edir ki, hadisə baş verən dövrdə şəhərin iqtisadi vəziyyəti, o

cümlədən şəhər əhalisinin sosial vəziyyəti acınacaqlı vəziyyətdə idi. İ.Stalinin ölümündən sonra 1953-cü ilin martında hakimiyyətə gəlmiş N.S.Xruşşovun yeritdiyi siyasət 60-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da ərzaq qıtlığına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə əhaliyə aşağı keyfiyyətli qara çörəyin belə talonla verilməsi vətəndaşların rejimdən haqlı narazılığına gətirib çıxarmışdı. Fikrimizcə Sumqayıt hadisəsinin baş verməsində bu amil mühüm rol oynamışdı.

“Kommunizm quruculuğu” planı adlandırılan, 1959-cu ildə qəbul olunmuş yeddi illik (1959-1965) planın uğursuzluğu ölkəni dərin iqtisadi və sosial böhrana sürükləmişdi. Sonradan N.Xruşşovun bu siyasəti subyektivizm və volyuntarizmin təzahürü kimi kəskin tənqid olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində səhvlərin vaxtında deyil, üstündən uzun illər ötdükdən sonra etiraf edilməsi, hər hansı rəhbərin səhvləri hakimiyyətdə olduğu vaxtda deyil, öləndən və ya hakimiyyətdən devrildikdən sonra tənqid olunması sovet sisteminin anti-demokratik mahiyyət daşıdığını sübut edir.

Hadisədən sonra, 16 noyabr 1963-cü il tarixdə Azərbaycan KP Sumqayıt şəhər təşkilatının plenumunda hadisə geniş müzakirə olunsada hadisəyə düzgün siyasi qiymət verilməyib. Plenumda Sumqayıt Şəhər partiya komitəsinin birinci katibi Nadir Balakışiyev, katib Ramiz Məmmədov, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Məzahir Abdullayev və digər iştirakçılar çıxış edərək hadisənin bir qrup sərxoş gənc tərəfindən törədildiyini qeyd etmiş, hadisənin baş verməsinə əsas səbəb kimi şəhərdə ideoloji işin zəif olmasını göstərmişlər. Qocaman kommunist Salman Salmanov öz çıxışında şəhər rəhbərliyinə üzünü tutaraq

“hadisə vaxtı tribunadan qaçdığınıza görə sizə ayıb olsun” demişdi. [3, 2008]

Sumqayıtda baş verənlər daha sonra Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 19 noyabr 1963-ci il tarixdə keçirilmiş geniş tərkibli iclasında müzakirə olunub. Bu iclasda da şəhərdə baş verənlərin əsil səbəblər göstərilməyərək, ümumi müzakirələr aparılıb.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Vəli Axundov öz çıxışında qeyd edib ki, “Şəxsiyyətə pərəstiş tənqid olunandan sonra Sumqayıtda Stalinin portretini ortaya çıxır. Bu hamımıza böyük zərbədir”.

Azərbaycan KP Sumqayıt şəhər təşkilatının birinci katibi Nadir Balakışiyev isə Stalinin portretinin 1963-cü ilin 1 may nümayişinə də gətirildiyini, lakin bunun qarşılıqlıya səbəb olmadığını göstərmiş, 7 noyabrda baş verənləri bir qrup vlasovçunun, millətçinin törətdiyini qeyd edərək, yeni insanın tərbiyəsi işində şəhərdə böyük nöqsanların olduğunu xüsusi vurğulamışdır. [3, 2008]

Sumqayıtda baş verənlərlə bağlı 11 noyabr 1963-cü il

tarixdə açılmış çınayət işi müstəntiq Arutyunov tərəfinfən yekunlaşdırıldıqdan sonra, 8-19 iyun 1964-cü il Ali Məhkəmənin qapalı iclasında təqsirləndirilənlərə hökm oxunmuşdu. Əvvəllər özlərini təqsirkar bilməyən 6 nəfər Sumqayıt sakini, sonradan təcridxanada onlara verilən işgəclərin nəticəsində sərxoş vəziyyətdə bunları etdiklərini boyunlarına aldılar. Həbs olunarkən onlardan üçünün yaşı 22, birinin 23, birinin 25, ən yaşlısının isə 36 yaşı var idi. Onlar Cınayət Məcəlləsinin 72-ci maddə ilə təqsirli bilinərək azadlıqdan məhrum edildilər.

Həbs olunanlar aşağıdakı şəxslər idi:

- 1938- ci ildə Yardımlı rayonunda anadan olmuş - Miriş Bulud oğlu Əlmirzəyev
- 1940-cı ildə Tovuz rayonunda anadan olmuş - Səməndər Adil oğlu İbrahimov
- 1941-ci ildə Astara rayonunda anadan olmuş -Yaşar Museyib oğlu Mahmudov
- 1941-ci ildə Nuxa rayonunda anadan olmuş - Ənvər Məhərrəm oğlu Mahmudov
- 1941-ci ildə Saatlı rayonunda anadan olmuş - Nikolay İvanoviç Şevçenko

• 1927-ci ildə Qubadlı rayonunda anadan olmuş - Asif Humay oğlu Bayramov

Faktlar sübut edir ki, həbs edilmiş gənclərə qarşı irəli sürülmüş ittihamların heç bir əsası olmamış, məhkəmənin qərarı yuxarıların sifarişi əsasında qəbul olunmuşdu. Çünki əhalinin sosial-iqtisadi problemlərini həll etməkdə aciz olan sovet rəhbərliyi hadisənin əsil səbəllərini ört-basdır etməyə çalışırdı. Onların bunu güya bir qrup gənc tərəfinfən sərxoş vəziyyətdə, təsadüfən törətdiyini bildirməsi reallıqdan çox uzaq idi. Lakin SSRİ-nin müxtəlif ərazilərində baş verən və xalqdan gizli saxlanılan bu hadisələrə biganə qalan sovet rəhbərliyi, az sonra, 1964-cü ilin oktyabrında məhz bu hadisələrin təsiri ilə dəyişildi. N.S.Xruşşovu hakimiyyətdən devirərək, onun yerinə L.İ.Brejnevi Sov. İKP MK Baş katibi vəzifəsinə gətirildi. Lakin bununla heç də əhalinin sosial-iqtisadi problemləri həll olunmadı. Tək partiyalı, totalitar, avtoritar rejimin hökm sürdüyü Sovet İttifaqı xalqların milli-azadlıq mübarizəsi nəticəsində 1991-ci ilin dekabrında tarix səhnəsindən silindi. Bu prosesdə Sumqayıt əhalisinin də fəal iştirak etdiyi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı (1988-1991-ci illər) mühüm rol oynamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. АПРФ, ф.45,он. 1,д. 1120, лл. 48-81; Козлов В.А. МАССОВЫЕ БЕСПОРЯДКИ В СССР ПРИ ХРУЩЕВЕ И БРЕЖНЕВЕ (1953 - НАЧАЛО 1980-Х ГГ.) Издание третье, исправленное и дополненное. Москва РОССПЭН 2009.с.518
2. “Azadlıq” qəz.
3. “İctimai TV” “Danışan tarix. Sumqayıt ...1963” sənədli filmi

4. “Millət” qəz.
5. “Xeber.com”
6. Köçərli T. Tarixi saxtalaşdırılanlar əleyhinə. Bakı, Azərneşr, 1972, 183 s.

Açar sözlər: sovet rejimi, üsyan, etiraz aksiyası, tarixşünaslıq.

Ключевые слова: советский режим, забастовка, акция протеста, историография.

Keywords: Soviet regime, rebel, protest, historiography.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Сумгаитским событиям (7 ноября 1963 г.) Во годы советский власти все эти событие скрывали от народа. Только после развала СССР была возможность получить объективных информации об этих событий. Факты доказывают что вес период котый существовал советский режим, можна сказать что каждый год разных регионах СССР произошло забастовки, акции протеста против режима.

RESUME

Article is dedicated to Sumgait protest happened during Soviet power (7 November, 1963). During the Soviet power, such events were kept confidential from the people. Only after collapse of USSR, it was possible to gain the objective information about such events. Facts show that, during the Soviet power, almost every year the rebels or protests happened against the Soviet regime in different regions of USSR.

“BİLİKLƏR CƏMIYYƏTİ”NİN İMPERATİVLƏRİ

MÜSLÜM NƏZƏROV
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu gün təkcə cəmiyyət modelləri ilə məşğul olan sosioloji diskurslarda deyil, pedaqogikada, iqtisadi elmlərdə və siyasi debatlarda da “biliklər cəmiyyəti” konsepti mərkəzi yer tutur. “Biliklər cəmiyyəti”nin qərarlaşması qeyri-bərabər şəkildə cərəyan edir, bu və ya digər dövlətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ayrı-ayrı dövlətlər “biliklər cəmiyyəti”nə tez, digərləri isə gec nail ola biləcəklər. Bu, ölkənin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, istehsal səviyyəsi, coğrafi mövqeyi, mədəni ənənələrindən və s. asılıdır. Bu mənada YUNESKO-nun təklif etdiyi və global səviyyəli faktiki, statistik materialların, ilk növbədə bəşəriyyətin hazırkı durumunun fəlsəfi dərki əsasında işlənmiş “biliklər cəmiyyəti” konsepsiyası yeni tip cəmiyyətin inkişaf perspektivlərinin analitik aləti kimi xidmət göstərə bilər. Ümumdünya Bankının işlədiyi metodika əsasında bu və ya digər ölkənin, regionun və ya cəmiyyətin “biliklər cəmiyyəti”nə keçidə hazır olma dərəcəsini qiymətləndirmək mümkündür.

İqtisadi forumlarda, müəssisələrdə və siyasətdə müzakirə olunan bu problem belə təəssürat yaradır ki, biliklər iqtisadiyyatı, “biliklər cəmiyyəti” yeni bir çağırışdır və müasir iqtisadiyyatlar indi buna ardıcılıqla reaksiya verməlidir.

Müşahidələrimiz göstərir ki, Azərbaycan hələ yaxın zamanlarda “biliklər cəmiyyəti”ni formalaşdırmaq imkanı baxımından liderlər sırasında deyil. Lakin “biliklər cəmiyyəti”nə inteqrasiya prosesinin vüsət alması ölkəmizin inkişafının strateji hədəflərindəndir. Ölkədə “biliklər cəmiyyəti”nin formalaşması üçün ilkin şərait yaradılır. “Biliklər cəmiyyəti”nin qərarlaşması üçün baza olan təhsil sistemində köklü islahatlar gedir. Təhsil fəlsəfəsinin özü də dəyişmişdir. Təhsil, elm və innovasiya növündə nəhəng potensial yığılıb toplanmışdır ki, ondan düzgün istifadə edilib inkişaf etdirdikdə, o, “biliklər cəmiyyəti”nin qərarlaşması üçün bazis ola bilər.

Bu yolda əsas maneələrdən

biri təhsil sistemində aparılan islahatlarda, o cümlədən vahid təhsil məkanına inteqrasiya prosesində kompleksliliyin, sistemliliyin olmaması, “biliklər cəmiyyəti” termini altında nəyin ifadə edildiyinin aydın olmaması ilə bağlıdır. Paradoks da olsa, biliklər cəmiyyətinin empirik təzahürü ilə bağlı yekdil fikir yoxdursa, onda heç “biliklər cəmiyyəti” nəzəriyyəsi də yoxdur. Məhz qeyri-müəyyən olduğuna görə, müasir sosial dəyişikliklərin səciyyələndirilməsi üçün “biliklər cəmiyyəti” konsepti həm elmi diskussiyalarda, həm də populist şüarlarda geniş işlədilir.

Məsələ burasındadır ki, insanın tarixən tələbatları artdığından, bu tələbatların ödənilməsi üçün lazım olan biliklərin həcmi də daimi

artırdı. Təbii ki “bilik” anlayışının özünün də məzmunu dəyişirdi. Bundan başqa, müxtəlif sosiomədəni ənənələrdə də biliyin məqsəd və funksiyalarına yanaşmalar müxtəlifdir. Belə ki məsələn, Çin fəlsəfəsinin klassiki Konfutsinin təsəvvürlərində bilik insana üz tutur, yəni “bilmək” idarətmənin etibar edilə bildiyi insanın əsas keyfiyyətlərini bilmək mənasını verir. Daosizm və dzenbuddizmdə bilik özünüdərk demək idi. Sokratın da təlimində özünüdərk ən mühüm məsələlərdən biri hesab edilirdi. Maraqlıdır ki, antik dövrdə biliyə başqa müstəvidə də yanaşma mövcud idi. Belə ki Pifaqor “bilik” dedikdə, məntiq, ritorika və qrammatikanı, yəni, ümumi mədəniyyət üçün lazım olan bilik sahələrini başa düşürdü. Səmərəlilik, faydalılıq isə heç də elmə yox, texnikaya, yəni bacarıq və vərdişlərə aid edilirdi.

Yeni Dövrə “bilik” anlayışının məzmunu köklü şəkildə dəyişdi və yeni sosio-mədəni hadisə olan “elmi bilik” meydana gəldi. F.Bekonun “Bilik gücdür” şüarı Yeni Dövrün devizi oldu. Bu gün “biliklər cəmiyyəti” haqqında mübahisələr bir növ baş vermiş sivilizasiya transformasiyalarının nəticəsi oldu ki, bunun da hərəkətverici qüvvəsini məhz elmi bilik təşkil edirdi. Elmin inkişafı nəticəsində “bilik”

anlayışının məzmunu bir tərəfdən genişləndi, daha dəqiq konturlar aldı, digər tərəfdən də elmin sferasından mənəvi dəyərlər xaric edildi. Bu dövrdə obyektin nəzəri izahında və təsvirində subyektə (tədqiqatçıya), onun tətbiq etdiyi vasitə və həyata keçirdiyi əməliyyatlara aid olan hər şeydən sərf-nəzər edilməsi, eliminasiya edilməsi dünya haqqında obyektiv biliklərin əldə olunmasının zəruri şərti hesab edilirdi. Bu dövrü haqlı olaraq stiyentist metodologiya dövrü hesab etmək olar. Klassik fizika canlı orqanizmi, təfəkkürü və cəmiyyəti öyrənən fənlər üçün yeganə model hesab olunurdu.

Elmin inkişafı və industrial cəmiyyətin formalaşması inamin bilikdən ayrılmasına gətirib çıxardı. Tədqiqatın obyektinin əsasən sadə sistemlər olduğu o dövrdə bu, bir tərəfdən mümkün idi, digər tərəfdən isə elmi axtarışlara elə də güclü təsir göstərmirdi. Amma bu dünyagörüşünün nəticələri insanlıq üçün çox acı oldu: dünya texnikanın hakimiyyətinə verildi və cəmiyyətin mexanikləşdirilməsi üçün zəmin yaradıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi şüur səviyyəsində bu, yalnız XX əsrin sonunda dərk olundusa, fəlsəfi şüurda bu mənfi nəticələr ondan çox-çox əvvəl, xüsusən də "Həyat fəlsəfəsi" çərçivəsində öz əksini tapmışdır. Məsələn, E. Husserl, Avropa mədəniyyətini kəskin tənqid atəşinə tutmuş, onun böhran yaşadığını söyləmiş, bu böhranın səbəblərini isə elmilik ruhunda görmüşdü. Elm ali hakimə çevrilmiş, hər şeyi, o cümlədən əxlaqi şüuru da əvəz etmişdir[1].

Qeyri-klassik elmin meydana gəlməsi ilə situasiya

daha da mürəkkəbləşdi. Biliyin problematikliyi üzə çıxdı. Tədqiqatın nəticələrinin alimin tətbiq etdiyi vasitələrin xarakterindən və öyrənilən obyektin məruz qaldığı əməliyyatların spesifikasından asılılığı nəzərə alınmağa başladı. XXI əsrdə bu məsələ xüsusi bir kəskinliklə qarşıda qoyuldu. Artıq alimin fəaliyyəti daha geniş rəqəsdə götürülərək obyekt haqqında biliklərimizin təkcə tədqiqat vasitələrindən və əməliyyatlardan deyil, həmçinin alimin həm elm daxili, həm də sosial oriyentasiyasından asılı olduğu vurğulanır.

Tədrisən biliyə təkcə anlayışlar, mühakimələr formasında ixtisaslaşdırılmış məlumatlar deyil, praktiki təcrübənin nəticələri, ənənələr və s. də aid edilir. Başqa sözlə, müasir təsəvvürlərə görə bilik onun istehsalı prosesində iştirak edən subyektədən asılı olmayan mücərrəd konstrukt deyil. Bilik həmişə subyektivdir, deməli, "biliklər cəmiyyəti"nin də tərkib elementlərindən biri subyektin özüdür. Axı biliklə onun praktikada tətbiqi arasında xeyli fərqlər ola bilər. Məsələn, insanın öz vəzifələrini incəliklərinə qədər bilməsi hələ onun doğrudan da ona əməl edəcəyinə zəmanət vermir. Postqeyri-klassik paradigmanın mahiyyəti də elə məhz bu fərqləri önə çəkməsindədir. Bu, postmodern mədəniyyətinin antropomorf xarakterli olmasından xəbər verir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, "bilik" anlayışı müxtəlif təsəvvürləri və dəyərləri özündə birləşdirir. Buna görə də bu gün hansı tip biliklərə və təhsilin hansı formasına üstünlüyün verilməsi barədə mübahisələr göstərir ki, bir mədəniyyətdə arzu olunan biliklər digər mədəniyyətdə arzuolunmaz ola bilər [4,s.235].

Bu gün postqeyri-klassik elmin problemlərinə həsr olunmuş çoxlu sayda əsərlər işıq üzü görməkdədir. İnkişafı özünüinkişaf və özünütəşkil kimi nəzərdən keçirən yeni bir cərəyan - özünütəşkil fəlsəfəsi (sinergetika), elmi bilik haqqında postmodernist və relyativist təsəvvürlər meydana gəlir.

Postmodern dövərində ətraf mühitin mühafizəsi problemləri ön plana çıxdı. Roma klubunun banisi və ilk prezidenti Aureliyo Peççeyinin "yeni humanizm" konsepsiyasında göstərilirdiyi kimi, bu gün insanın məqsədlərindən ən vacibi – təbiəti məhv etmədən yaşamağı öyrənməkdir. Filosofların fikirlərinə görə, postmodernist transformasiyalar təkcə mədəniyyətdə deyil, həmçinin, sosial-iqtisadi sferada da baş verir. Onlar hesab edirlər ki, qloballaşmanın neqativ sosial nəticələrindən yaxa qurtarmaq üçün insanlar öz həyat oriyentasiyasını malik olmaqdan "mövcud olmağa" dəyişməlidir.

Lakin yaşadığımız informasiya cəmiyyətində yeni informasiya texnologiyaları biliyin mahiyyətini dəyişməyib, yalnız biliklərin əldə edilməsi, saxlanması, emalı və translyasiyası üsulları və imkanları dəyişir ki, bu da informasiyanın miqdarının misilsiz dərəcədə artmasına və sirkulyasiyasının güclənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda bu gün nəzəri bilikdən çox, tətbiqi əhəmiyyətə malik informasiya çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, biliyin utilitarlaşmasını, onun məzmununun iqtisadi faydaya yönəldilməsini J.F.Liotar artıq 1979-cu ildə postmodernist biliyi səciyyələndirərkən təsvir etmiş və biliyin qiymətləndirilməsində ənənəvi

"düzdür/yanlıştır" kodunun "tətbiq olunandır/tətbiq olunmazdır" kodu ilə əvəz olunduğunu vurğulamışdı. Başqa sözlə, bilik "burada və indi" lazımdır.

Digər tərəfdən, insanların şüuru ilə manipulyasiya edən peşəkarların meydana çıxdığı bir şəraitdə virtual reallıq da yarandı: real olanla real olmayanı, həqiqəti uydurmadan, biliyi mifdən fərqləndirən meyarlar yox oldu. Məlum oldu ki, cəmiyyətdə, o cümlədən internetdə sirkulyasiya edən informasiyanın həcmimin artması avtomatik olaraq mədəni səviyyənin yüksəlməsinə gətirib çıxarmır, ən azı ona görə ki həmin informasiya axınında şübhəli olanlar az deyil. Bu gün insan informasiya axınına şüurlu şəkildə yönləndilmir, əksinə, insanı və onun dəyərlərini informasiya axını formalaşdırır. İnsan informasiyaya deyil, əksinə, informasiya insana sahiblik edir.

Deməli, sosial inkişaf paradigması dəyişməyib və stiyentist tendensiyalar davam edib daha da genişlənməkdədir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, əsasən inkişaf etmiş ölkələrin hərəkətləri nəticəsində yaranan qlobal problemləri isə bu çərçivədə həll etmək mümkün olmayacaq, çünki "biliklər cəmiyyəti"nin bazisini biliklərə əsaslanan iqtisadi sistem təşkil edirsə, sosial quruluşun tipini maddi maraqlardan və iqtisadi məqsədmüvafıqlıqdan çox, dəyərlər və mənəvi oriyentirlər şərtləndirir.

"Biliklər cəmiyyəti"nin formalaşdırılması məsələsinin qoyuluşu sosial inkişaf paradigmasının, o cümlədən təhsil paradigmasının köklü şəkildə dəyişdirilməsini tələb edir. Bu gün təhsil paradigması

ayrı-ayrı elmlərin qeyri-klassik elm tərəfindən aradan qaldırılmış vəhdətini və bütövlüyünü, deməli, dünya mənzərəsinin də vəhdətini keyfiyyətə yeni səviyyədə - "rəngarəngliyin vəhdəti" formasında [3,s.140] bərpə etməlidir. Bu zaman ən mühüm vasitələrdən biri təhsilin humanitarlaşdırılmasıdır. Yalnız bu yolla insanda rəşadət, mədəni və estetik bilikləri vahid bir tama gətirmək mümkündür. Digər vasitə kimi təhsilin fasiləsizliyinin, permanentliyinin təmin edilməsi çıxışdır. Ümumiyyətlə təhsil bitkin ola bilməz: bu, dünyanın dərki forma və üsullarının rəngarəngliyi ideyasına uyğun gəlir. Təsədüfi deyildir ki, P.Draker "biliklər cəmiyyəti"nin imperativlərindən biri kimi "öyrənməyi öyrətmək" imperativi qeyd etmişdi [2].

Bir sözlə, dünyanın dərkində zəka da, inam da, iradə də iştirak edir. Bunlardan birinin mütləqləşdirilməsi neqativ nəticələrə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. М., Наука, 2013 г.

2. Дракер, П. Посткапиталистическое общество // Новая индустриальная волна на Западе: антология / Под ред. В.Л.Иноземцева.-М.: Академия, 1999. – 631 с.

3. Кравец А.С. Постнеклассическое единство физики // Проблемы методологии постнеклассической науки. — М., 1992.

4. Роузентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе. — М.: Наука, 1978.

5. Nəzərov M.H. Bilik və informasiya postsənaye cəmiyyətinin intellektual kapitalının ən mühüm elementləri //Sivilizasiya jurnalı. BAU.Bakı 2014№11, s.9-13

6. Nəzərov M.H. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında biliklərə əsaslanan

iqtsadiyyatın rolu. //Sivilizasiya jurnalı. BAU. Bakı 2015.- № 9. s.3-10.

Açar sözlər: "biliklər cəmiyyəti", bilik, elm, informasiya, təhsil paradigması, informasiya cəmiyyəti.

Key words: "knowledge society", knowledge, science, information, educational paradigm, the information society.

Ключевые слова: «общество знаний», знание, наука, информация, парадигма образования, информационное общество.

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной императивам «общества знаний», автор анализирует историческую эволюцию понятия «знание», подчеркивает, что в современном информационном обществе новые информационные технологии не изменили сущность знания, а сциентистские тенденции

сохраняются. Автор обосновывает мысль о невозможности решить глобальные проблемы современности в рамках такого подхода и в качестве предпосылки указывает на восстановление на качественно новом уровне единства картины мира.

SUMMARY

In the article devoted to the imperatives of the "knowledge society", the author analyzes the historical evolution of the concept of "knowledge", emphasizes that in the modern information society the new information technologies do not change the essence of knowledge and scientific trends continue. The author substantiates the idea of the inability to solve global problems of modernity in the framework of this approach and as a prerequisite indicates that the reconstruction at a qualitatively new level of unity of the world picture.

Культура

РАЗВЕРТЫВАНИЕ ДИАЛОГА В КУЛЬТУРНОМ ПРОЦЕССЕ

НАЗИЛЯ МАМЕДОВА
Доктор философии по философии, АГЭУ

Анализируя суть происходящих ныне изменений в обществе, необходимо акцентировать внимание на культурный аспект обновления.

Современная технология предлагает нам более значительные информационные и коммуникационные ресурсы, чем когда-либо имело человечество.

Основной задачей становится максимальное ускорение и упрощение передачи информации между людьми. Процесс обработки информационного потока воздействует на культуру двояко: с одной стороны, все более сближается духовная и материальные стороны жизни человека, ибо в культуре необходимым образом присутствует подвергающийся изменениям информационный элемент, а с другой стороны, происходит резкое разграничение эмоционального и информационного аспектов культуры.

Определяя культуру как способ, технологию деятельности, можно выделить культурную сторону разнообразных явлений общественной жизни: культуру труда, быта, мышления, производства, культуру социальных отношений. Содержанием культуры является духовный мир человека, воплощенный

в различных формах практической деятельности. Процесс воспитания сегодня все чаще рассматривается как полноценное включение личности в широкий диалог с духовными ценностям, в ходе которого формируется и развивается способность человека к адекватному восприятию и переживанию, его профессиональные навыки, способность к творчеству.

Культура имеет собственный язык, являющийся носителем культурных смыслов. Средства культурной коммуникации включают в себя не только язык межличностного общения, но и языки науки, политики, пропаганды, управления, религии.

Культура – это система ценностей, жизненных представлений и образцов. Таким образом, культура рассматривается как форма самореализации человека. Понятие культуры принадлежит к категориям общенациональным и общечеловеческим, имеющим значимость для всех времен. В науке ни один из терминов не имеет столь множественных определений, как термин «культура», который объединяет все: и материальную и духовную составляющую.

Каждый элемент культуры является носителем смысла, а в культуре в

целом запечатлены знания и заблуждения, печали и радости многих поколений людей. Этим объясняется значимость культуры для общества, утрата ценностей которой прерывает связь поколений, отбрасывает общество назад.

Реализация богатств культуры предполагает их освоение, т.е. превращение в духовное и практическое достояние личности и общества. Взаимообмен знаниями, опытом, оценками – необходимое условие бытия культуры. Бытие культуры возможно лишь в диалоге тех, кто создал, и тех, кто воспринимает явление культуры. Диалог культур является формой взаимодействия, понимания и оценки культурной предметности и находится в центре культурного процесса. Понятие диалога в культурном процессе имеет широкий смысл.

Это диалог создателя и потребителя культурных ценностей, это и диалог поколений, и диалог культур как формы взаимодействия и взаимопонимания народов.

Культурные различия – это закономерное следствие неповторимой истории народов мира, источник многообразия исторического процесса. По мере развития добрососедства, миграции населения, экономической интеграции взаимодействие культур неизбежно

расширяется. Так например, миграционные процессы на протяжении 19-20 вв. привели к появлению и формированию европейских общин в Азербайджане, которые, занимаясь определенной формой хозяйственной деятельности, сохраняли при этом свои национально-культурные ценности и мирно проживали в мультикультуральном пространстве нашей страны. И после восстановления независимости в республике сформировалась государственная поддержка усилению традиций мультикультурализма, являющегося общечеловеческой ценностью. Поэтому, мультикультурализм и атмосферу толерантности в Азербайджане ныне следует воспринимать, как продолжение традиции оставшейся от исторического прошлого азербайджанского народа.

Мультикультурализм рассматривается, как политика сохранения культурного разнообразия, развития межкультурного диалога, как концепция демократического государства, направленная на толерантность, мирное сосуществование, взаимодействие различных культур в едином обществе. Необходимо подчеркнуть, что этот процесс в Азербайджане ныне переживает период расцвета.

Взаимодействие культур служит источником их взаимообогащения и развития. Существенное значение при этом имеет форма взаимодействия культур и его направленность. Наиболее продуктивным и безболезненным является взаимодействие культур существующих в рамках общей для них цивилизаций. Цивилизация создает общие предпосылки культурного процесса, это явление глобального масштаба, охватывающее огромные регионы и континенты. Культура предстает, как конкретное воплощение этих предпосылок, она индивидуализирована, уникальна, имеет ярко выраженный этнический характер.

Как выражение индивидуального начала каждого социума культура обуславливает различия между народами, принадлежащими к одной цивилизации. Она отражает в нормах поведения, привычках, духовной жизни то, что специфично для данного народа, что составляет его этносоциальную индивидуальность, язык,

историческую судьбу, религию, контакты с другими народами.

Одна и та же цивилизация создает множество культур. Так европейская цивилизация включает французскую, немецкую, английскую и другие культуры. В отличие от цивилизации культура представляет сферу ценностей, созданных народом. Все, что создано в рамках данной цивилизации, принадлежит ей, является ее достоянием. Как совокупность норм, правил, запретов, предписаний цивилизация подчиняет себе, регламентирует деятельность людей. Культура является носителем социальной динамики, она формирует и одновременно формируется творческим меньшинством личностей. Однако, следует отметить, что не всякое нормативно одобряемое действие культурно.

Необходимо отказаться от представления, будто европейская цивилизация призвана быть стандартом для мирового культурного процесса, и черты иных культур, не укладывающиеся в европейскую модель, являются ложными или случайными. Но

не должна абсолютизоваться и специфика различных культур.

Сохраняя свое культурное ядро, каждая культура постоянно подвергается внешним влияниям, по-разному их адаптируя. Развитие институтов образования и культуры, интенсивный культурный обмен - все это является свидетельством сближения различных культур.

Любое явление культуры осмысливается людьми в контексте современного состояния общества, который может сильно изменить его смысл. Возможность бесконечного развития духовного богатства реализуется деятельностью человека, способного обогащать и развивать свой интеллектуальный потенциал. Вся жизнедеятельность человека осуществляется в культурной форме.

Взаимодействие культур, их диалог - наиболее благоприятная основа для развития межэтнических, межнациональных отношений. Азербайджан не стоит в стороне от процессов движения к информационному,

коммуникативному обществу, а наоборот активно в нем участвует. Нашей республике необходимо сконцентрировать усилия на активизации использования своего интеллектуального и культурного потенциала для того, чтобы занять достойное место в общемировом информационном пространстве. Ресурсы республики должны стать главным фактором технологической модернизации страны, обеспечивая тем самым ее достойное участие в культурных процессах, происходящих в мире.

Азербайджан одновременно является членом Совета Европы и Организации исламского сотрудничества, что возлагает на него определенную ответственность. Это - мост между различными цивилизациями, культурами, традициями, религиями. Прогнозируя возможные механизмы взаимодействия западных стереотипов с нашими национально-этическими принципами, необходимо отметить, что взгляды на жизнь, культурные ценности и образ жизни на Западе и в Азербайджане сильно отличаются. Принимая во внимание историко-культурное развитие азербайджанского народа, нашу культуру нельзя назвать в полной мере ни западной, ни восточной. Азербайджанская культура уникальным образом совмещает в себе достоинства этих культур и в этом проявляется ее преимущество над западной. В условиях интеграции важнейшей задачей для Азербайджана является внедрение и приспособление к национальным особенностям элементов западной экономики и политики,

наряду с сохранением и защитой национально культурного достояния народа. Взаимодействие светской и религиозной культур - это особый вид межкультурной коммуникации, выделяющийся специфическими особенностями.

Первая из них – это сосуществование их в едином социально-культурном пространстве. Несмотря на то, что типы религиозной и светской культуры принципиально различны и в известном смысле противоположны друг другу, они существуют бок о бок в одних и тех же обществах, чаще всего связаны традицией культурно-исторической преемственности.

Вторая особенность – активное взаимодействие, инициируемое религиозной культурой. Процесс секуляризации сегодня имеет ярко выраженную контртенденцию в так называемом религиозном возрождении.

Такое возрождение в последние годы имеет место и в нашей стране. Оно сопровождается осознанием религиозной идентичности, являющейся частью национально-культурной самобытности.

Религиозная идентичность выступает как чрезвычайно концентрированное выражение мироощущения человека, наиболее насущных вопросов его жизненного мира, определяемого его культурной состоятельностью и ценностной устремленностью.

Из-за того обстоятельства, что национальные особенности азербайджанского народа основаны на исламских духовно- нравственных ценностях, наша культура менее подвержена влиянию негативных западных веяний, что способствует

направленному развитию общества. Для обеспечения такого развития необходимо четко определить пределы либерализации политической и культурной жизни общества. Азербайджан, находясь на стыке цивилизаций, религий и культур, сыграл особую роль в создании атмосферы взаимовлияния и сближения народов, формирования высокого уровня толерантности, что особенно ценно сегодня.

Необходимо ныне не просто сохранить накопленный научно-культурный потенциал, а сделать культуру главным инструментом диалога с внешним миром, ведь именно они являются мерилем нашей национальной идентичности. Нашему государству это удалось сделать, вопреки всем трудностям переходного периода.

Через философию общечеловеческое проникает в диалог культур, создавая шанс каждой культуре делегировать свои лучшие достижения в общечеловеческий фонд. Культура – достояние всего человечества, как исторический результат взаимодействия народов. Диалог является истинной формой межнационального общения, предполагающий как взаимообогащение национальных культур, так и сохранение их самобытности. Общечеловеческая культура - это как бы дерево со многими ветками. Культура народа может процветать лишь тогда, когда процветает общечеловеческая культура. Поэтому, заботясь о национальной, этнической культуре, следует очень беспокоиться и об уровне общечеловеческой культуры, которая едина и многообразна. Едина – в смысле включения в себя

многообразия исторических и национальных культур. Каждая национальная культура своеобразна и единственна. Её вклад в общечеловеческий культурный фонд уникален и неповторим. Ядро каждой культуры составляет свой идеал. Исторический процесс формирования и развития культуры не может быть правильно понят, не учитывая взаимодействие, взаимовлияние, взаимообогащение культур.

Формирование культуры диалога - это один из реальных путей преодоления глубинных противоречий современной культуры и обязательное условие полноценного общения цивилизованных людей, ибо диалог представляет собой основу бытия и мировоззрения, развития полноценной и мыслительной активности человека.

Особую актуальность сегодня приобретает распространение культурных стандартов посредством развития контактов и диалога, сохранения при этом этнокультурное многообразие и самобытные традиции народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попов М.Ю., Акулова А.А. *Межкультурный диалог как фактор развития общеевропейского гуманитарного пространства.*
2. *Диалог культур в глобализирующемся мире: мировоззренческие аспекты/ отв.ред. В.С.Степин, А.А.Гусейнов., М.2005*
3. Качан М.С. *Философия культуры, СПб., 1996*
4. Бердяев Н.А. *Смысл истории М., 1990*

Ключевые слова:

цивилизация, диалог, культура, взаимодействие, ценность, мультикультурализм,

информация, общество.

Açar sözlər: sivilizasiya, dialoq, mədəniyyət, qarşılıqlı təsir, dəyər, multikulturalizm, informasiya, cəmiyyət.

Keywords: civilization, dialogue, culture, interaction, value, multiculturalism, information, society.

XÜLASƏ

Bəşəriyyətin nailiyyəti olan mədəniyyət xalqların qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi nəticəsi hesab olunur. Xalqlar arasında ünsiyyətin vacib forması olan dialoq onların özünəməxsusluğunu saxlamaqla, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə ehtiva edir.

Respublikamızın ümumdünya informasiya məkanındakı, sivilizasiyaların qovşağındakı yeri nəzərə alınır, xalqların qarşılıqlı təsirində və yaxınlaşmadakı yaratdığı xoş atmosfer mühiti, hazırda diqqət tələb edən yüksək toleranlıq səviyyəsinin saxlanmasına da diqqət yönəldilir.

SUMMARY

Culture as the property of all the mankind is considered to be a historical result of interaction among the peoples. Dialogue as an important form of mutual communication, assumes both the enrichment of the national cultures and preservation of their originality.

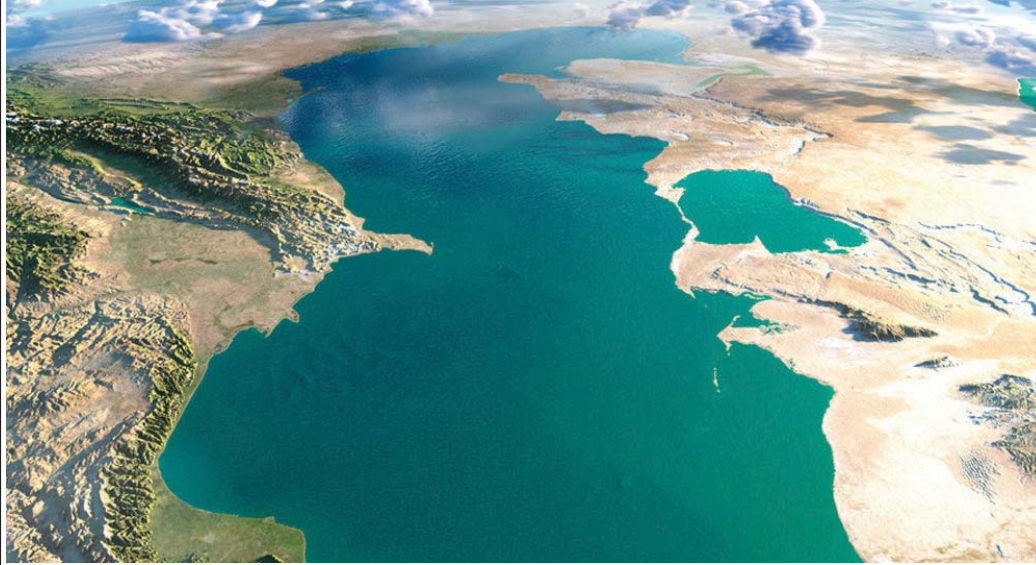
As well, attention is given to the place our republic takes in the whole world informative space that has been on the junction of civilizations, played a particular role in a favorable atmosphere of reciprocal influence and rapprochement of the people? As well the formation of high lever of tolerance that is, in particular valuable today.

RUFİZ QONAQOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

AZƏRBAYCANIN XƏZƏRİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ STATUSUNA YANAŞMASININ GEOSİYASI ASPEKTİ

XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində neft mühüm enerji resursu olaraq dünya iqtisadiyyatının inkişafında ən strateji məhsullardan biri oldu. Neft sərvətinə malik olan ölkələrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyır. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki: "Neft Azərbaycanın ən böyük sərvəti olub, xalqa, özü də təkə bu nəsə deyil, həm də gələcək nəsillərə mənsubdur" [1;50]. Məhz bu faktorun nəticəsidir ki, Xəzər dənizi, onun status ilə bağlı zaman-zaman Xəzəryanı ölkələr arasında mübahisəli məsələlər konfrans, forum, dəyirmi masaların mövzusunda çevrilibdir. Məhz bu aspektdən də Xəzər dənizi onun geostrateji statusunun mənzərəsinə nəzər yetirək.

Xəzər dənizi, Yer kürəsində ən böyük axmaz göldür. Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşir. Dibində okean tipli

yer qatı yerləşdiyinə və dəniz ölçülərinə malik olduğuna görə dəniz adlanır. Axmaz olduğundan tərkibində duzun faizi 0,05 %, Volqa çayının deltasında 1-3 %-dir. Suyun səviyyəsi dəyişkəndir, hazırda o okean səviyyəsində təqribən 28 metr aşağıdır. Onu dünyanın başqa iri su hövzələrindən fərqi dünya okeanları ilə heç bir bərabər əlaqəsinin olmamasıdır. Qədim xəritələrdə Xəzər dənizi Gilan dənizi kimi də adlandırılırdı. [15]

Xəzər dənizinin və bu bölgədə neftdən istifadənin siyasi tarixi motivləri çox qədimdir. Xəzərin mövcudluğu qədim dünyanın bir çox tarixçilərinin, filosoflarının-Homer, Aristotel, Herodot, Miletinin və s. əsərlərində xatırlanır. Xəzər tarixdə müxtəlif adlarla adlandırılırsa da hazırda Xəzər dənizi (Caspian Sea) adlanır.

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun 300 illik tarixi vardır.

Hələ XVIII əsrdə dünyanın böyük imperatorlarına çevrilmiş Böyük Britaniya, Osmanlı, İran, Almaniya, Rusiya Xəzər uğrunda müharibələr aparmışlar. 1722-1723-cü illərdə Rusiya və İran arasında bağlanan dövlətlər-arası sənədə əsasən Xəzər sahiləri ərazilərə bölüşdürüldü. Rusiya Xəzərin cənub sahillərinin geri qaytarmaqla Xəzər dənizində sərbəst üzmək hüququ qazandı. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiya Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaqla İranla ticarət etmək hüququ əldə etdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərinə qədər Xəzərə aid Sankt Peterburq (1723), Rəşt (1732), Gülistan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri bağlanmışdır. Bu sənədlərdə hüquqi baxımdan "status" anlayışı olmamışdır. Bu müqavilələr əsasən Rusiyanın hərbi uğurlarının ardından imzalandığı üçün ruslara

Xəzərdə imtiyazlar vermişdi. [16; 10]

Xəzərin hüquqi statusuna 1921-ci il Moskvada imzalanmış Rusiya -İran müqaviləsində, 1940-cı ildə SSRİ-İran arasında imzalanmış müqavilədə diqqət yetirilmişdir. Bundan başqa 1949, 1964, 1966-cı illərdə də müxtəlif sahələri əhatə edən müqavilələr bağlanmışdır ki, onlarda da Xəzərlə bağlı bəzi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

1970-ci ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərin milli sektorlara bölünməsi haqqında qərar verdi. [2]

Bu qərara əsasən Xəzərin təqribən 113 000 km² -i Qazaxıstana, 80 000 km² -i Türkmənistan, 64 000 km² -i Azərbaycana, 64 000 km² -i Rusiyaya, 55 000 km² -i isə İrana düşdü.

SSRİ dağılıqdan sonra Xəzər regionunda yeni geosiyasi mənzərə yarandı:

Yeni müstəqil dövlətlər (Rusiya Federasiyası, Türkmənistan, Qazaxıstan, Azərbaycan) meydana gəldi;

Xəzərin statusuna aid SSRİ və İran arasındakı hüquqi baza və praktikaya son qoyuldu;

Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusuna dair müzakirələr və yeni hüquqi bazanın yaradılmasına başlandı.

Yaranmış yeni geosiyasi şəraitdə Xəzərin yeni beynəlxalq-hüquqi statusunu müəyyənləşdirməyi professor Ə.Həsənov yazdığı kimi: "su hövzəsində iş aparmaq hüququnu, üstün mövqe haqqını, dənizin xəzəratrafi ölkələr arasında bölüşdürülməsini

və bu bölüşdürülmənin metodikasını və s. bu kimi çox sayılı dövlətlərarası geosiyasi məsələlərin həllini də gündəmə gətirdi". [3;8]

Məhz bu baxımdan Xəzər hövzəsində təkcə Rusiya, İran, Türkmənistan, Qazaxıstan, Azərbaycan deyil, digər böyük dövlətlər və beynəlxalq güclər özlərinin geosiyasi strategiyalarını formalaşdırmağa başladılar.

Təbii məhz bu kontekstdə də Xəzər dənizi ilə bağlı geosiyasi reallıqda dəyişikliklər baş verdi. Xəzər hövzəsi bilavasitə ətraf ölkələrin – milli, hərbi, siyasi, iqtisadi təhlükəsizlikləri ilə bağlı olduğundan Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunun həlli o qədər də asan olmadı. Azərbaycan tədqiqatçısı R.Məmmədovun, göstərdiyi kimi: "Xəzərlə bağlı mübahisələrdə fikir ayrılıqları ucbatından öz birgə həllini tapmayıb. Beş xəzəratrafi dövlətdən hər biri öz iqtisadi və siyasi maraqlarından asılı olaraq Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi statusunu müəyyən etməyə çalışır". [4;11]

1992-1993-cü illərdə ilk dəfə olaraq Xəzərin statusuna dair danışıqlar aparılısa da ciddi fikir ayrılığına görə heç bir nəticə əldə olunmamışdır. Rusiya və İranın Xəzərin statusuna yenidən baxılması bəhanəsilə beynəlxalq-hüquqi milli maraq mübarizələri hədəfinə çevirməyə cəhd etmələri Xəzəryanı ölkələr arasında gərginliyin yaranmasına səbəb olurdu. Burada yenə Ə.Həsənovun fikirlərinə istinadən qeyd edək ki: "Xəzərin statusunun ciddi şəkildə ortaya atılması və onun ətrafında regional və beynəlxalq münaqişə yaratmaq cəhdini ilk dəfə 1993-cü ildə Rusiyanın bəzi diplomatik dairələri göstərmişlər. Həmin vaxt Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi belə bir bəyanat verdi ki, Rusiya SSRİ-nin yeganə varisi olduğu üçün İranla bağlanmış 1921 və 1940-cı illər müqaviləsinə uyğun olaraq

"Xəzər dənizində keçirilən hər hansı fəaliyyətə görə mütləq şəkildə onun (Rusiyanın) və İranın razılığı alınmalıdır". [3;11]

Əslində bu bəyanat həqiqətə uyğun deyildir. Çünki 1991-ci il 21 dekabr tarixli Almata bəyannaməsini bütün Xəzəratrafi dövlətlər imzalamışlar. Eyni zamanda 1921 və 1940-cı illər müqaviləsinə əsasən artıq bu müqavilələr qüvvədən düşmüş, bu region çox mühüm planetar geosiyasi amilə çevrilmişdir. Buna görə də artıq bir çox dövlətlər bu regionda öz geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarını genişləndirdi. P.Darabadinin yazdığı kimi: "Ənənəvi geosiyasi oyunçular"- Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və İranla yanaşı Xəzər regionunda Fransa, Çin, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı və bir sıra digər ölkələr də öz fəallıqlarını artırdılar". [5,158-159]

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlər əsasında müəyyən edilməsi aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- 1991-1994-cü illəri əhatə edən birinci mərhələ
  - 1995-1999-cu illəri əhatə edən ikinci mərhələ
  - 2000-ci ildən bugünədək davam edən üçüncü mərhələ.
- Üçüncü mərhələ əsasən Rusiya Federasiyasında V. Putinin hakimiyyətə gəlişi və Xəzərin statusuna dair Rusiyanın yeni konsepsiyası ilə səciyyələnir. Üçüncü mərhələnin ən mühüm addımlarından biri də Xəzərin hüquqi statusu haqqında konvensiya hazırlayan xüsusi işçi qrupunun yaradılması və onun fəaliyyətinin gücləndirilməsidir.

Bütün görüşlərdə "sərhədyanı göl", "qapalı dəniz", "dəniz" terminləri ilə ifadə olunan Xəzərə aid müxtəlif layihələr, konfranslar, ideyalar, variantlar irəli sürülsə də, onun hüquqi statusu həll olunmaz olaraq qalmaqdadır.

Yeni geosiyasi şəraitin yaranması Xəzəratrafi dövlətlərin milli maraqlarının qarşılıqlı münasibətlərində də regionda beynəlxalq münasibətlərdə də ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

Birinci mərhələdə Xəzərin hüquqi statusuna dair yanaşmalarda fərqli mövqelər üzə çıxdı. Rusiya Xəzərin mənsubiyyəti məsələsinə postimperiya qeyri-konstruktiv mövqeyindən yanaşdı. İran Qərb şirkətlərinin Xəzərdə iştirakını özünün milli təhlükəsizliyi üçün təhdid hesab etdiyindən, bu məsələdə destruktiv mövqə tutdu. Azərbaycan isə nisbətən müstəqil mövqə nümayiş etdirir, Xəzərə göl kimi yanaşılması və göl variantına uyğun da Xəzərin bölünməsinə təklif edirdi. Qazaxıstan və Türkmənistan isə şəraitdən asılı olaraq, mövqelərini tez-tez dəyişdirirdilər.

1994-cü ildə Bakıda "Əsrin müqaviləsinin" bağlanması Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi sahəsində Rusiya və İranın mövqelərin dəyişməsinə səbəb oldu. R. Məmmədov göstərir ki: "Bu müqavilənin qəbul olunmasına qədər Rusiya və İran Xəzərin statusunun yenilənməsi zərurəti məsələsinə nəzərdən keçirməyi tamamilə istəmədilər. Müqavilənin qəbul olunmasından sonra onlar Xəzərin yeni statusunun formalaşması məsələsinə qaldırdılar". [4; 54]

Birinci mərhələdə Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunun müəyyən edilməsi sahəsində qarşılıqlı və fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, məhz həmin ərəfədə gələcək əməkdaşlığın əsası qoyuldu.

Tədqiqatçılar və ekspertlər məhz ikinci mərhələdə 1996-cı il 11-12 noyabrda Aşqabadda keçirilən iclasda Xəzərin statusu ilə bağlı ilk praktiki nəticənin alındığını qeyd edirlər. Həmin iclasda "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın hazırlanması üzrə

Xəzəryanı dövlətlərin Xarici İşlər Nazirliyinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrupu yaradılmışdır". [6]

İkinci mərhələdə artıq Xəzər regionunda ABŞ, Böyük Britaniya, Norvec, Fransa, İtaliya, Türkiyə, Çin, Yaponiya öz iqtisadi maraqlarını reallaşdırdılar. Bu dövrdə danışıqların mürəkkəbliyinə, mübahisələrə və danışıqlara baxmayaraq, Xəzərin statusuna dair dialoqun inkişafında yeni addımlar atıldı. P. Darabadi qeyd edir ki: "Artıq Qərb-Şərq qarşılıqlı maraqlarının Şərqi Aralıq dənizindən Xəzər regionuna keçməsi prosesi başlanmışdır.

Bir tərəfdən ABŞ və NATO-nun, digər tərəfdən Rusiya və İranın geostrateji imperativləri ön plana keçdi. Eyni zamanda atlantizmin bu regiona siyasi təzyiqi üç əsas istiqamətdə getməyə başladı. Qərb istiqamətində Aralıq dənizi (Türkiyə vasitəsilə), Cənub (Ərəbistan) və Şərq – Pakistan (Əfqanıstan və Orta Asiya vasitəsilə). Bununla əlaqədar olaraq Rusiyanın Xəzər regionu məkanından sıxışdırılıb çıxarılması, onun Xəzərdə üstün rolundan məhrum olunması ilə əlaqədar real təhlükə yaranır". [5; 159-160]

Xəzər regionunda özünün geosiyasi vəziyyətinə, siyasi, iqtisadi mövqeyinə görə ölkəmiz haqqında gərkəmli ABŞ geostrateji Z.Bjezinski yazır: "məhdud ərazi miqyasına və əhali sayının az olmasına baxmayaraq, Azərbaycan özünün böyük enerji ehtiyatlarına görə həmçinin geosiyasi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir". [7; 62]

Xəzəryanı dövlətlər Rusiya və İran Xəzərin ərazi suları və xüsusi iqtisadi zona üçün müəyyən bir hissənin verilməsinə, qalan hissəsinin birgə istifadəsinə, İran və Türkmənistan Xəzərin sahiləni dövlətlər arasında beş bərabər milli sektora bölünməsinə,

Azərbaycan ya Xəzərə beynəlxalq hüququn tətbiqini və ya “orta xətt prinsipi ilə milli sektorlara bölünməsi” müdafiə edir. Qazaxıstan da bir çox məsələlərdə Azərbaycanın mövqeyini bəyənir. Rusiyanın və İranın bütün bu dövrlərdə Xəzərin statusu ilə bağlı qeyri-konstruktiv cəhdlərinə məhz ardıcıl və davamlı şəkildə sinə gərən Azərbaycan Respublikası olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Rusiyanın bəzi bəlli dairələrinin qeyri-konstruktiv və hegemon düşüncəli hərəkətlərinə konstruktiv təklifləri və beynəlxalq hüquqa istinad edən mövqeyi ilə cavab verməyə, Xəzər dənizində həyata keçirdiyi fəaliyyətin istər beynəlxalq hüquqa, istərsə də Xəzər hövzəsi ölkələrinin söykəndiyi dövlətlərarası hüquqa və praktikaya tam uyğunluğunu sübuta yetirməyə çalışmışdır. O, israrla sübut edirdi ki, bəzi iddiaların əksinə olaraq, bütün hallarda-istər Xəzər qapalı su hövzəsi hesab edilsin, istər beş ölkənin sərhəddində yerləşən “qapalı dəniz” olsun, Azərbaycanın reallaşdırmaq istədiyi layihələri və həyata keçirdiyi fəaliyyəti qətiyyənlə inkar etmir. Əgər “BMT-nin “Beynəlxalq Dəniz Hüquqları haqqında Konvensiyasına əsaslanarsa, o zaman “orta dənizdə” hər sahil dövlətlərinin öz “iqtisadi zonalarına” malik olmaq və bu zonada ayrıca, yaxud başqa dövlətlərlə birgə sərbəst fəaliyyət göstərmək hüququ mövcuddur”. [3;15]

Azərbaycan Xəzərin statusunun müəyyən edilməsində öz milli maraqlarını təmin etməklə yanaşı, bütün Xəzəryanı dövlətlərin ortaq maraqlarına hörmət edir, beynəlxalq hüququ əsas tutur. Azərbaycan Xəzərin ona aid olan milli sektoru özünün milli ərazisi hesab edir və onun üzərində suveren hüquqlarını daim qoruyur. Azərbaycan hər bir təzyiqa səbrlə yanaşır və

öz milli maraqlarına zidd olan məsələdə heç bir qızıqışa yol vermir.

Azərbaycan, Xəzərdə birgə, həm də razılaşdırılmış regional əməkdaşlıq ideyasına tərəfdardır. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikası Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından birgə sammitində daima fəal iştirak edir. Ulu Öndər Heydər Əliyev 2002-ci il aprelin 22-də Aşqabad sammitindəki çıxışında Azərbaycanın mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsinin Xəzəryanı dövlətlər arasında həlli onların suveren hüquqlarına hörmət, qarşılıqlı surətdə faydalı tərəfdaşlıq ruhunda, dinc vasitələrlə həyata keçirilməlidir”. [8]

V. Putinin Rusiya Federasiyasının prezidenti seçilməsi və 2002-ci il yanvarın 9-10-da Azərbaycana rəsmi səfəri həm Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində, həm də Xəzər hövzəsinin hüquqi statusu probleminin həlli istiqamətində yeni bir dövr kimi qiymətləndirilir. Bakıda Rusiya Prezidenti V.Putin və Ulu Öndər H.Əliyev arasında iki mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənəd imzalandı: Bakı bəyannaməsindən başlamış, Xəzər dənizində əməkdaşlığın prinsipləri haqqında bəyanat. Azərbaycan hər iki dövlətin arzusuna uyğun olaraq Xəzərin dibinin bölünməsi ideyasını müdafiə etdi.[9]

Azərbaycan və Rusiya birgə bəyanatda göstərdilər ki, Xəzərin yeni hüquqi statusunun hazırlanması və onların ümumi razılaşmaları əsasında fikir ayrılığı olduğu səbəbindən Rusiya və Qazaxıstanla mərhələ-mərhələ konsensus əldə etməyi, Xəzərin dibinin orta xətt metodu əsasında sektorlara bölünməsinə qəbul etdilər. Bu zaman Xəzərdə təşəkkül tapan təcrübə və beynəlxalq hüquqi prinsiplərin nəzərə alınması qərara alınmışdı. Bu mənada Ulu Öndər Heydər

Əliyev vurğulayırdı ki: “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının birgə istismarına dair xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrin son dərəcə böyük əhəmiyyəti var”. [1;51]

Nəzərə yetirək ki, Azərbaycan qanunvericilik aktlarında “Xəzərin Azərbaycan sektoru” ifadəsi işlənir. Azərbaycan Xəzərdə hərbi gücü nümayişinə qarşı çıxış edir, Xəzəryanı dövlətlərin digər dənizlər və həmçinin dünya okeanına tranzit azadlığının da tərəfdarı olur.

“Ümumilikdə götürsək, Azərbaycan Xəzərin “sərhəd gölü” olduğunu və milli sektorlara bölünməsinə irəli sürür. Azərbaycanın mövqeyinə görə, Xəzər beynəlxalq sərhəd gölüdür; Xəzər bütün istiqamətlər (hava sahəsi, dənizin səthi, dərinliyi, dibi və altı) üzrə orta xətt prinsipi ilə milli sektorlara bölünməlidir. Xəzərin milli sektorlara bölünməsi keçmiş SSRİ-nin iş təcrübəsinə və o zaman ki (1970-ci ildə qəbul olunmuş) bölgüyə əsaslanmışdır. Belə ki, Astara-Həsənqulu xətti Cənubu İrana aiddir. Bu xəttin şimalı isə SSRİ respublikaları arasında paylaşılmışdı;

Belə bölgü artıq mövcud olduğundan Xəzəryanı dövlətlər statusu müəyyənləşdirməzdən əvvəl milli sektorda işə başlamaq bilirlər”. [16; 20]

Azərbaycanın Xəzərin milli sektorlara bölünməsinə dair irəli sürdüyü təşəbbüs onun Xəzər bölgəsində geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirir, ona beynəlxalq geosiyasi dəstək qazandırır.

Bu gün beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr, münafiqşələr, qarşıdurmalar-illərlə davam edən Yaxın Şərqdəki İsrail-Ərəb qarşıdurması, Suriya problemi (burada Rusiya-İran mövqeyi üst-üstə düşür, o ABŞ və Qərblə qarşıdurma həddindədir), son dövrlər Ukrayna-Rusiya qarşıdurması ucbatından meydana gələn ABŞ-

Rusiya, Avropa-Rusiya eləcə də, Türkiyə-Rusiya qarşıdurmaları və digər geopolitik amillər Xəzərin hüquqi statusunun həllinə mane olur. Artıq Rusiya və Türkiyə arasında yaxınlaşma baş versə də, Türkiyədə 2016-cı il iyul cəhdləri bu prosesə də təsirsiz ötmədi və həm də onun region fəallığı artmağa başladı.

Xəzərin statusu üzrə tədqiqatçı R.Məmmədov göstərir ki, “son geopolitik durum bu gün Xəzər dənizində fikir ayrılığının yaranmasına imkan vermir. Çünki Xəzər dənizinin hüquqi statusu formalaşsa, o zaman dövlətlər öz mövqelərini konkretləşdirə bilirlər. Odur ki, qarşıdurma hələ də davam edir və dövlətlər Xəzər dənizinin statusunu formalaşdırmaq iqtidarında deyillər”. [11]

Müəllif daha sonra qeyd edir ki: “mövqeləri qoyaq bir qırağa. Burda müxtəlif bəhanələr gətirilir. Bir bəhanə az öncə qeyd etdiyimiz geopolitik məsələlərdir. İkincisi, xalqların qarşıdurmasına səbəb olan bölgü məsələləri prinsipidir. Üçüncüsü, Xəzər dənizinin sərvətlərindən istifadə, boru kəmərlərinin dənizin dibindən çəkilməsi məsələsidir. Bütün bunlar hamısı çoxlu suallar doğurur və suallara Xəzəryanı ölkələr cavab vermək iqtidarında deyillər. [11]

Digər bir fikrə əsasən Xəzərin hüquqi statusunun təyini zamanı yenə 3 yanaşma ortaya çıxır: “ilk öncə beynəlxalq quru sərhədlərinin orta xətt boyunca dənizədək uzadılması ilə milli sektorların yaradılması və sahil dövlətlərin özlərinə aid milli sektorlar daxilində hər cür suverenliyə və haqqa sahib olmalarıdır. Bu yanaşmaya Rusiya və Qazaxıstan qarşı çıxır. İkincisi, 1982-ci il BMT-nin Dəniz Hüququ üzrə müqaviləyə əsasən hər bir ölkə üçün 12 millik dəniz suları nəzərdə tutulur, qalan ərazi isə, dənizin beş ölkə arasında bərabər bölünməsinə nəzərdə tutur. İranın

irəli sürdüyü bu yanaşmaya Xəzərin ən uzun sahilı olan Qazaxıstan və Rusiya qarşı çıxır”. [17]

Bu fikirlərə diqqət yönəldəndə bəlli olur ki, problemin həlli çox mübahisəlidir. Hazırda qarşıda dayanan məsələ isə bütün bu ümumi yanaşmaları hüquqi formaya salmaq, həm beynəlxalq hüququn, həm də milli maraqların toxunulmazlığını qoruma prinsipidir.

Xəzərin hüquqi statusunun həllinə Azərbaycanın yanaşmasını şərh edən R.Məmmədov yazır: “Azərbaycan Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini istəyir. Birdəfəlik bilinsin ki, kimin malı kimdədir. Hansı mal, yaxud nə kimə məxsusdur. Azərbaycan bunu istəyir.

Azərbaycan özü də geopolitik zonadır. Geopolitik cəhətdən Azərbaycanı da sıxırlar. Ermənistan-Azərbaycan münasibəti bu dəqiqə ən böyük geopolitik qarşıdurmadır. Buna görə də, Azərbaycanı bu prosesdən, geopolitik durumdan azad etmək ideyası hələ gündəmə gəlməyib”. [11]

Xəzərin statusu ilə əlaqədar son durumla bağlı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirinin müavini Xələf Xələfov müsahibəsində bu sahədə ciddi irəliləyişlər və fikir ayrılıqlarının mövcud olduğunu da göstərir: “Konvensiya layihəsində təhlükəsizlik və sahilıyanı ölkələr arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsi ilə bağlı müddəalar, müzakirələr hələ də davam edir. Həmçinin, Konvensiya layihəsində çıxış xətləri, sualtı kabel və boru kəmərlərinin seçilməsi, habelə digər dənizlərə və okeana çıxışı olmayan sahilıyanı ölkələrin hüquq və imkanları kimi məsələlər üzrə fikir ayrılıqları qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, bütün açıq qalan məsələlər yekun razılaşmaları

tələb edir. Buna baxmayaraq, bütün Xəzəryanı ölkələr arasında hazırkı və əməkdaşlıq səviyyəsi danışıqlarda nümayiş etdirilən konstruktiv yanaşma və Konvensiya layihəsinin müzakirəsi prosesi onu deməyə əsas verir ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya layihəsinin razılaşması istiqamətində növbəti irəliləyişlərin əldə olunmasına zəmin yaranacaq”. [12]

Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi Xəzərin statusu ilə bağlı indiyə kimi səsəlməyən yeni bir detala toxunubdur. Digər dənizlərə və okeana çıxışı olmayan sahilıyanı ölkələrin hüquqları ilə bağlı fikir ayrılığının mövcudluğunu qabardıb. Bəllidir ki, 5 Xəzəryanı ölkədən İranla Rusiyanın okeana və digər dənizlərə çıxışı var. Yalnız Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan bu imkandan məhrumdur. [12]

Siyasi şərhçi E. Həsənov Xəzərin hüquqi statusuna dair üç yanaşmanı şərh edərək digər dənizlərə və okeana çıxışı olmayan Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycanın hüquqlarının müdafiə olunması təklifinin irəli sürülməsini zəruri hesab edir. Çünki bu təklifin reallaşması yalnız Azərbaycana deyil, həmçinin okeana və başqa dənizlərə çıxışı olmayan digər iki ölkəyə də fayda verir.

Xəzərin statusunun həllinə mane olan amillərdən biri də Xəzərin militarizasiyası-hərbiləşdirilməsi problemdir.

XXI əsr ikinci onilliyi Qərbi-Rusiya geosiyasi qarşıdurması Rusiyanın Cənubi Qafqazda və Baltikyanı bölgədə hərbi gücünü artırmağa sovq etdi. 2015-ci il sentyabrın 8-10-da Moskvada Xəzər dənizin hüququ statusu ilə bağlı Konvensiyanın hazırlanması üzrə xüsusi işçi qrupun keçirilən 41-ci iclasında aşağıdakı məsələlər müzakirə edilərək, Konvensiyanın layihəsində qeyd olunması nəzərdə tutuldu:

çixış xətlərinin quraşdırılması metodikası; Xəzər dənizində dəniz elmi araşdırmaların aparılması; Gəmiçilik rejiminin təkmilləşdirilməsi”. [13]

“Xəzərdə ABŞ və NATO-ya məxsus gəmilərin olmaması, Xəzərə yeganə çıxışın Volqa çayından olması, Rusiya ilə əməkdaşlığı zəruri edən amillərdir. Azərbaycan və Qazaxıstan donanmalarının müasirləşdirilməsi, yenidən silahlanması, dəniz təhlükəsizliyinin artırılması, peşəkar hərbi təhsil və digər bu kimi məsələlərdə ABS-la əməkdaşlıq hərbi mövcudluq sayılmamalıdır... Qeyd edək ki, Rusiya tərəfi Xəzər dənizi və onun ehtiyatlarına münasibətdə müstəsna hüquqlara yalnız Xəzəryanı dövlətlərin öz işi olması mövqeyindən yanaşır”. [13]

Qərblə Rusiyanın geosiyasi maraqlarının toqquşduğu ən qaynar nöqtələrindən birinə çevrilən Xəzərin statusunun müəyyən edilməsinin gərginləşdiyi bir şəraitdə, Azərbaycan özünün tarazlı xarici siyasəti ilə öz milli maraqlarını qoruya bilər. Bunu xarici ekspertlər də etiraf edirlər. Almaniyalı Xarici Siyasi Şurasının “Rusiya/Avrasiya” proqramının direktoru Aleksandr Raar və həmin proqramın əməkdaşı Sebastyan Rinder, yazırlar:

“1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın geosiyasi rolu enerji sahəsindəki nəhəng zəngin ölkələr sayəsində daimi və əsaslı surətdə artır. Bu, Azərbaycan üçün böyük şans yaradır... Neft və qaz kəmərlərindən düzgün istifadə Azərbaycanı bütün region üçün integrator və maqnat edə bilər. GUAM ölkələrinin gələcəkdə enerji məsələlərində necə əməkdaşlıq edəcəyini görmək maraqlı olardı... Xəzər regionunda böyük oyunun sonu hələ ki görünür”. [14;57]

Azərbaycan Xəzərin statusu ilə bağlı “Xəzər dənizində

təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişi”; “Xəzər dənizi məsələləri üzrə birgə bəyanatı”; “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin həmhüdüd sahələrinin bölünməsi haqqında, Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdüd sahələrinin bölgü xətlərinin kəşimə nöqtəsi haqqında”, “Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında çərçivə Konvensiyası”; “Xəzər dənizinin quruda yerləşən mənbələrdən və quruda aparılan fəaliyyət nəticəsində çirklənmədən mühafizəsi haqqında protokolu” və s. müqavilə, saziş və protokolları imzalamışdır. Bu müqavilələrdə iki əsas məsələyə diqqət yetirilmişdir:

1. Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunun müəyyən edilməsi;

2. Xəzərin təbii mühitinin mühafizə olunması.

Azərbaycan Xəzərin statusunun həll olunması ilə əlaqədar həm də Rusiya və İranın sərt muxalif mövqeləri, Türkmənistanla Xəzərin orta xətt üzrə bölgüsünə dair mübahisənin davam etməsinə, onunla təbii qaz bazarında rəqib olmaqla üzləşməkdədir.

Azərbaycan üçün həyatı vacib strateji məsələlər-xüsusən Xəzərin statusu, enerji siyasəti və Qarabağ probleminin həlli və s. məsələlərdə ona əks mövqedə duran qonşu ölkə İrandır.

“Xarici siyasətində terrordan vasitə kimi istifadə etməsi, rejim ixracı etməyə çalışması, regional və global siyasət baxımından daim gərginlik mənbəyi olması da bu ölkəni Azərbaycan üçün böyük təhlükə mənbəyi, amma eyni zamanda xarici siyasətində müəyyən fürsətlər də yaranan bir dövlət kimi xarakterizə edir”. [16;41]

Xəzərin statusu məsələsində

Qazaxıstan son dövrlərdə Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi qismində çıxış edir. Xəzərin statusu məsələsində Azərbaycanın və Qazaxıstanın mövqeləri eynidir: dənizin dibi ölkənin quru ərazisinin geoloji davamı olduğuna görə həmin ölkənin həmin ərazisi hesab olunmalıdır.

Xəzəri dünyanın dəniz və okeanları ilə çay vasitəsilə əlaqəsi olan nadir dəniz sayan Azərbaycan BMT-nin "Dəniz hüquqları haqqında" Konvensiyasının bütün tələblərinin onun statusunun müəyyən olunmasına və xəzərətrafi ölkələrin milli hüquqlarının həyata keçirilməsinə təbiiq olunmasını təklif edir. "Bu yanaşmaya görə dənizin dibi və səthi orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməli və hər bir ölkə öz sektorunda beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq fəaliyyət azadlığı əldə etməlidir". [3;13]

Beləliklə, Xəzərin statusu təkcə xəzərətrafi ölkələrin deyil, böyük dövlətlərin və güclərin və maraq dairəsinə çevrilmiş geosiyasi və geoiktisadi problemə çevrilmişdir. Artıq Xəzərin enerji ehtiyatları Qərbdə Xəzər-Qara dəniz-Aralıq dənizi-Atlantik okeani, Şərqdə Xəzər-Çin-Asiya, Sakit okean, Cənubda Xəzər hövzəsi-Fars körfəzi-Hind okeani istiqamətlərini əhatə edən geosiyasi fenomendir. Xəzərin statusu hər bir Xəzəryanı dövlətin, o cümlədən müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının nəzərə alınması və beynəlmiləl maraqların uzlaşdırılması yolu ilə həll edilə bilər.

Fikrimizi ölkə Prezidenti İlham Əliyevin fikri ilə bitirək: "Biz dəniz dibinin həmhüddüd sahələrin bölgüsündə əsas norma kimi hamılıqla tanınmış orta xətt prinsipini toxunulmaz hesab edirik, dənizçilik, Xəzər dənizindən digər dənizlərə sərbəst gediş-gəliş və tranzit məsələlərinə böyük əhəmiyyət veririk". [18]

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. *Müstəqillik yolu. Bakı, 1997 "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1369.*
2. Yolbars A; Kerbanov. *The New Legal Status of the Caspian is The Basis of Regional nCo-Operation and Stability//Journal of International Affairs, December, 1997, February, 1998, Volume II, Number 4 //http://sam.gov.tr/üpercontent/uploads/2012/ou.pdf (13.06.2014)*
3. Həsənov Ə. *Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiktisadi maraqları// 525-ci qəzet, 2010*
4. Мамедов Р. *Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра. Баку: Азернешр, 2006, 456 с.*
5. Дарабади П. *Геостратегия Каспийского региона и геополитика современности Баку: Элм 2002, 192 с.*
6. *On Legal Status of Caspian Sea || http://azembassy.ga? options=content id=22(14.06.2014)*
7. Бжезинский З. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1999, 190 с.*
8. *Xəzərin statusuna dair Aşqabad sammiti keçirilmişdir//Respublika qəzeti, 25 aprel 2002-ci il*
9. Соколова В. Дошли до дна. Владимир Путин согласен закончить разделения Каспия//Известия, 2001г., 10 января
10. *Совместное заявление Российской Федерации и Азербайджанской Республики о принципах сотрудничества на Каспийском море от 9 января 2001 г. //Бакинский рабочий, 2001 г., 16 января*
11. *Xəzərin hüquqi statusu*

5 ildən tez müəyyənləşməyəcək// http://www.ria.az//

12. Qəribli M. *Xəzərin statusu kontekstində Azərbaycan üçün unikal perspektiv//http://www.bakixeber.com/siyaset 38019. html.*

13. *Xəzərdəki hərbi proseslər status məsələsini arxa plana keçirir. //http://www.bakixeber.com/siyaset 26252. html.*

14. Aleksandr Raar; Sebastyan Riider. *Azərbaycanın Qara dəniz-Xəzər hövzəsi regionunda geosiyasi rolu: təkliflər və imkanlar.// Azerbaijan Focus, 2009, C. 27-43*

15. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Xəzər-dənizi>

16. Aslanlı. A. *Geosiyasi rəqəbat və geoiktisadi maraqlar zəminində Xəzər hövzəsinin "Qorqudu düyünü". Xəzərin statusu və Transxəzər əməkdaşlığı kontekstində İran-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Konrad-Adenayer-Strasbourg, 2014, 47 s.*

17. O.Dağlı. *Xəzərin hüquqi statusu: Kim nə istəyir? www.publika az/news/nida/15138. html.*

18. *Xalq qəzeti. com.01.10.2014/www.arxiv.az/az/xalq qəzeti.com/20043098*

Ключевые слова:

Азербайджан, Каспийское море, международный статус, геополитический подход, стратегии, геоэкономика, энергетические ресурсы, интересы Каспийского и великих держав, национальные интересы.

Keywords: *Azerbaijan, the Caspian Sea, international status, geo-political approach, strategy, geoeconomics, energy resources, interests of the Caspian and the great states(powers).*

РЕЗЮМЕ

«Различные подходы Каспийского моря сопредельных государств с даты создания статуса Каспийского моря и его международного статуса юридического лица анализируются с политологической точки зрения, в статье. Автор комментирует независимый и справедливый подход Азербайджана в основе различных взглядов в статье, мысли Запада, Востока, особенно Каспийского моря, прилегающих государств, России, Ирана, Казахстана, Туркменистана и Азербайджана ученые и эксперты прокомментировали эту проблему, она наблюдается объективный подход Азербайджана в этом контексте».

SUMMARY

«Various approaches of the Caspian Sea adjoining states to the creation date of the status of the Caspian Sea and its international juridical status are analyzed from the political point of view in the article. The author comments Azerbaijan's independent and just approach in the base of the various views in the article, thoughts of the West, East, especially Caspian Sea adjoining states, Russia, Iran, Kazakhstan, Turkmenistan and Azerbaijan scientists and experts commented with the problem, it is observed to the Azerbaijan's objective approach in this context».

Tarix

SƏFƏVİ-PORTUQALIYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN ERKƏN DÖVRÜNDƏ HÖRMÜZ MƏSƏLƏSİ

ANAR ÖMƏROV
Bakı Dövlət Universiteti

Geostrateji məkanda yerləşən Azərbaycan qədim zamanlardan bir çox ticarət yollarının keçdiyi əsas ölkələrdən olmuşdur. Avropanı və Asiyanı birləşdirən müxtəlif cəhətlərdə yerləşən dövlətlərin tacir zümərəsinin qarşılıqlı tanıma prosesinin bir neçə minillik tarixi vardır. Ömtə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Avropa ölkələrində feodallaşma başa çatdı, sənətkarlıq kənd təsərrüfatından tam ayrıldı, bütün şəhərlər meydana gəldi, urbanizasiya prosesi dərinləşdi, bu proseslər genişləndi (1, 40). “Səfəvilər elə bir dövrdə hakimiyyətə gəlmişdilər ki, artıq beynəlxalq aləmdə ciddi, əsaslı dəyişikliklər baş vermiş avropalılar Hindistana yeni yol açmaqla tarixə ümumdünya səciyyə vermiş, Yeni Dünya nizamı kəskin dəyişməyə başlamışdı. Avropada baş vermiş hadisələr həm dövlətçiliyə, həm də beynəlxalq aləmə münasibətdə bu bölgədəki dövlətləri iki fərqli düşürgəyə parçalanmışdı. XVI əsrin əvvəllərində əsasən Azərbaycan və İran ərazilərini özündə birləşdirən güclü Səfəvi imperiyası bu baxımdan Avropanın bir sıra dövlətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi” (7, 119-120).

Antik dövrdə və orta sərhlərdə dünya ticarət yollarında mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş Hörmüz boğazının tanınması məsələsinin yüzilliklərlə bağlı olan tarixi vardır. Hörmüz boğazının Fars körfəzi ilə birbaşa bağlı olduğunu sübut edən ən qədim yazılı sənəd, e.ə. IV əsrə aiddir. Bu sənəd Makedoniyalı İsgəndərin

dəniz donanmasının komandanı Nearxın adı ilə bağlıdır. Sənəddə Makedoniyalı İsgəndərin əmrinə əsasən Nearxın gəmilərlə Fars körfəzinə daxil olması göstərilir. Onun əsas yolu Mekran sahillərindən keçmiş Hörmüz limanına daxil olmuşdu. Həmin yüzillikdə Hörmüz boğazının adı “Barkan” idi. Bu faktı isə həmin sənəddə göstərilmişdir. Nearx qeyd etmişdi ki, o, bütün səyahəti zamanı “buradan daha yaxşı şəraitə malik olan su hövzəsinə rast gəlməmişdir” (11,34). Hörmüz limanının və ya boğazının yazılı tarixi Sasani hökmdarı Ərdəşir Babakanın hakimiyyəti zamanından məlumdur. Ərəb xilafəti dövründə, xüsusilə Abbasilər sülaləsi zamanında (750-1258) burada ticarət xeyli inkişaf etmişdi. İran alimi Ə.Vilayəti Hörmüz adası haqqında yazmışdır: “Hörmüz adası 8 əsrə qədər “Corun” adlandırılırdı və Hörmüz limanı Munab şəhəri yaxınlığında yerləşirdi. O, Kerman və Sistan (Kirman və Seistan) limanları sırasında idi və o qədər də mühüm əhəmiyyətə malik deyildi. İstəxi, Müqəddəsi və digər islam coğrafiyaşünaslarının çoxu bu şəhərin bünövrəsini qoyulmasını Ərdəşir Batəkana aid etmişlər və onların dediyinə görə, bu liman buğdu, düyü, üzüm, xurma və əsil atların ticarət bazarı olmuşdur və hicri V əsrin (miladi XI əsr) sonlarında İran əmirlərindən bir neçəsi orada hökmlərini etmişlər Hicri I əsrin sonları və 8-ci əsrin əvvəllərində (XIII əsr) Çığatay türklərinin həmləsi nəticəsində, Hörmüz limanının əmiri Mir

Bahəddin Əyaz və bütün əhali oradan Corun adasına köçdülər və öz keçmiş vətənlərini yad etmək üçün onun adını dəyişib Hörmüz qoydular, orada yeni şəhər saldılar. Hörmüz adası bir neçə əsr müddətində beynəlxalq ticarət nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur və onun əmirləri öz təsir dairələrini tədricən bura keçirməyə nail olmuşdular” (2, 44).

Hörmüzün Səfəvilər tərəfindən tutulması hadisəsini İsgəndər bəy Münşi belə təsvir edirdi: “Humayun məyyətin İraqi-Ərəb yürüşünün zikri, o vilayətin fəthi və baş verən (başqa) hadisələrin bəyanı:

O vilayətin fəthi belə olmuşdur: İraqı – Ərəb məmləkətlərinin əyanları sultan Murad əhvalatından xəbər

tutduqda, türk əmirlərindən Barik adlı birisi o mülkü zəbt etdi və onun mühafizəsinə başladı. Həmin vilayəti tutmaq fikri humayun şahın da işıqlı beyninə yol açdığı üçün o, əvvəlcə Barik üçün zərlə işləmiş tac, kəmərlər və xüsusi xələt göndərdi, onu ibadətə dəvət etdi. Barik bir neçə gün dövlət xanlığı şüarını öz şüarı etdi. Humayun yürüşünə o səmtə başlanacağı aydınlaşanda qaladərlik ehtiyatı və sila-sursat toplamağa başladı. Şah Hüseyn bəy lələni qoşunun münqəlayi edib, irəli yolladı. Hüseyn bəy Bağdadın iki mənzillik məsafəsinə çatdıqda Barik qorxuya düşdü. O vilayətin əksər əyani şah Barjahın adamlarına itaətə meylləndi. Barik isə özündə qarşılaşma və qaladərlik qüdrəti görməyərək, bir gecə gizlicə

Dəcləni keçdi, sultan muradla birlikdə yorğun halda Hələbə qaçdı. "Lar və Hörmüz valilərinin elçiləri Xilafət" ehtişamlı saraya gələrək, layiqdi peşkəşlər təqdim etdilər, o məmləkətlərdə xütbəni və sikkəni Humayun Şəhriyarın adı və soyadı ilə bəzədilər" (4, 69-72).

Venesiya səyyahı Mikele Membre Hörmüz adasına xüsusi diqqət yetirərək qeyd edirdi ki, "Hörmüz adası barədə deməliyəm ki, bu ada çox kiçik, quru və ağacsızdır. Adanın dənizin yaxınlığında İrana tərəf yerləşən yalnız bir şəhəri var. Beləliklə, bu şəhərdə içməli su olmadığına görə, suyun hamısı qayıqlarla materikdən gəlir və onlar suyu evlərindəki dolça və səhənglərin içərində saxlayırlar. Bu şəhərdə, nə meyvə, nə də yeməyə bir şey bitir. Lakin bura İran, Bəsrə və Hindistandan hər şey gəlir. Hörmüzdə çoxlu balıq tuturlar. Mənə elə gəlirdi ki, burada iki min ailə var. Qala çox kiçikdir. O bir tərəfdən şəhər, digər tərəfdən dənizdə yerləşir. Onun çoxlu topu və ətrafında evləri var" (3, 17).

Hörmüzün portuqallar tərəfindən tutulmasından sonra müəllif eyni adlı şəhərinin ödədiyi vergilər haqqında yazırdı ki, "bu şəhərdə ildə Sufiyə (Səfəvi hökmdarı şah Təhmasib-A.Ö.) 3 yüz tünən, Portuqaliya kralına 4 min dukat xərac verən Hörmüz kralı yaşayır. Məvr olan bu kral Sufinin papağından qoyur (yəni ki, Təhmasib özü ona bu cür papaq vermişdi, yəni ondan asılı olan vassallığa qəbul etmişdi-A.Ö.). Bu şəhərin əhalisi mavrlar, azacıq sayda portuqallardır" (3, 76). M. Membre ticarətdə Hörmüzdə istifadə edilən pulu, üzərində Hörmüz kralının yazıları olan, onların təngə adlandırdıqları kiçik, uzunsov gümüş sikkələr olduğunu bildirdi (3, 77). Əslində bu sikkə Şah I Təhmasibin pul islahatından sonra dövrüyyəyə buraxdığı «şahı»dır. Əsərdə müəllif Səfəvi dövlətini Sufinin torpaqları, Əcəm; Osmanlı ərazilərini Böyük Türkün torpaqları adlandırır.

Venesiyalı Vinçenso Alessandrinin xatirələrində əsasən sufi xanədanın, yəni səfəvilər imperiyasının yaranma tarixində Şah I İsmayıl, I Təhmasib və onların varisini, dövlətin sənədləri, vergi sistemi, saraydaxili münasibətlər və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Müəllif səfəviləri erkən yarandığı illərdə ticarət yolları haqqında qeyd edirdi ki, "Hələbdən keçən yol indi istifadə edilmədiyindən, Hörmüz vasitəsilə gedən ticarətə heç kim nəzarət etmir. Mallar hələ də quru ilə İstanbula gedir və oradan da Moldaviyaya (yaxud Boqdanıyaya) aparılaraq, Polşa, Danimarka, İsveç və digər yerlərə paylanır" (3, 92).

Bir çox tanınmış dünya tarixçiləri Hörmüz boğazını – Fars körfəzini "Böyük ipək yolundan" geridə qalmayan əhəmiyyətli su yolu kimi qələmə almışdılar. Məşhur səyyah Marko Polo 1272-1293-cü illərdə Hörmüzdə olmuş burada ticarətin vəziyyətindən, satılan mallar barədə maraqlı məlumat vermişdir (10, 23-27). Avropalılardan 1497-ci ildə Vasko Da Qama bura daxil olmuş ondan 10 il sonra portuqaliyalı Alyonso de Albukerk Hörmüzə hücum etmişdi.

Beləliklə, 1507-1508-ci illərdə Hörmüzdə baş verən tarixi hadisələri tam olaraq təsvir etmək üçün buranın XVI-XVII əsrlər tarixinin araşdıran alimlərindən portuqaliyalı Luis Hüseyranın fikirlərindən başlamağı olar:

«XV əsrin ağır missiyasının Avropanın XVI əsrinə keçidinin, yəni tarixin keçiş nöqtəsində üç insan – Vasko Da Qama, Alfonsu de Albukerki, Fransesku seçilmişlərdən olmuşdular. Bunlardan birincisi Uzaq Şərq torpaqlarına dənizlərlə yolu tapmalı, ikincisi Portuqaliyanın dənizlərdəki ağalığının əsas özlülünü yaratmalı, III – Portuqaliya Şərq imperiyası yaratmalı idi. Bu dahilər, güclü insanlar XVI yüzilliyi bizim tariximizin möhtəşəm dövrünə çevirməli idilər» (14, 51).

Bunlardan Alfonsu de

Albukerki 1507-1508-ci illər Hörmüz hadisələri ilə birbaşa bağlıdır. Portuqaliya kralı V Alfonsun müşaviri Qonsela de Albukerki və Leonora de Menezisin oğlu konkistadorluqla məşğul olan Alfonsu de Albukerki 1462-ci ildə anadan olmuşdu. Təhsilini kral sarayında alan bu şəxs şahzadə Juanın qoşunları sırasında hələ çox gənc yaşlarında Toro yaxınlığında olan döyüşlərdə iştirak etmişdi. Sonralar şahzadə hakimiyyətə gəldikdə o, atlı qvardiyasının zabiti kimi, özünün şəxsi silahdaşlığını qismində Mərakeşdə (Arsildə) xidmət etmiş və 1503-cü ildə Hindistanda portuqalların Kəlküttədə Koçin və Kulan adlı ticarət faktoriyalarının qala tikintilərinə qarşı üsyan qaldıran yerli əhaliyə qarşı döyüşlərdə xüsusi olaraq seçilmişdi.

Bu hadisələr haqqında onun məktubları əsasında oğlu Braz de Albukerkinin yazdığı «Комментарии великого Алфонсу де Албукерки» adlı kitabda məlumat vardır. "Atamın kral Manuelə yazmış olduğu məktubda yazılmışdır: Koçində qalanın tikilməsinə kral Manuel əmr etmişdi. 1504-cü ildə Portuqaliyaya qayıdanda o, kralı Hindistanın vəziyyəti ilə tanış edir və xüsusilə yerliyə Malabar sahillərinin sahibləri olmasına mane olmağı məsləhət görmüşdü (15, 7).

1506-cı ildə o, ikinci dəfə Triştan da Kuniyanın rəhbərliyi ilə təşkil edilən hərbi ekspedisiyanın tərkibində kapitan vəzifəsində Hindistana yola düşmüşdü. Araşdırmalara görə, Albukerki kralın gizli əmrini də özü ilə aparırdı. Bu sənəddə o, Hindistandakı Portuqaliyanın vitse-kralı Fransesku de Almeydanın varisi elan edilmişdi. 1508-ci ildən sonra Albukerki komandiri olduğu gəmilərlə qəfildən yolunu dəyişib, Fars körfəzinə hərbi ekspansiyaya yollanmışdı. Yol boyu Kalamat, Kuriat, Maskat, Soar, Orfasanı işğal edərək, Hörmüz limanına daxil olmuşdu. Hörmüz hökmdarı

müqavimət göstərmədən özünü Portuqaliyanın vassalı olduğunu elan etmiş və hər il 15 min qızıl serafim (Portuqaliyanın həmin dövəndəki pul vahidi-A.Ö.) dəyərində xərac ödəməklə kral hakimiyyətini qəbul etmişdi. Hörmüzün işğal edilməsi Albukerkinin öz qərarı olmamışdı. Bu barədə portuqaliyalı tarixçi Qaspar Koreyinn məlumatlarında, onun kral Manuelin əmrini yerinə yetirməsi barədə sənəd vardır (16, 66-80).

1507-ci ilin 26 sentyabr tarixində Albukerki Hörmüzdə qala tikintisinə başlamışdı. Amma onunla birgə bura daxil olan digər komandirlər, matroslar, həmçinin vitse-kral onu bu işdən çəkilməyə cəhd göstərirlər və səlahiyyət çərçivəsindən kənara çıxmamağı tələb edirlər. Buna baxmayaraq, öz şəxsi planlarını həyata keçirmək uğrunda o, hətta həmyerlilərini və silahdaşlarını nəzərə almadan bəzi müxalif qüvvələri Hörmüzdən qovur. Bu zaman vitse-kral qalaya hücum əmrini verir. Ağır döyüşlərdə bir neçə zabit tərəfindən satqınlıq baş verir və Albukerki öz həmyerlilərinə ududur. O, həbs edilir, «Hörmüzün kralı» olmaq arzusunə görə hakimiyyətə qarşı günahlandırılır. Öz növbəsində Albukerki vitse-kral Fransesku de Almeydanı Hörmüz boğazının və ümumilikdə, Fars körfəzinin hakimiyyətindən çıxmasında, həmçinin şəxsi zəmində onunla kral arasında konfliktin yaradılmasında ittiham edir. Öz çıxışının sonunda məhkəmədə "məni sizin rəqibiniz kimi qələmə verdi" deyərək bütün olan hadisələrdə Franseskunu günahkar elan etmişdi. 1508-ci ilin dekabrında kralın ona verdiyi təlimata uyğun olaraq Kanana şəhərinə daxil olduqda o, vitse-kralı əvəz etməyə cəhd göstərmişdi. Bu zaman yenidən Fransesku onu həbs etmək əmrini vermişdi. Lissabondan bu hadisələrin yerində həll edilməsi üçün göndərilən marşal Fernando Koutinyu kralın əmrinə, nəhayət

ki, 11 aydan sonra 1509-cu ilin noyabrında onu Hindistanın vitse-kralı elan edir. Hindistanda Portuqaliyanın birinci vitse-kralı Françesku de Almeйда Şərqi tam olaraq idarə edilməsində «dənizlərdə hakimiyyəti əldə saxlamaqla Hindistanı da saxlamaq mümkündür» şüarını həyata keçirirdi (14, 451; 5, 199). Onun əksinə, Albukerki hesab edirdi ki, yalnız hərbi gəmilərlə Hind okeanını və ətrafını nəzarətdə saxlamaq mümkün deyildi (17,402). Əslində Albukerki Portuqaliyanın Asiya və Afrikadakı ticarət əlaqələrində, o cümlədən Hörmüzdə yerli hakimlərdən asılılığı tamamilə aradan götürmək yollarını təklif edirdi. Belə ki, yerli hakim qüvvələrin rəsmi icazəsi olmadan portuqaliyalı tacirlər alver edə bilməməklə bərabər, həm də gəmilərin limanların daxili olmasına, mallarının saxlanılmasına, anbarlardan istifadə etməyə icazələri yox idi. Bu isə ilk işğal dönəmlərində Portuqaliyanın xeyli maliyyə itkisinə gətirib çıxarırdı. Albukerkinin yeni konsepsiyasının mahiyyəti ticarətin tam asılılıqdan çıxması, yerli hakimlərin bütün gəlir mənbələrinin əlindən alınması demək idi. Bu konsepsiyayı həyata keçirməyin ən optimal yolunu Albukerki işğal etdikləri məkanlarda, o cümlədən Hörmüzdə, yenidən və fərqli “nöqtəvari işğal” yolu ilə sahillərdə, boğaz və limanlarda ələ keçirməz dərəcədə möhkəm müdafiə sistemində malik olan qalaların tikilməsi ideyasını irəli sürmüşdü (15,52;16,66). Bununla da Şərqdə böyük Portuqaliya imperiyasının yaradılması üçün ilk Hörmüzdən başlayaraq, Qoa, Diu, Ədən, Kəçin və Kananoredə qala tikintisini təklif etmişdi. Bu yeni tikililər – qalalar sisteminin mərkəzini Qoa elan etmək fikrində olmuşdu (13, 222; 9,111). Bartolomeo Diasın 1488-ci ildə Ümid burnunu kəşfinə qədər, Fars körfəzinin girişini nəzarətdə saxlayan Hörmüz adası dünyanın

ən iri ticarət mərkəzlərindən biri hesab edilirdi. Hörmüz Səfəvi imperiyasının strateji məkanlarından biri olaraq, həmişə avropalıların diqqət mərkəzində olmuşdu. Hərbi işğallara qədər Portuqaliyanın hakim dairələri Şah I İsmayıldan orada qala tikintisi üçün icazə almağa dəfələrlə cəhd göstərmişdilər. Onlar başa düşürdülər ki, əgər Hörmüz Portuqaliyanın rəqiblərinin əlinə keçsə, portuqallların Ümid Burnu ətrafından keçən əsas ticarət yolunu kəsərək, Hindistandan Avropaya və əks istiqamətə aparılan bütün yüklərə də nəzarəti itirə bilərlər. Bu cəhdlərin II səbəbi Hörmüzün beynəlxalq ticarət mərkəzi statusunda Səfəvi imperiyasının ən iri bazası olması ilə əlaqədar olmuşdu. Buradakı bazar bütün səyyahların marağına, həmin dövürün nüfuzlu insanların həyat tərzində “gizlənmədikləri qibətə hissənə” çevrilmişdi?

Beləliklə, Lissabon Təbrizdən qala tikintisi üçün bütün diplomatik vasitələrdən istifadə etdi. Bunun üçün, hətta səfəvilərə «ömrüklük» dostluq belə təklif edilmişdi. Şah I İsmayıl Səfəvi dövlətinin vaxtı gəldikdə, lazım olduqda Portuqaliyanın qüvvələrindən Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə yararlanmasını belə təklif etdilər (18,43;19,223-225). Əslində XVI əsrin əvvəllərində Hörmüz Səfəvi imperiyadakı müdafiə sisteminin zəif bəndlərindən biri olaraq Hind okeanı hövzəsində hər zaman osmanlılar tərəfindən zəbt edilə bilirdi.

Beləliklə, 1525-ci ilin mart ayının 26-da Hindistanın vitse-kralı Alfonsu de Albukerki Fars körfəzinə ikinci dəfə daxil oldu və Hörmüz adası, limanla birgə məşhur konkistadorlara tam olaraq təslim oldu. Hörmüz hakimi 1508-ci ildən sonra ödəmədiyi xərəcə belə toplam olaraq portuqallara verməyə razı oldu.

Portuqaliyanın Hindistana yolu tutması barədə Vilayəti

qeyd edirdi ki, «Don Emmanuel Kasitiliya kralı Ferdinanda yazdığı məktubda Portuqaliyanın Hindistan torpağına və sularına 5 dəfə qoşun çəkdiyindən söz açmış və orada Aqromozo (Hörmüz) və Culfar adalarına işarə etmişdi. Bu məktubdan məlum olur ki, portuqaliyalılar Fars körfəzi məntəqəsi haqqında o qədər də çox coğrafi məlumata malik olsalar da, Hörmüz adasını mirvari toplamaq mənbəyi olduğuna görə tanıyırdılar. Məktubda Hörmüz adasının mirvaridən başqa, həm də sağlam vücudlu atlarının olması da diqqəti cəlb edir fikri də maraqlıdır. Məktub 9 noyabr 1503-cü ildə yazılmışdır» (2, 65).

XV əsrin sonlarında Hindistana dəniz yolunun kəşf edilməsi kimi mühüm hadisə, Avropanın bu ticarətə birbaşa çıxışı olmayan digər dövlətlərini yeni yollar axtarmağa məcbur etdi. Bu yollardan biri Şərqi Avropanı keçməklə Ağ dənizdən başlayan Şimali Dvin çayına, Volqa çayına və Xəzər dənizini keçməklə Azərbaycandan İrana, oradan isə Hindistana gedən ticarət yolu idi. Həmin dövrdə böyük həcmdə ipəyin istehsal olduğu Azərbaycan və İran beynəlxalq ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iri şəhərlərdə qızgın ticarət gedir və bu şəhərlərdə xarici ölkələrdən gəlmiş tacirlər məskən salırdılar.

Beləliklə, XVI əsrin beynəlxalq siyasət və ticarət sisteminə Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının xüsusi yeri var idi. Həmin dövrdə bu imperiya beynəlxalq proseslərin mühüm subyektlərindən olmuşdu. Lakin malik olduğu önəmli strateji və iqtisadi mövqeyə baxmayaraq, yaranmış geosiyasi vəziyyət bu imperiyayı Avropa ölkələri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqələrdən müəyyən qədər məhrum etmişdi.

Böyük coğrafi kəşflərə qədər dünyanın intensiv işlək vəziyyətdə olan ticarət xətti Aralıq dənizi hövzəsində yerləşmişdi. Burada Ön Asiya şəhərlərini

xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şərqi-Qərbi istiqamətində qədim mədəniyyətlər mərkəzləri olan Çin, Hindistan, Mərkəzi Asiya öz satış mallarını Həştərxan-Xəzər dənizi, oradan Kür çayı ilə Qara dənizə, oradan Avropanın qədim gəmiçilik və su ticarəti mərkəzi hesab edilən venesiyalıların məşhur karavella qaler adlı iri yük tutumlu ticarət gəmiləri ilə Avropa ölkələrinə göndərirdilər. Bu ticarət yolunun XIV əsrin sonunda iflasa uğradılmasında Əmir Teymur müəyyən işlər gördükdən sonra, daha dəqiq Qızıl Orda xanı Toxtamış təqib edərək 1335-ci ildə Həştərxanın dağıdılması ilə, yolun istiqaməti birbaşa Azərbaycan ərazisinə yönəldi. 5 ildən sonra yenə də fəth Əmir Teymurun Bağdadı dağıtması ilə Təbrizin ticarət yollarındakı əhəmiyyəti yenidən artdı. Bu tarixi yüksəliş Fəth II Mehmetin (1451-1481) Konstantinopolu tutaraq, Bizans imperiyasını ələ keçirdiyi zamana qədər davam etdi. Bununla da, Qara dəniz-Xəzər dənizi-Mərkəzi Asiya-Çin-Hindistan arasında olan ticarət yolu əlson 200 ildəki nailiyyətlərini itirdi. Aparılan siyasət nəticəsində Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti XV əsrin II yarısında bu yönümdə mühüm nəticələr əldə etdi; yenidən Azərbaycanın Avropa və digər xarici ölkələrlə əlaqələri genişləndi. Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətli quru karvan yollarının üstündə yerləşən Şamaxı, Culfa, Təbriz, Dərbənd kimi şəhərlərinin yeni yüksəlişi başladı. Ağqoyunlu dövlətinin Trabzon imperiyası ilə olan əlaqələri əslində Avropaya çıxışın xeyli asanlaşdırılması demək idi. XVI əsrin əvvəllərinə Ağqoyunlu dövlətindən Səfəvilərə vacib iki böyük ticarət yolu miras qalmışdı. Bunlardan birincisi, Cənubi Azərbaycan torpaqlarından keçən Təbriz-Trabzon-Hələb-Beyrut-Dəməşq-Konya-Bursa-İstanbul və oradan şimala Avropaya yönələn yol; II Volqa-Xəzər su yolu ilə Şərqi Avropaya uzanan ticarət yolu

idi. XV əsrin I yarısına qədər I yol dünya əhəmiyyəti kəsb edirdisə, İstanbulun fəthindən sonra II yol – şimal yolu daha da aktivləşir və əslində Azərbaycan xalqının tarixində ilk dəfə Şərqi Avropa ilə əlaqələr güclənməyə başlayır və deməli, müasir Şimali Azərbaycanın Şərqi Avropada güclənməkdə olan Rusiya-slavyan dövləti ilə əlaqələrinin hərtərəfli iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri formalaşmağa doğru yönəlir. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinə müəyyən qədər işlək vəziyyətdə olan, amma mübahisələr, münaqişələr məkanı olan III yol fiziki baxımdan quru və su yolu olaraq – Hindistanın ədviyyatlarını Azərbaycana çatdıran Hörmüz-Şiraz-Rey-Təbriz-Trabzon xətti olmuşdu. Buradan gətirilən və aparılan, yəni alınan və satılan bütün şərq və qərb mənşəli mallar Trabzon və Kaffada cəmləşirdi. Oradan Portu adlanan – Avropanın qapısı olan İstanbula, Avropaya yayılırdı. Bu yolda ən mühüm və ən təhlükəsiz, ucuz su yolları boğazlardan - Bosfor, Hörmüzdən keçirdi. Bu zaman göstərilən Avropa-Asiya ticarət yolunda Bosfordan sonra II dərəcəli əhəmiyyət Hörmüz boğazına aid idi, Hörmüz Səfəvilər dövlətinə aid olan mühüm keçid rolunu oynayır. Təbrizdən gələn və ora gedən quru yolunun cürbəcür xətlərindən xüsusi olaraq Təbriz-

Bursa İstanbulu göstərmək lazımdır (8,20).

1515-ci ildən başlayaraq Hörmüzdə portuqalların gömrük sistemi Hindistanla Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında olan ticarətdən xeyli gəlir əldə etdilər. Bütün yüzillik ərzində bu gəlir Portuqaliya dövlətinin xəzinəsinin əsas gəlir mənbəyindən birinə çevrildi. Göstərilən faktı sübut edən sənədlər sırasında Albukerkinin kral Manuelə yazdığı məktublarından birində (1515-ci il 22 sentyabr tarixli) xüsusi olaraq «portuqalların Hörmüzdə xeyli sahəsi olan Səfəvi torpaqları və Ərəbistanda at alverindən olan gəlir haqqında» yazmışdı (15, 34).

Bu məktubda Albukerki portuqalların Hörmüzlə, eyni vaxtda, həm də onun yerli hakiminə aid olan digər yerlərə də nəzarət etməyi göstərir. Bu o deməkdir ki, Hörmüzün həmin illərdəki yerli hakimi yalnız formal olaraq statusunu və titulu saxlaya bilmişdi. Əslində Hörmüz Portuqaliya protektoratı-müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Nəhayət ki, uzun illərdən sonra portuqallar Hörmüzdə qala tikərək öz arzularını reallaşdırmağa başladılar. Tikdirdikləri güclü qalada çoxsaylı və yaxşı silahlanmış hərbi qarnizon yerləşdirdilər. Alqı-satqıya yönələn bütün əşya

və mallardan 10% gəlir vergisi tuturdular. Bundan başqa, hərbi gəmilərin saxlanması məqsədilə 1%, gəlirlərin 1%, müsəlman, yəhudi və erməni mənşəli tacirlərdən əlavə olaraq 3% vergi yığılırdı. 1517-ci ildə portuqallar Bəsrə ilə ticarət əlaqələri yaratdılar. Bəsrə Dəclə çayının mənsəbində yerləşir. Müsəlman şəhəri olmasına baxmayaraq, portuqallarla intensiv ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Onlar bir-birindən daha çox at, silah, partlayıcı maddə (porox), gəmi quraşdırılması üçün daha çox ağac alveri edirdilər (15, 34).

Roma papasının qərarlarının birində həmin yüzillikdə müsəlmanlara məhz adı çəkilən malların satılmasına Avropanın xristian dövlətlərinə veto-qadağa qoyulmuşdu. İstisna yalnız Portuqaliyaya aid edilmişdi (11). Bunun səbəbi Hindistanın Portuqaliyanın əlində olması ilə bağlı olmuşdu. Bundan başqa, Hörmüz Portuqaliyanı Qırmızı dəniz sahillərinə hərbi ekspansiyasının əsas dayaq nöqtəsi rolunu oynayır. 1521-ci ildə müsəlmanlar ilk dəfə Hörmüzü portuqallardan azad etmək cəhdi göstərdilər. Hörmüzün hakimi Bəhreyn adasındakı üsyan səbəbindən xərac verməkdən imtina etdi. Portuqaliyanın 400 nəfərlik cəza dəstəsi Antoniu Korreyanın başçılığı ilə bu adamı işğal etdiyi və üsyanı xüsusi qəddarlıqla yatırmasına baxmayaraq, həmin ilin son aylarında Hörmüz şəhərində narazılıqlar başladı. Eyni zamanda Hindistanda və Cənub Şərqi Asiyada portuqaliyalılara qarşı hücumlar gücləndi. Sağ qalmış portuqal əsgərləri Hörmüz qalasında gizlənmək məcburiyyətində qaldılar. Portuqalların yeni qüvvəsi Luis de Menezisin üsyanları yatırmaq üçün göndərilən hərbi gəmilərinin döyüşlərindən sonra Hörmüzdə müqavimət sındırıldı və yerli hakim şəhərə qayıtdı. Bu zaman müsəlmanlar arasında qanlı qarşıdurmalar başladı. Yalnız iki ildən sonra

1525-ci ildə Hörmüzdə və onun ətrafında olan bu qarşıdurmalara son qoyuldu və alınan xərac 60 min qızıl serafinə qədər artırıldı. Bu illərdə Hörmüz limanına qış aylarında dincəlmək üçün Portuqaliyanın hərbi eskadriyası tez-tez yerləşməyə başladı. Bu gəmilər hər il dəfələrlə Qırmızı dənizinin girişində yerləşərək, müsəlmanların ticarət gəmilərinə hücum edərək, soyğunçuluq edir və oğurladıqları malları Hörmüz bazarlarında satırdılar. Portuqaliya bu illərdə tez-tez Hörmüzün yerli hakiminə qarşı çıxmağa cəhd göstərən digər adaların əhalisinə qan udduraraq, həm də sadə bir "fiqur" kimi yerində qalan bu hökmdarı müdafiə edirdilər. Yerli xüsusiyətli konfliktləri həll edən portuqal işğalçıları əslində öz gəlir yerlərini, yəni mənafeələrini hər kəsdən qoruyurdular (6,32).

Portuqaliyanın «fəpostu», dayaq olan Hörmüzün bu əlaqələrin güclənməsində mühüm əhəmiyyəti vardı. Eyni rol bir neçə ildən sonra Bəsrə yaxınlığında yerləşən Qızıl vilayətinin hakiminə qarşı istifadə edildi. 1529-cu ildə Beliorra de Souzun başçılığı altında az sayda hərbi eskadra Bəsrə hakimini qarşı yönəldərək, onu da portuqalların xeyrinə ticarətə cəlb etməyə məcbur etdi. Keçirilən hərbi müdaxilədən sonra Bəsrə hakimi portuqallara 7 fusta – yəni xüsusi yelkənli gəmiləri verməkdən imtina etdi. Belə olduqda portuqallar 300 nəfərin ölümü ilə nəticələrin yanğın törətdilər. Bu vəhşi «yandırılma» üsulu portuqalların Şərqi ölkələrində həyata keçirdikləri üsullardan biri olmuşdu. 1529-cu ildə Hörmüzə Hindistandakı Portuqaliyanın yeni vitse-kralı, qubernatoru Nunu da Kunya qışlamağa gəlmişdi. O, yerli əhalinin portuqallara qarşı olan çıxışlarına bəhanə gətirərək, Hörmüzdən alınan illik xəracı 80 min serafinə qaldırdı. Əsas məqsəd yerli hakimi və ümumiyyətlə, əhalinin gəlirlərini tam olaraq ələ keçirmək olmuşdu. Vəziyyət elə bir səviyyəyə gəlib

çatdı ki, on il ərzində xərac ödəmək üçün heç nə olmadı və portuqallar bütün işləri, o cümlədən yerli əhalinin bütün gəlirlərini nəzarətə götürdülər.

Bütün göstərilən səbəblərə görə, həm də kiçik bir ərazidən götürüdükləri külli miqdarda gəlirlərə görə, portuqallar Şüürmüz şağğında belə fikir yürütməyə başladılar: “Яяр динһа бир цзк олсайды, Шüürмүз онун алмазы ола билярди” (7, 32;9,33).

Hörmüz portuqalların Hindistana yönələn okean yolunda başlıca məntəqə rolunu oynayırdı. Bu məntəqəyə sahib olmuş portuqallar Hindistan və Səfəvilər arasında gedən bütün okean ticarətini də keçirmək və səfəviləri bu ticarətdə özlərindən asılı hala salmaq istəyirdilər. Həmin ticarət öz həcminə görə çox böyük idi. O, zamanında Səfəvilərə hədsiz dərəcədə gəlir gətirirdi. Başlıca gəlir mənbəyi Hindistandan daşınan cürbəcür əmtəələr və ədviyyat idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Portuqaliya Hörmüzü ələ keçirdikdən sonra hind tacirlərinin Səfəvi dövləti ərazilərinə gətirdikləri ədviyyatın həcmi kəskin şəkildə azaldı (7, 114-115; 5, 256).

Beləliklə, XV əsrin sonlarında - XVI əsrin əvvəllərində okean ticarətinin yaranması beynəlxalq əlaqələrdə Azərbaycanı həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən önə çıxardı. Okean ticarətindən kənar qalmış Avropa dövlətləri Azərbaycanla əlaqələr hesabına özlərinin iqtisadi maraqlarını təmin etməyə, Hindistana çıxış yolu əldə etməyə, okean ticarətində inhisarçı mövqeyi əvvəllər ələ keçirmiş Avropa dövlətləri isə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə siyasi əlaqələr qurub onunla birgə özlərinin ən güclü rəqibi olan Osmanlı imperiyasına qarşı çıxış etməyə çalışırdılar. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin maraqları da onların maraqları ilə üst-üstə düşürdü. XVI əsrin əvvəllərində Portuqaliyanın Hind okeanında

ekspansiyası Asiya miqyaslı ticarətin quruluşuna ciddi təsir göstərə bilmədi. Hətta XV əsrin sonlarında Afrikanı əhatə etməklə, Hindistana gedən ticarət yolunun avropalılara məlum olması Osmanlı imperiyası əraziləri vasitəsilə Levanta uzanan ticarətin əhəmiyyətini azalda bilmədi. Hindistana dəniz yolunun avropalılar tərəfindən mənimsənilməsi tezliklə müsəlman dövlətlərinin maraqlarına mənfi təsir göstərdi. Məhz həmin dövrdən etibarən Avropa kapitalizmi islam dünyasını özünün müstəmləkə sisteminin ucqarına çevirdi. Bütün bu tarixi hadisələr sırasında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin önəmli bir hissəsi olan Hörmüz məntəqəsinin işğal edilməsi, 100 il ərzində Portuqaliyanın müstəmləkəsinə çevrilməsinin də mühüm rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y. *Azərbaycan diplomatiyası (Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklərdə))*. Bakı, “Azərbaycan diplomatiyası” jurnalının nəşri, 289 s.
2. Əli Əkbər Vilayəti. *Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi*. Bakı, 1999, «Əlhudə» nəşriyyatı, 421 s.
3. Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri). *İngilis dilindən tərcimə, ön söz, giriş və şərhlər O.Əfəndiyevindir*. Bakı, Təhsil, 2005. 127 s.
4. İsgəndər bəy Münşi «Dünyanı» bəzəyən Abbasın tarixi. *Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. «Şərqlər» nəşriyyat evi, 2010. Bakı, 1144 s.*
5. Антонова К.А., Бонград-Левин Г.М. *Котковский Г.Г. История Индии*. М., 1979, 299 с.
6. Бодянский В.А. *Бахрейн. К истории Персидского залива*. М.: Наука, 1962, 161 с.
7. Туманович Н.Н. *Европейские державы в*

Персидском заливе в XVI-XIX вв. М.: Наука, 1982, 188 с.

8. Лангенбек В. *История мировой торговли*. Пер. Ф.Капелюция. М.-Л. Госуд. Изд-во, 1-я Образцовая тип. в Москве, 1927, 155 с.

9. Хазанов А.М. *Восток глазами востоковеда*. Ч. 1., М., 195, с. 111).

10. Книга Марко Поло. *Перевод со старофранцузского текста И.П.Минаева*. М., 1955, 60с.

11. Луцатто Дж. *Экономическая история Италии. Античность и средние века*. М., 1954, 235 с.

12. Пах Ж. *Восточная Европа и начальный период современной международной торговли в XV в.* М., 1870, 45 с.

13. Deanvers Ch. *The Portuguesse in India*. London, 1894, vol. 1, p.222;

14. Teixeira L. *Pequena cronica da India*. Lisboa, 1954, p. 20

15. *The Commentaries of the Great Alfonso d'Albuquerque*. London, 1875, p.52

16. *Diccionario de historia dos descobrimentos Porty guesos*, vol.1, Lisboa 1994, p.34

17. *Portugueses en Mogambique e na Africa Central, 1497-1840*, Lisboa, 1962, vol.III, doc 71, p.402

18. Robert B. *The Portuguesse of the South Arabian Coast: Hadramai Chroniches Oxford: Clarendon, 1963, p.43.*

19. Balley Wallus Diffle and Perge D. Winius. *Foudations of the Portuguese empire 1415-1580. Europe an the World in the Age of Expansion*. Vol. 1, Minnesota, 1977, p. 268.

Аçar sözlər: *şəhər-liman, işğalçılar; Hindistana yolun əvvəli, ticarət yolları.*

Ключевые слова: *порт-город, завоеватели, начало дорог в Индию, торговые пути.*

Keywords: *the port city, conquerors, the beginning of roads in India, trade ways.*

РЕЗЮМЕ

В эпоху Великих Географических открытий территория Азербайджанского государства Сефевидов занимала особое место во взаимоотношениях различных европейских стран и государств. Самой первой «горячей точкой» стал перешеек Ормуз, который входил в указанное время в состав Сефевидского государства. Португалия, изучив восточные страны, впервые поняла значение этого пункта в системе международных торговых путей, соединявших Индию с европейскими странами. Португалия, захватив различными путями этот пункт, осталась в Ормузе около 100 лет. Но до полного завоевания Португалия преодолела множество «препятствий» в своем пути. Одним из главных «препятствий» на этом пути были юридические и фактические хозяева Ормуза-Сефевидские шахи.

SUMMARY

During Great Geographical discoveries the territory of the Azerbaijani state Sefevidov held a specific place in relations between various European countries and the specified state. So, very first «more hotly the point» was port and an isthmus of Ormuz which at the appointed time находилась as a part of this state. Having studied east countries of Portugal for the first time understood value of this area to a vsistema of the international trade ways, connecting India with vosty, and from there and the European countries. Having taken various ways Portugal remained in Ormuz околдо 100 years. But to a polny gain Portugal overcame sets of obstacles in the way with many countries and including with legal and actual owners of Ormuza-Sefevids.

Demografiya

XIX ƏSR-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÖYÇƏ MAHALININ TARİXİ COĞRAFIYASI VƏ İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV
AMEA Tarix İnstitutu

Tarixlər boyu aborigen türk tayfalarının yaşadığı Göyçə mahalında VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qara dəniz bölgəsində yaşayan türk mənşəli kimmer, iskit, sak tayfalarının axını və məskunlaşması prosesi başlamışdır. Türklərin bu etnik köç prosesi XI – XII əsrlərə qədər davam etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə bu bölgəyə türk tayfaları olan kimmer, sak, quqar, şirak, katak, peçeneq, oğuz

tayfalarının gəlişi nəticəsində yerli türk əhalisinin demoqrafik və etnik mövqeyi güclənmişdir.

Orta əsrlər dövründə də bu bölgənin azərbaycan türklərinin tarixi vətəninin bir hissəsi olması haqqında qaynaqlarda təkzib olunmaz məlumatlar mövcuddur.

Oğuz türklərinin böyük tarixi və ədəbi ensiklopediyası olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Göyçə mahalı haqqında geniş məlumatlar verilmiş, bu bölgə Oğuz

türklərinin vətəni kimi təsvir olunmuşdur. Bu bölgədə olan bir çox toponimlər dastanda verilən toponim və şəxs adları ilə eyniyyət təşkil edir. Göyçə mahalında ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Babacan kəndinin toponim və antropomim (ad bildirən) üzrə yanaşmalarda tarixinə baxsaq bu ad “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında Baybecan adı çəkilən oğuz igidlərindən birinin adı ilə bağlı olduğunu görə bilərik.

Eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Göyçə gölü çevrəsini əhatə edən Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Aygır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izidir.

Göyçə mahalı ərazisi türk mənşəli Sacilərin, sonra Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq İmperiyasının, Atabəylər, Hülaki, nəhayət XV əsrdə Qaraqoyunlu, sonralar Ağqoyunlu dövlətləri və Səfəvi dövlətinin tərkibində olub.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə Çuxursəd vilayətinin tərkibində olan Göyçə mahalı, Səfəvi dövləti dövründə 13 bəylərbəyliyədən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyyəsinin ərazi inzibati vahidlərindən biri olmuşdur.

Qaraqoyunluların hakimiyyətinin ilk dövrlərində Çuxursəd vilayətini Sədlilər sülaləsi idarə edirdi. Lakin Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndərin dövründə Sədlilər tayfasının nümayəndələri idarəçilikdən uzaqlaşdırılmış və Çuxursədin idarəçiliyi birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe edilmişdir (5, 38-39).

Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyyəsinin səfəvi şahlarının təyin etdikləri iki Azərbaycan türk tayfasının – ustaqlı və rumlu tayfalarının nümayəndələri idarə edirdi (5, 40).

Çuxursəd bəylərbəyliyyəsinin Həsən bəy Rumulun “Əhsən-üt təvərix” əsərində 1538-ci ildə

xatırlanan ilk bəylərbəyi Bədir xan Ustaclu olmuşdur. 1554-cü ildə Sultan Süleyman İrəvana hücum edərkən Hüseyn xan Rumlu Cuxursəd bəylərbəyi idi (15, 121-122).

Uzunmüddətli Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən bu bölgə ciddi dağıntılara məruz qaldı. Nəhayət, 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsinə görə, Cuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçdi (1, 18).

1590-cı ildə Osmanlılar tərəfindən tərtib olunmuş "Müfəssəl dəftər"ə görə Cuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı İrəvan və Naxçıvan livalarına bölünmüşdür. XVII əsrdə baş verən Səfəvi – Osmanlı müharibələri nəticəsində, 1635-1639-cu illərdə Cuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı təqribən yarısı Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçdi. XIV-XVI əsrlərdə ona məxsus ərazilərin yalnız İrəvan və Şərqi Şərəyl bəylərbəyliyi əlində qaldı (6, 8-9).

XVII əsrin 30-cu illərindən XVIII əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrdə Cuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan, Şərqi Şərəyl Naxçıvan və Maku əyalətlərini əhatə edirdi (5, 42).

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin siyasi böhran dövründən istifadə edən Rusiya və Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqaza – Səfəvi dövlətinin şimal bölgələrinə hərbi müdaxiləyə başladılar. 1724-cü ildə bağlanan Rusiya-Osmanlı birgə müqaviləsinə görə, Səfəvi dövlətinin şimal bölgələri tərəflər arasında bölüşdürüldü. Bu müqavilədən sonra Azərbaycanın digər əraziləri ilə yanaşı, Cuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı əraziləri də müharibə meydanına çevrildi.

1724-cü ilin yazında 60 minlik Osmanlı qoşunu Əhməd paşanın komandanlığında İrəvana doğru hərəkətə keçdi.

Cuxursəd əhalisi bəylərbəyi Əliqulu xanın rəhbərliyi ilə ciddi müqavimət göstərsədə, çoxsaylı osmanlı qoşunlarının təzyiqi, əlavə hərbi kömək və müntəzəm top atəşi nəticəsində 92 günlük qəhrəmancasına müdafiədən sonra İrəvan qalası böyük çətinliklə ələ keçirildi. İrəvan qalasının mühasirəsi zamanı fitnəkar erməni katalikosu həmədanlı I Astvasaturunun irəvanlılara xəyanət edərək osmanlılara yardım etdiyi üçün, osmanlı paşası ona hədiyyələr vermiş və böyük ehtiram göstərmişdir (5, 46).

XVIII əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra bu bölgə Əfşarlar imperiyasının hüddulları daxilində Azərbaycan inzibati ərazisinin tərkibində olmuşdur.

Nadir Şahın ölümündən sonra Göyçə mahalı çevrəsində İrəvan xanlığı yaranmışdır. Nadir Şah Əfşarın İrəvan xanlığı Cuxursəd bəylərbəyliyi əsasında təşəkkül tapmışdı. Nadir Şah qətlə yetirildikdə İrəvan bəylərbəyi Pir Mahmud xan hakimiyyəti əldən verməməyə cəhd göstərmişdisə də, İrəvanda İran ağalığına qarşı üsyana başçılıq edən yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək, müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoydu.

Lakin İrəvan xanlığı keçmiş bəylərbəyliyin bütün ərazisini əhatə edə bilmədi. Onun bir hissəsi Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi. İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərbində Göyçə gölü ətrafında yerləşmiş və 15 mahaaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şəhur, Üzməli, Dəzəkənd-Parçenis, Səadli, Talın, Seyidli-Asaxlı, Sərdarabad, Qərbibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

Tarixşünaslıqda Göyçə adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksər alimlərin fikrincə bu ad hidronimdir və Göyçə gölünün

adından götürülmüşdür. Göyçay sözünün tədricən dəyişilərək Göyçə formasına düşməsi əsasında əmələ gəlmişdir. Gölün suyunun rəngi göy (təmiz, duru) olduğu üçün Göyçay adlandırılmışdır. Müxtəlif illərdə nəşr olunan "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanlarında Göyçə gölünün adı Göyçə dəniz, Gökçə dəniz, Gökçə dəniz formalarında qeyd edilmişdir (3, 433)

Orta əsr Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkmənin "Tarixə-ələmarayə-Abbasi" əsərində də Göyçə gölü haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vardır. Bu əsərdə gölün adı Gökçə (Göycə) dənizi və ya Gökçə Təngiz kimi əks olunmuşdur (8, 56; 9, 1201-1205, 1299, 1654).

İsgəndər bəy Münşi öz əsərində Göycə dənizinin təbiəti haqqında yazır: "... Təbiətin paklıq və xürrəmilik vaxtı olan bahar günlərində əlhəzrət zilləlah şah (I Şah Abbas-M) havasının lətafəti, suyunun bolluğu, gül-çiçəyinin çoxluğu, çay və bulaqlarının göz oxşaması ilə göz oxşayan və cənnət güllərinə bənzəyən Göycə dəniz yaylağında işrətlə məşğul olub ov edirdi" (9, 1204).

Səfəvi dövrü Anonim müəllifi "Tarix-i ələmarayə-yi Səfəvi" əsərində də bu gölün adını "Göyçə dəryası" adlandıraraq yazır: "İsmayıl (Səfəvi-M) Ərdəbildən "Göyçə dəryası kənarına getmək, oradan isə Şərqi Anadoluya keçmək fikrində idi" (7, 124).

Erməni və rus mənbələrində bu göl Göyçay (Sinaya-Voda), Sevan, Qeqam, Qeqarkuni formasında qeyd edilir (16, 395-396). Rus işğalından sonra mərkəli siyasətini davam etdirən ermənilər Göyçə gölünün adını dəyişdirib Sevan (Qarakilsə) qoymuşlar. Bu ərazidə qədim albanlar tərəfindən qara daşdan tikilmiş kilsə mövcuddur və Göyçə adının Sevan adlandırılması da bununla əlaqədardır. Bu

yolla ermənilər ərazinin tarixi adını saxtalaşdırmaq məqsədi güdmüşlər. Bir çox müəlliflərə görə isə qədim erməni mənbələrində ümumiyyətlə Sevan adına rast gəlinmir. Bu ad Urartu dilindən erməni dilinə keçmiş sue- "su" sözüdür. Göyçə gölünün Sevan adlandırılması 1930-cu ilə aiddir. Göyçə adının əmələ gəlməsini "gözəl", "göyçək" termini ilə əlaqələndirən bir xalq deyimi də var. Guya Əmir Teymur bu ərazilərə yürüş etidyi vaxt Məlik Mənuçöhrdən sərəvətinin nə qədər olduğunu soruşub. Cavabında Mənuçöhr "Sayənizdə o qədr sərəvətim var ki, bütün Məzrin düzünü kətan yağ ilə suvararam" deyər cavb verdikdə, Əmir Teymur heyərlə "Göyçək" (Gözəl) deyər qışqırıb. Elə o vaxtdan da bu göl Göyçə adlanıb (12, 81).

XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Göyçə gölü hövzəsi inzibati cəhətdən İrəvan xanlığının tərkibinə daxil idi. Xanlığa daxil olan 15 mahaaldan ikisi Dərəçiçək və Göyçə mahalları bu ərazidə yerləşirdi.

Topoqrafik cəhətdən İrəvan xanlığının mahalları dağlıq, orta və düzən olmaqla 3 qrupa ayrılırdı. Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları bütünlüklə dağlıq ərazidə yerləşən mahallar idi.

Dərəçiçək toponimi Azərbaycan dilində "iki dağ arasında dərin suxur" mənasında işlənən dəre sözü ilə Azərbaycan idilində "çiçəkləri olan bitki", "gül" mənasında işlənən çiçək sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Yaşayış məntəqəsi güllü, çiçəkli, gözəl mənzərəli dərədə yerləşdiyi üçün Dərəçiçək adlandırılmışdır (3, 277)

Dərəçiçək mahalı iqliminə görə xanlığın ən əlverişli ərazisi idi. Göyçə gölündən ayrılan Zəngi çayı ilə Mixxanaçayın yaratdığı dərin dərələrdə yerləşən mahal şimalda Pəmbək nahiyəsi, cənubda Qırxbulaq mahalı, qərbdə Abaran mahalı, şərqdə

isə Göyçə gölü ilə həmsərhəd idi (16, 445). Dərəçiçək mahalı indiki Dərəçiçək-Axta-Hrazdan (Tsaxkadzor-Razdan) rayonu ərazisinə uyğun gəlir (11, 16).

Göyçə mahalı İrəvan xanlığının şimal hissəsini əhatə etməklə, həm ərazisinə, həm də əhalisinin sayına görə xanlığın ən böyük mahalı hesab edilirdi. Bu mahal indiki Ermənistan Respublikası ərazisindəki Çəmbərək (Krasnoselo) rayonuna daxil olan Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış, Cil kəndbrini, Basarkeçər (Vardenis), Qaranlıq (Martuni), Kəvər (Kamo) rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi (11, 16).

Qeyd edildiyi kimi, Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində imzalanan Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) sülh müqaviləsinə əsasən İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Çar I Nikolayın 1828-ci il martın 21-də verdiyi fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi. Azərbaycanın qədim və tarixi torpaqlarında yeni inzibati bölgü - "Erməni vilayəti" yaradıldı.

Rus tarixçi-statistik İ.Şopen tərəfindən 1828-ci ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər "Erməni vilayəti"ndə kameral siyahıyaalma həyata keçirilmişdir. Həmin siyahıyaalmanın nəticəsinə görə 2 mahalda (Dərəçiçək və Göyçə) ümumilikdə 179 kənd mövcud olmuşdur. Bunlardan 83-ü tamamilə dağıdılmış və viran edilmiş, 96-sı isə yaşayış üçün yararlı, qismən dağılmış kəndlər idi. XIX əsrin 30-cu illərinə doğru Göyçə mahalında dağıdılmamış 59 kənddən 36-sında, Dərəçiçək mahalının 37 kəndindən 20-sində yaşayış olmuşdur.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələri nəticəsində Dərəçiçək mahalında 16, Göyçə mahalında isə 67 kənd dağıdılmış və əhalisi didərgin salınmışdır. Həmin

kəndlərə Dərəçiçək mahalında Keğam və ya Sevank monastırı, Kiçik Ördəkli, Alaparaq, Barat, Günahgörməz (Kunah-qermas), Eşşəkquduran, Çobangölü, Kəqac, Məmən, Aydın, Şəkərbəşi, Misxana, Sütüqülyan, Çiçəkli, Pırpalıd, Zeynalğa, Göyçə mahalında isə Buğdatəpə, Hacı Mumuxan, Aallahverdibəy, Üçtəpə və onunla qonşuluqda yerləşən adı unudulmuş bir kənd, Kərim kəndi və onunla qonşuluqda yerləşən adı unudulmuş dörd kənd, Yuxarı Altıntaxt, Aşağı Altıntaxt, Dəmirçi-poqos və onlarla qonşuluqda yerləşən adı unudulmuş beş kənd, Ağrıca, Atdaş, Ağsağtovuz, Karvansaray və onunla qonşu olan adı unudulmuş bir kənd, Qasımbaş, Mədinə və adı unudulmuş 6 kənd, Baş Gözəldərə, Xan-Çingizoglu və adı unudulmuş 4 kənd, Qızılkişə və adı unudulmuş 5 kənd, Böyükəğa və adı unudulmuş 9 kənd, Ağakışə və adı unudulmuş 2 kənd, Göyçay (Göyçə), Sultanəli, Sultanağac, Karvansaray, Ağrıca və adı unudulmuş 2 kənd, Kərimağa kəndi, Dəli-Arutuyun, Qamasar kəndləri daxil idi (16, 515-517).

XIX əsrin 30-cu illərinə doğru Göyçə mahalının inzibati ərazisində 59, Dərəçiçək mahalının inzibati ərazisində 37 dağıdılmamış kənd mövcud olmuşdur. Bura Dərəçiçək mahalında Allah-pars, Rövzanlar, Gümüş, Arzakənd, Dəllər, Qabar Əli, Dərəçiçək (Bjini), Solaq, Qaxsı, Ağpara, Makravəng, Aşağı Axta, Yuxarı Axta, Gərniov, Rəndəməl, Zəncirli, Faruq, Babakişi, Dəlipaşa, Sərinçan, Taycarıx, Qorçulu, Çopur Əli, Dədəqışlaq, Təkəlik, Üləşik, Qaraqala, Qorucgüney, Yaycı, Tutmaşen, Tsaxkunq, Şahruz, Çer-çer, Böyük Ördəkli, Qomadzor, Çaxmaberd, Çubuxlu kəndləri, Göyçə mahalında isə Biğli Hüseyin, Zeynalğa, Rəhmankənd, Ağqala, Əyriyəng, Qızılçiq (Əbülkənd), Noradüz,

Qışlaq, Kəvər, Qul-Əli, Kosa Məmməd, Paşakənd, Dəliqardaş, Kuzəcik, Başkənd, Heyranis, Atamxan, Vəli Ağalı, Təzəkənd, Dəlikdaş, Gökəndi, Aşağı Adyaman, Yuxarı Adyaman, Əbdul Ağalı, Gözəldərə, Ağqıraq, Aşağı Qaranlıq, Yuxarı Qaranlıq, Zolağac, Kolanı Qırılan, Alçalı, Qarasaqqal qışlağı, Yarpızlı, Zağalı, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qanlı Allahverdi, Basarkeçər, Qoşabulaq, Aşağı Keyti (Salman kənd), Baş Keyti, Yellicə, Daşkənd, Daş Keyti, Tatul Qışlağı, Zərzibil, Zod, Ağyoxus, Əyriçə (Ogruca), Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Kəsəmən, Şisqaya, Cil, Ardanış, Adatəpə, Şor Əli, Ağbulaq, Toxluca kəndləri daxildir (16, 515-517).

10 aprel 1840-cı il tarixli qanununa əsasən "Erməni vilayəti" ləğv edildi. Cənubi Qafqaz 2 böyük inzibati əraziyə - Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və Xəzər vilayətinə bölündü. Bu qanuna əsasən Göyçə gölü hövzəsi İrəvan qəzasının tərkibində Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edildi.

1849-cu il iyunun 9-da çar Rusiya çarı II Nikolayın fərmanı ilə İrəvan quberniyası yaradıldı. 1850-ci yanvarın 1-dən qüvvəyə minən həmin fərmanla İrəvan quberniyası 5 qəzaya - İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Yeni Bəyazid (Nor Bəyazid) qəzalarına bölündü. Elə həmin tarixdən etibarən İrəvan quberniyası tərkibində təşkil olunan qəzalardan biri də Nor-Bəyazit (Yeni Bəyazit) qəzası idi ki, Göyçə gölü hövzəsi bütövlükdə bu qəzanın tərkibinə daxil idi. Buraya sonralar Hrazdan, Sevan, Nor-Bəyazet, Martuni, Vardenis adlandırılmış rayonların, Kotayk rayonu Qırxbulaq bölgəsinin azərbaycanlılar yaşayan kəndləri, habelə Krasnoselsk rayonunun Göyçə gölü ətrafı əraziləri daxil idi.

Beləliklə XIX əsrin

ortalarından etibarən əhalisinin mütləq əksəriyyətini - (98%) -ni azərbaycanlılar təşkil edən Göyçə gölü hövzəsi torpaqlarında tamamilə yeni inzibati ərazi vahidi - Nor-Bəyazit (Yeni Bəyazit) qəzası təşkil edildi. Əslində bu addımı atmaqda çar hökumətinin əsl məqsədi heç də inziabti-idarəçilik sistemini təkmilləşdirmək deyildi. Hökumət bu tədbirlə dah çox, Azərbaycanın tarixən formalaşmış ərazi bütövlüyünə növbəti dəfə qəsd etmək, azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdiyi əraziləri ermənilər yaşayan ərazilərlə birləşdirib birincilərin təsir dairəsini azaltmaq, idarə aparatında ermənilərin nümayəndələrini yerləşdirmək, beləliklə, ərazini tədricən, planlı şəkildə erməniləşdirmək niyyəti güdüdü.

Yeni Bəyazid qəzası (4239 kv. verst) ərazisinə görə quberniyanın ən böyük qəzası idi. Göyçə gölü ilə birlikdə ərazisi İrəvan və Şəhur-Dərələyəz qəzalının ərazisində böyük olmuşdur (13, 40-42). Qəza inzibati cəhətdən 4 nahiyəyə bölündü: I.Dərəçiçək II.Göyçə III.Gözəldərə IV.Məzrə.

Ümumilikdə, Yeni Bəyazid qəzasının 4 nahiyəsinə 16 kənd icması, bu kənd icmalarına da 127 kənd daxil idi.

XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyasında dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatını tədqiq edən V.A. Parvitskinin əsərlərində Göyçə hövzəsinin coğrafi mövqeyini əks etdirən qiymətli məlumatlara rast gəlinir. Qeyd edək ki, tədqiqatçının Yeni Bəyazid qəzasında apardığı müşahidələr və tədqiqatlar 1862-ci və 1893-cü illərdə Tiflisdə nəşr olunan "Cənubi Qafqaz dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatının öyrənilməsi üçün materiallar" adlı topluda çap olunub. V.A. Parvitskin Yeni Bəyazid qəzasının şimal-şərq və cənub-qərb ərazilərini ayırtılıqda tədqiq edib. Onun

arəşdırmalarından aydın olur ki, Yeni Bəyazid qəzasının şimal-şərq hissəsi şimal, qərb və cənub qərbdən İrəvan quberniyasının Aleksandropol, Eçmiədzin, İrəvan qəzaları ilə, şimal və şimal-şərqdən Yelizavetpol quberniyasının Qazax, Yelizavetpol, Cavanşir qəzaları ilə qərbdən isə Yeni Bəyazid qəzasının cənub-qərb əraziləri ilə həmsərhəd idi. Rayonun sərhədləri Aleksandropol qəzasından Pəmbək dağları ilə, Eçmiədzin qəzasından Əlibəy silsiləsi və Zəngi çayı ilə, İrəvan qəzasından Ağmanqan dağları ilə, Qazax və Yelizavetpol qəzalarından Güneydağla, Cavanşir qəzasından isə Məzrə dağları ilə ayrılırdı. Göycə gölü və gölün sahiləni əraziləri qəzanın şimal-şərq və cənub-qərb əraziləri bir-birindən ayırırdı (14, 2).

Yeni Bəyazid qəzasının cənub-qərb hissəsi isə Kavarçayın mənəbindən başlayaraq Ağmanqan dağlarına qədər, qərbdən və cənubdan Paltəpə dağlarından Alağöllərinbaşı dağlarına qədər uzanmaqla İrəvan və Şəhur-Dərələyəz, Cavanşir qəzaları ilə, şərqdən Gilli və Göycə göllərini birləşdirən çaylara qədər, şimal və şimal-şərqdə isə Göycə gölü sahili və Şərgöl meşələrinə qədər uzanırdı (14, 315).

XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərində də İrəvan bölgəsinin inzibati-ərazi bölgüsündə nəzərə çarpacaq əhəmiyyətli

dəyişikliklər baş vermədi. Bütün bu dövr ərzində Göycə mahalı Nor Bəyazid (Yeni Bəyazid) qəzasının tərkibində qaldı.

XX əsrin 20-ci illərinə doğru bütün Rusiya imperiyası ərazilərində və o cümlədən də Cənubi Qafqazda baş verən inqilabi çıxışlar, milli-azdıq hərəkatları gedişində çar üsul-idarəsinin devrilməsi və yeni müstəqil milli dövlətlərin yaranması bütün sahələrdə olduğu kimi bölgənin tarixi coğrafiyasında da yeni reallıqlar yaratdı. 90-illik fasilədən sonra milli dövlətçilik ənənələrimizin yenidən bərpa olunması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra milli dövlətimizin xarici siyasətinin əsas prioritet kəsb edən hədəflərindən biri də tarixi torpaqlarımızın yenidən milli dövlətimizin tərkibinə qatılması məsələsi oldu. 1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda üç dövlət- Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının təxminən eyni vaxtda öz müstəqilliklərini elan etməsi bu dövlətlərin təcili öz sərhədlərini müəyyən etmək zərurətini də meydana çıxardı. İrəvan şəhərinin Ermənistanın paytaxtı elan edilməsinə icazə verilməsi barədə Erməni nümayəndələrinin Azərbaycan hökumətinə israrlı müraciətindən sonra Batumda 1918-ci ilin mayın 29-da iki dövlətin nümayəndələri arasında danışıqlar keçirildi. Osmanlı

dövlətinin ciddi təzyiqlərindən sonra Azərbaycan tərəfi İrəvanın, eləcə də, Eçmiədzin qəzasının Ermənistanla verilməsinə razılıq verdi və bununla bağlı Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurasının iclasında qərar qəbul edildi. Lakin bunun əvəzində ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəkməli idilər.

Elə həmin qərarla da tarix boyu Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş, sonralar İrəvan xanlığının ərazisi olan torpaqlar- Göycə mahalının qərb hissəsi faktiki olaraq əldən çıxdı. Azərbaycanın qərb sərhədləri Göycə gölü ilə məhdudlaşdı. Göycə gölü iki respublika- Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd zonasına çevrildi. Gölün şərq hissəsi "Göycə dairəsi" statusu ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində qaldı. Onun ərazisi əsrin ilk illərindəki Yeni Bəyazid qəzasının şərq torpaqlarını əhatə edirdi və Göycə gölünün şimalındakı Maralica dağın qərbindən başlayaraq gölün şərq tərəfi ilə cənuba doğru uzanırdı və Maraldağın qərbinə çatırdı (10, 57).

Hal-hazırda Azərbaycan Milli şurasının bu addımını "kobud səhv və ümummilli mənafeyə vurulmuş ağır zərbə kimi qiymətləndirmə cəhdləri" olsa da bizcə bu o zamankı milli hökumətimizin mövqeyinə ədalətli yanaşma deyil. Çünki, 23 aylıq fəaliyyəti dönməndə milli hökumət bütün istiqamətlərdə olduğu kimi qonşu dövlətlərlə ərazi problemləri məsələsinin həllində də ardıcıl və qətiyyətli şəkildə yalnız milli mənafehlərimizi nəzərə almaqla fəaliyyət göstərirdi. Gərgin proseslər fonunda cümhuriyyət rəhbərliyinin Göycə gölünün heç olmazsa şərq hissəsinin əlimizdə saxlanmasına nail olması və burada Göycə dairəsi adlı inzibati vahidin yaradılması özü böyük bir uğur idi. Bölgəyə nəzarətə tam nail olunmamasının səbəbini isə heç də milli hökumətin qətiyyətsiz mövqeyi ilə yox,

o zamankı gərgin beynəlxalq siyasi vəziyyət, Cənubi Qafqazda cərəyan edən proseslər, Osmanlı dövlətinin ziddiyyətli mövqeyi, ən əsası isə Çar Rusiyasının yüz illik məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticələrində axtarmaq daha doğru olardı.

Mübahisəli ərazilər nəzərə alınmasa Azərbaycan Cümhuriyyətinin qərb sərhədləri Naxçıvanın cənubi-qərbində Sədərək yaşayış məntəqəsinə çatır və buradan şimali-şərq istiqamətində, Soğanlı məntəqəsindən isə birbaşa şimala gedərək Göycə gölünə qovuşurdu. Göycə gölü Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Ermənistan arasında sərhəd idi və Göycə mahalının şərq hissəsi Azərbaycanın, gölün qərbi isə Ermənistanın tərkibində idi (10, 59).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mübahisəsiz sahələrinin inzibati-ərazi bölgüsü- quberniyalar, qəzalar, dairələr demək olar ki, əvvəlki kimi qalmışdı, yəqinə dəyişiklik Göycə gölünün şərq hissəsində təsis olunmuş "Göycə dairəsi" idi (10, 59).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ümumi sahəsi təxminən 16,6 min kv. km olan mübahisəli ərazilərin əsas hissəsi Ermənistanla mübahisələrin obyektinə çevrilmişdi. 1920-ci ildə tərtib olunmuş xəritədən göründüyü kimi, Ermənistanla mübahisəli ərazilər İrəvan quberniyasının qərb hissələri- xüsusilə Göycə gölünün bir az cənubundan və Naxçıvan və Şəhur-Dərələyəzin qərbindən tutmuş Kasak çayına kimi Araxın hər iki sahili- Böyük Vedi, Eçmiədzin, İqdir və s. ərazilər idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ərazi məsələsinə baxıldıqda, Yeni Bəyazid qəzasının 1 -ci və 2-ci polis sahələri mübahisəsiz Azərbaycan ərazisi, 3-cü polis sahəsinin bir hissəsi isə mübahisəli ərazilər sırasına daxil edilmiş, Azərbaycan daxilində Göycə dairəsi

yaradılmışdı. Xarici işlər nazirliyinin məlumatına görə, "Göyçə rayonu" adı altında Göyçə gölü və Kiçik Qafqaz dağları arasında yerləşən İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının şərq hissəsi nəzərdə tutulurdu. Göyçə mahalının əhalisi özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi hesab edir və onun hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı (2, 429).

Azərbaycan hakimiyyətinin son günlərində parlamentin qəbul etdiyi sonuncu qanun da bu qəbildən əhəmiyyətli məzmun daşıyır. 1920-ci il aprelin 22-də Şamaxor qəzasının yaradılması barədə 5 bənddən ibarət xüsusi qanun qəbul edildi. Şamaxor qəzası Gəncə qəzasının qərb hissəsində və keçmiş İrəvan quberniyasının Novobəyazid (Yeni Bəyazid) qəzasının ona bitişik hissələrində yaradılırdı. 34 kənd icmasının daxil edildiyi Şamaxor qəzasına İrəvan quberniyasının Novobəyazid qəzasının, yəni tarixi Göyçə mahalının kəndləri də daxil idi: Cil, Məzrə, Zod, Basarkeçər, Sarıyaqub... Lakin 5 gün sonra cümhuriyyət hakimiyyətinin devrilməsi bu qanunun gerçəkləşməsinə imkan vermədi (4, 63).

Bu faktlardan da aydın şəkildə göstərir ki, bütün beynəlxalq təzyiqlərə və daxili gərginliklərə baxmayaraq Cümhuriyyət rəhbərliyi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və qorunub saxlanmasında nə dərəcədə böyük israrlı mövqe nümayiş etdirirdi.

Ümumiyyətlə, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyası XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində tarixi coğrafi və siyasi vəziyyətinə görə öz strateji əhəmiyyətini saxlayırdı. İrəvan bölgəsi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra, bu ərazilərə ermənilərin köçürülməsi belə bölgənin

tamamilə erməniləşməsi ilə nəticələnmişdir. Lakin erməni-rus siyasi və hərbi birliklərinin sistemli şəkildə bu bölgədə yerli türk əhalisinə qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində İrəvan bölgəsində "Erməni dövləti" yaradılmış və bu ərazilər Azərbaycanın siyasi və hüquqi ərazilərindən zorla qoparılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarov M.Z. *XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. Avtoreferat, Bakı, 2013, 26 s.*
2. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. iki cild. I cild. Bakı, 2009.*
3. *Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002.*
4. Əhmədova F. *Cümhuriyyət parlamentinin sonuncu qanunu: Gerçəkləşməyən qanunda itiriləcək Azərbaycan torpaqlarına sahiblik təsbit olunmuşdu. Füyuzat jurnalı N:5(49), Bakı, 2009.*
5. *İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" Bakı, 2009.*
6. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, 1996.*
7. *Musalı N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə. Bakı, 2008.*
8. *Münşi İsgəndər bəy Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I cild, Bakı, 2010.*
9. *Münşi İsgəndər bəy Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II cild, Bakı, 2014.*
10. *Piriyev V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006.*
11. *Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997.*
12. *Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического*

Общество. Том XIII. 1900.стр 80-81

13. *Пагурев Д.Д. Эриванский сборник. Выпуск 1. Эриван. 1892.*

14. *Парвицкий В.А. Экономически бытъ государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезде, Эриванской губернии. Материалы для государственных крестьян Кавказского края, т., I, ч. 2, Тифлис, 1886.*

15. *Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л., 1949.*

16. *Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб. Типографин императорских Академии Наук, 1852.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, tarixi-siyasi coğrafiya, inzibati-ərazi bölgüsü.*

Keywords: *Azerbaijan, Iravan khanate, Goycha mahal, historical and political geography, administrative-territorial division.*

Ключевые слова: *Азербайджан, Иреванское ханства, магал Гейча, историко-политическая география, административно-территориальное деление.*

SUMMARY

Goycha mahal of Iravan province, one of the most ancient territories of Azerbaijan is part of a single and big political geographical area where the Azerbaijani people had been formed. The indigenous Turkish population living in these areas since ancient times, in terms of language, material and spiritual, cultural, economic living conditions and the characteristics of traditional economic sectors

have had the same cultural community with the population of Turkish origin living in other regions of Azerbaijan and has played an important role in the formation of centuries-old historical traditions.

Under the Turkmenchay (10 February 1828) peace treaty signed as a result of Russian-Iranian war the Iravan khanate was annexed by Russia. By the decree of Tsar Nicholas I from March 21, 1828, the Iravan and Nakhchivan khanates were abolished. On the ancient and historical lands of Azerbaijan a new administrative unit – "Armenian province" was created.

РЕЗЮМЕ

Магал Гейча Иреванской губернии является одной из древнейших территории Азербайджана. Эта территория входит в историческую и политическую географию нашей страны. Это регион, где сформировалась часть азербайджанского народа. Азербайджанские торки являются автохтонным населением указанного региона и тесно связаны социально-экономическими, политическими, культурными узами с остальными азербайджанцами, живущими в остальных регионах нашей страны.

По условиям Туркманчайского договора, заключенного 10 февраля 1828 г. Между Российской империей и державой Гаджаров, территория Иреванского ханства была включена в состав Российской империи. По указу императора Николая I от 21 марта 1828 г. Иреванское и Нахичеванское ханства были ликвидированы и на этих территориях была создана новая административная единица «Армянская область».

Sosiologiya

XX ƏSRİN 80-90-CI İLLƏRİNDƏ ABŞ-DA QADINLARIN SOSIAL, İQTİSADI VƏ HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ

ELGÜN ƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin doktorantı

XX əsrin 80-90-cı illərinin ABŞ cəmiyyətinin bütün sahələrində - siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji və mədəni sahələrdə qadınların vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə edilməyə başladı.

1955-1960-cı illərdə ABŞ-da işləyən qadınların sayı 35%-dən 55%-ə yüksəldi. XX əsrin 70-90-cı illərində ABŞ-da qadınlar informatika sahəsində yaradılan yeni iş yerlərinin 3/2 hissəsini tutmuşdular. 1973-1993-cü illərdə kişinin gəliri 7% azalmışdırsa, qadınların gəliri 11% artmışdı. Lakin, XX əsrin 80-ci illərində qadınların əmək haqqı sürətli şəkildə artmağa başlamışdısa 1994-1996-cı illərdə bu sürət nisbətən yavaşlamağa başladı. 90-cı illərdə ABŞ-da qadınların işləyən əhalinin içində say etibarilə azlıq təşkil etməsinə son qoyuldu və başqa sözlə desək ABŞ-da qadınların 3/2 hissəsi və ya 74%-i işləyirdi. Hər ikinci uşaqlı qadın işlə təmin olunmuşlar sırasında idi. Uşaqlı ailələrin 50%-i hər iki valideynin qazancı ilə dolanırdı

(1976-cı ildə cəmi 36% idi) (1, 188).

XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində uşaq müəssisələri kimi fəaliyyət göstərən təşkilatların sayında qəfil yüksəliş baş vermişdi. Bu müəssisələrin sayı 3500-ə çatırdı ki, bu da 1984-cü illə müqayisədə 40% artım təşkil edirdi. Şirkətlərin çoxunun özlərinin uşaq bağçaları və digər uşaq təsisatları olmamasına baxmayaraq, onlar xüsusi imtiyazlar (ödənişlər şəklinə) ayıraraq öz muzzdlu fəhlələrinin uşaq müəssisələrində yerləşdirilməsinə köməklik edirdilər. İri şirkətlərin isə demək olar ki, hamısının tərkibində uşaq müəssisələri (bağçalar və s.) var idi. Bu vaxt ABŞ-da şirkətlərin tərkibində 750 uşaq mərkəzi mövcud idi. Bununla yanaşı, 10 və daha artıq işçisi olan şirkətlərin 90%-i işçi qadınlarına bu şəraiti yarada bilməmişdi (1, 189).

ABŞ-da qadın hüquqlarının və onların statusunun möhkəmləndiyi bu dövrdə də əvvəlki qaydada qadınların

işlə təmin olunması, əməkhaqqılarının ödənilməsi, imtiyaz və güzəştlər, professional yanaşmada problemlər qalmaqda, eyni zamanda evdə və işdə çalışmaqla ikiqat yüklənmə, cinsi ayrıseçkilik kimi məsələlər qadın hüquqlarının təmin təmin edilməsinə maneəçilik törətməkdə idi. 1998-ci ildə Əmək Nazirliyinin apardığı araşdırmaya əsasən məlum olmuşdu ki, ağ dəri qadınların 14%-i, qara dəri qadınların isə 26%-i irqi və ya cinsi mənsubiyyətinə görə iş yerində professional irəlləyişə nail ola bilməmiş, işləyən qadınların 75%-i isə düşünürdü ki, qarşısındakı zaman ərzində onlar xidmətdə irəlləyişə nail ola bilməyəcəklər.

B.Klintonun prezidentliyi dövründə (1994-2000) ABŞ-da qadınların statusunda yaxşı mənada ciddi dəyişikliklər baş vermiş oldu. 1999-cu ildə Bərabər İşçi İmkanları Komissiyasının (The Equal Employment Opportunity Commission) maliyyələşməsi 279 mln dollar çatmışdı ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 37 mln dollar artıqlıq təşkil edirdi. Komissiyanın büdcə maliyyələşməsinin artırılması isə onun əvvəlki illərlə müqayisədə işləyən qadınların əmək hüquqlarının təmin edilməsi və maraqlarının müdafiəsi (onların işlədiyi müəssisələrdə) imkanını artırmış oldu. Bunun vasitəsilə Komissiya cinsi ayrıseçkiliyin qarşısını almaq üçün alternativ

proqramlar tətbiq etməklə cinsi ayrıseçkiliklə bağlı daxil olan şikayətlərin sayını xeyli sayda azaltmağa nail olmuşdu (3, 289).

11 may 2000-ci ildə ABŞ-da Bərabər əmək haqqı ödənişi qanunu qəbul edildi. Bu zaman qadınların əməkhaqqıları kişilərə ödənilən əməkhaqqıları arasında 37%, başqa sözlə desək təxminən 9.5 min dollar fərq var idi (orta illik əməkhaqqı).

ABŞ-da orta illik əməkhaqqı (1998-ci ildəki statistik məlumat əsasında) 25 862 dollar təşkil edirdi. Bu dövrdə kişilərin orta illik əməkhaqqı 35 345 dollar təşkil edirdi. Kişilərin orta illik əməkhaqqıları qədər qazanmaq üçün isə qadınlara bir il, dörd ay, 11 gün işləmək lazım gəlirdi ki, bu da növbəti ilin təminən 11 may tarixinə kimi davam edən çalışma müddəti demək idi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 14 may tarixi ABŞ-da Analar günü kimi qeyd edilir.

Bununla əlaqəli olaraq mətbuat konfranslarında və digər tədbirlərdə əməkhaqqının ödənilməsindəki bərabərliklə və bu problemin olduqca əhəmiyyətli olmasıyla bağlı təşkilatlar müvafiq işlər görülməyə başladı. Ən əsası o idi ki, ABŞ cəmiyyətinin özündə qadın və kişilərin əməkhaqqının ödənilməsindəki fərqin götürülməsinin, cinsi və irqi ayrıseçkiliyin aradan qaldırılmasının qarşısında duran ən vacib ictimai vəzifə olması ilə bağlı ictimai rəyin formalaşması istiqamətində

ictimai müzakirələr aparılmaqda idi (1,193).

Bu dövrdə Konqresdə aparılmış müzakirələrə diqqət yetirərkən aydın görmək olar ki, respublikaçılarla müqayisədə demokratlar qadınlar və kişilər arasındakı əməkhaqqı fərqinin olması məsələsinə daha çox diqqət ayırırdılar. 1999-cu ildə respublikaçılar bu məsələnin əslində daha çox qabardıldığını diqqətə çatdırmaq üçün kişilər və qadınlar arasındakı əməkhaqqı fərqinin staj, təcrübə və təhsil müddəti nəzərə alınarsa cəmi 2% olduğunu müzakirələrdə əsas cavab kimi qeyd etməyə başladılar. Nə qədər qərribə görünsə də məsələyə tamam başqa məntiqlə yanaşan respublikaçılar qeyd edirdilər ki, ədalətli əməkhaqqının ödənilməsi və əməyin dəyərinin bərabər hüquqlar əsasında ödənilməsi əslində qadınlar arasında işsizliyin daha da artmasına və ABŞ iqtisadiyyatının “təhlükəli” istiqamətə yönəlməsinə səbəb ola bilər. Onlar qətiyyətlə qeyd edirdilər ki, əmək haqqının ədalətli şəkildə ödənilməsi “dövlət qulluğunun eroziyası” və digər iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə səbəb ola bilər (4,15).

Əməkhaqqının ödənilməsindəki fərqlilik yaşlı qadınların iqtisadi vəziyyətində özünü daha aydın göstərirdi. Eyni təhsilə malik olan, təxminən eyni vəzifələri icra edən və demək olar ki, eyni staj və təcrübəyə malik olan 35 yaşdan yuxarı qadın və kişilərin illik qazanc fərqi 9483 dollarla 0.5 mln dollar arasında dəyişdi.

194.1998-2000-ci illər arasında Konqresdə aparılan 106 müzakirədə əsas iki mövzu-əməkhaqqının ödənilməsində bərabər hüquqların təmin edilməsi və gender bərabərliyi qanunvericilik təşəbbüsünün

mərkəzi mövzusu idi. Ayovadan olan demokrat senator T.Xarkin tərəfindən irəli sürülən “Ədalətli əməkhaqqı haqqında”, Kolumbiya dairəsindən olan demokrat senator E.Xolmz tərəfindən irəli sürülən “Ədalətli ödəniş çeki barədə” və s. qanun layihələri bu müzakirələrin əsas mövzusu idi.

Siyasət sahəsində qadınlar hərbi xərcləri artırmaqla külli miqdarda pul xərcləməkdənsə sosial məsələlərə diqqətin ayrılmasını tələb edirdilər. Belə ki, prezident B.Klintonun dövründə qadınlar əmək sahəsində bərabərliyin təmin edilməsi üzrə Komissiyanın maliyyələşdirilməsini artırmaq üçün mübarizə aparırdılar.

1977-ci ildə ABŞ Konqresində Qadın fraksiyası yaradıldı. 1981-ci ildən kişilərin də bu fraksiyaya qatılması ilə onun adı dəyişdirilərək Qadın problemləri üzrə Kokus adlandırıldı. 1988-ci ildə Konqresdəki senatorların 95-i, Nümayəndələr palatasının isə təxminən 26%-i, başqa sözlə 113 deputatı Kokusa daxil idi. Bu həm də Kokusun fəaliyyət tarixində ən böyük göstərici idi. Kokus dövlətdən maliyyələşmədi. Əvvəllər onun fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə bütün yük onun üzvlərindən yığılan üzvlükhaqqılarının üzərinə düşürdü. 1995-ci ildə qəbul olunmuş qanunla fraksiya üzvlərindən onun saxlanması üçün üzvlükhaqqılarının yığılması qadağan edildi. Kokusun fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, öz ştatlarının qanunvericilik yığıncaqlarında təmsil olunan qadınların sayı 1973-cü ildə cəmi 5.6 % təşkil edirdisə, 1983-cü ildə bu göstərici 13.3%-ə bərabər idi. Ümumilikdə isə 1971-1989-cu illərdə ABŞ-da ştatların qanunvericilik yığıncaqlarında

(leqslatura) təmsil olunan qadınların sayı bir neçə dəfə artaraq 16%-ə çatmışdı (5, 6).

Kokusun fəaliyyət prioritetlərini əsasən cinsi göstəricilərə görə ayrıseçkiliklə mübarizə və federal sektorun əmək bazarında qadınlar üçün imkanların artırılması idi. 1980 - 90-cı illərdə isə Kokusun fəaliyyət prioritetlərinə qadınların və uşaqların sağlamlıq problemləri, tibbi və ailə vəziyyətinə görə məzuniyyət, qadınlara qarşı münasibətdə zorakılıq məsələləri də daxil olmuşdu. Kokusun fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, 1988-ci ilin ailə ili elan olunmasına nail olundu.

Fraksiyanın hər iki partiyanın nümayəndələrindən ibarət üzvləri olduğundan onlar qadın hüquqları sahəsində bir neçə qanunun qəbul olunmasına nail oldular. 1993-cü ildə qadınların uşağın doğulmasına və ya uşağın, ərin, valideynlərdən birinin xəstəlməsi səbəbinə görə 12 həftəyə qədər ödənişsiz məzuniyyətə çıxmasına icazə verən qanun qəbul edildi. 1994-cü ildə məişət zorakılığı və cinsi təcavüz qurbanlarının müdafiəsini təmin edən Qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə qanunu qəbul edildi. 1991-ci ildə Vətəndaş hüquqları haqqında (və ya 1964-cü il Vətəndaş hüquqları haqqında qanuna düzəliş) qəbul edildi. 1996-cı ildə prezident B.Klinton seçkiqabağı kompaniyası dövründə sosial yardım haqqında qanunu imzaladı.

Bütövlükdə isə 1995-1997-ci illərdə bu qanun Konqresdə böyük müzakirələrə səbəb oldu. Bu qanuna əsasən sosial yardımın pul şəkildə ödənilməsi qəbul edilməz hesab edildi. Dövlətdən yardım alan, uşağını təkbaşına böyüdən analar iş tapmalı idilər, bu yardımların müddəti isə 5 ildən artıq müəyyənəşdirilmirdi. 1986-

cı ildə ABŞ Ali məhkəməsi iş yerində qadınlara qarşı seksual aqressiya və cinsi istismarın cinsi ayrıseçkilik hərəkatı hesab olunması bardə qərar qəbul etdi. 1980-ci illərdə qanunlarda olan cinsi ayrıseçkiliklə bağlı incəlikləri ayırd edib üzə çıxarmaq üçün bütün ABŞ qanunvericilik toplusunun yoxlanılması həyata keçirildi (1, 191).

1984-cü ildə Nebraska və Vermont ştatlarında qadınlar qubernator vəzifəsinə seçildi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1974-cü ilə kimi ümumiyyətlə heç bir ştatda qadın qubernator olmamışdı. 1970-1980-ci illərdə isə seçkili orqanlarda qadınların sayı ştatların qanunverici orqanlarında 300%-ə, dövlət orqanlarında 50%-ə, Konqresdə isə 60%-ə yaxın artmış oldu (5,8).

XX əsrin sonunda seçkili orqanlarda yerlərin 12%-ni qadınlar tutmuşdu. Ştatların qanunverici yığıncaqlarının 22%-ni, qubernator vəzifələrinin 6%-ni, vitse-qubernator vəzifələrinin 36%-ni, ştatlarda digər yüksək nüfuzlu seçkili vəzifələrin 29,8%-ni qadınlar təşkil edirdi. 80-ci illərdə federal səviyyədə seçkilərdə Demokrat partiyasından olan qadınlar, icraedici funksiyalara malik ştatlar səviyyəsində olan vəzifələrdə Respublikaçılar partiyasından olan qadınlar üstünlük təşkil edirdi. Seçkilərdə iştirak edənlər içərisində irqi baxımdan ağ olmayanlar respublikaçılara nisbətə demokratlarda daha çoxluq təşkil edirdi (6, 18).

1988-ci ildə Atlanta keçirilən “Qadınlar və Konstitusiya” simpoziumunda qeyd edilirdi ki ABŞ qadınlarının siyasi, mədəni, sosial hüquqları tam olaraq öz həllini tapmamış qalır və baxmayaraq ki, ABŞ yarandığı andan özünü demokratik dövlət

kimi təqdim etmişdir, lakin qadın hüquqlarının tam olaraq həll edilməsi məsələsi hələ də açıq qalır (2, 148).

Qadınların nigaha girmə statistikəsindəki göstəricilər isə həm də ABŞ-da olan mənəvi-psixoloji adət-ənənələrlə bağlı idi. Belə ki, gənc ailələrin say göstəricisinin az olmasının səbəbi idi ki, 1997-ci ildə ailəli qadınların orta yaş göstəricisi 35 yaşla 54 yaş arasında dəyişirdi. Qadın və ailə siyasətinə xüsusi diqqət yetirən B.Klinton bu məsələni qabartmaqla öz çıxışında qeyd edirdi : “Ailə çiçəklənən cəmiyyətin əsasıdır, nigah uğurlu cəmiyyətin vacib institutu rolunu oynayır, atalıq və analıq məsuliyyətinin təbliğatı tərbiyələndirilərək böyüməsində vacib rol oynayır” (7, 27).

90-cı illərdə qadınlar üçün qalmaqda olan problemlər sırasında erkən hamiləlik göstəriciləri idi. 1997-ci ilin yanvar ayında prezident B.Klinton özünün xüsusi radiomüraciətində qeyd edirdi : “ABŞ üçün qarşıya qoyduğumuz məqsədlərə tam olaraq nail olmağımız üçün heç nə bizə

erkən hamiləlik problemi kimi maneə ola bilmir. Bu problem sanki epidemiyə kimi ABŞ-ı sarmışdır. Hamıya məlumdur ki, həddibuluğa çatmamış valideynlərdən doğulmuş uşaqlar məktəbi daha tez buraxırlar, bu isə sonda bu cinayətkarlığa və yoxsulluğa yol açmış olur” (8, 104).

Prezidentin öz çıxışında qeyd etmək istədiyi məntiq ondan ibarət idi ki, yeniyetmələrdən doğulan uşaqlar təhsildən uzaqlaşmaqla gələcəkdə yaxşı həyat təminatından məhrum olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 1991-1995-ci illər arasında yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin hamiləlik göstəriciləri 8% azalmışdı. B.Klinton prezidentliyinin ikinci müddətində bu probleminin köklü həll edilməsi üçün bütün səylərini səfərbər edəcəyini bildirmişdi. O gənc qadınların maarifləndirilməsini federal maliyyələşdirilməsini genişləndirmək, maariflənmə məsələsinə dini və ictimai birlikləri də daxil etməklə bu məsələnin həllində ümid edirdi. Bu sahədə sosial yardım

haqqında qanunun həyata keçirilməsi mühüm rol oynadı. 1996-cı ildə imzalanmış qanuna görə yeniyetmə analar o halda federal yardım ala bilərdilər ki, onlar valideynləri ilə birgə yaşasın və daimi olaraq məktəbə getmiş olsunlar.

1988-ci ildə Konqres qadınların şəxsi biznesi haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun qadın sahibkarlara köməklik göstərilməsi üçün məsləhət və təlim mərkəzlərinin yaradılmasının nəzərdə tuturdu. Proqram üzrə yaradılmış mərkəzlərin fəaliyyəti üç il müddətində nəzərdə tutulurdu və onlara fəaliyyətləri üçün 6 mln dollar vəsait ayrılırdı. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 18 ay ərzində bu mərkəzlərdə məsləhət alan qadınların sayı 2.5 mln nəfərə yaxın idi. Hər bir mərkəz yerləşdiyi regionun qadın sahibkarlarının tələbatına müvafiq proqram yaradırdı. Təkcə 1992-ci ildə bu proqramlar üçün federal büdcədən 4 mln dollar ayrıldı (5, 8).

Bu dövrdə qadınların əldə etdiyi imtiyazlardan biri də

federal proqramlar əsasında gender problemlərinin həlli üçün qadınlara köməklik göstərilməsini nəzərdə tutan xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi idi. Cəmi bir neçə il ərzində bu tipli çoxsaylı proqramlardan milyonlarla qadın istifadə etmişdi.

ABŞ-da qadınların rifahını təmin etmək üçün görülən tədbirlərdən biri də onların təhsillərini artırmağa cəlb edilməsi idi. XX əsrin 90-cı illərində təhsilli qadınların biznesin idarə edilməsi sahəsində aldıkları magistr diplomları 33%-ə, mühəndislik sahəsində isə 13 dəfə bundan çox idi. Tibb sahəsində çalışanların 3/1-i doktorluq diplomu almışdı, qadınlar arasında memar və hüquqşünasların sayı 5 dəfəyə yaxın artmışdı. ABŞ-ın Əmək Nazirliyinin məlumatına əsasən 90-cı illərdə 14,2 mln inzibati vəzifə işçilərindən təxminən 40%-i qadınlar idi ki, bu da 70-ci illərlə müqayisədə demək olar ki, 2 dəfə çox idi. Kompüter mühəndislərinin 3/1-i qadınlar idi. Əliliyə yaxın iri bankda menecer və mütəxəssis vəzifəsində çalışanların yarısı qadınlar idi. 1972-ci ilə müqayisədə 90-cı illərdə mühasib qadınların sayı təxminən 22% artıq, başqa sözlə 50%-ə yaxın idi. Uoll-stritin təxminən 20%-i peşəkar qadınlar idi. Sənayə sahəsində rəhbər vəzifələrdə uzun müddət davam edən yalnız kişilərin olması tendensiyasına nisbətən son qoyulmuşdu və artıq bu vəzifələrdə qadınlar da öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə idilər. Rəhbər vəzifələrdə qadınların sayının artması onları cəmiyyətdə mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün ideal şans idi. Sənayedə qadınların sayı artaraq 20%-dən 26%-ə çatmışdı (9,140).

Qadınların say etibarilə üstünlük təşkil etdiyi sahələrdən biri isə informasiya xidmətləri sahəsi idi. Bu sahədə qadınlar demək olar ki dominantlıq edirdilər. 90-cı illərdə informasiya sektoru və informasiya xidməti sahəsində çalışan işçilərin böyük əksəriyyəti – 84%-i qadınlar idi. Bu sahədə çalışanların orta yaş göstərici 25-64 yaş arasında dəyişirdi və onların 44%-i ixtisası üzrə müxtəlif kolleclərdə təhsil almış qadınlardan ibarət idi.

XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-da biznes sahəsində çalışan qadınların sayı təxminən 8 milyona yaxın idi (rəsmi məlumata əsasən). Qadın sahibkarla məxsus çox iri korporasiyalar, firmalar bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Ümumilikdə qadın sahibkarlara məxsus olan bu firmalarda hər beş ABŞ vətəndaşından biri işlə təmin olunmuşdu. Qadın sahibkarların yaratdıqları iş yerlərinin sayı 18.5 mln- yaxın idi. Baxmayaraq ki onların böyük əksəriyyəti kiçik biznes sahələrinə aid idi, lakin bu o demək idi ki, ABŞ-dakı işçi qüvvəsinin 20%-i qadın sahibkarların müəssisələrində çalışır. Bu müəssisələrdən ABŞ büdcəsinə illik 2.3 trln dollar vəsait daxil olurdu.

XX əsrin 80-90-cı illərində ABŞ qadınlarının daha bir problemi isə ABŞ cəmiyyətinin multikulturalizmdən uzaq olması idi. Belə ki, qanunların irqi və cinsi bərabərliyə dair mexanizmlər hazırlanmasında baxmayaraq cəmiyyət özü tam olaraq bu məsələni həll etməmiş, xüsusilə dəri rənginə görə yanaşma tərzlərindəki fərqlilik qalmaqda idi. 1990-cı illərdə immiqrantlardan olan qadınların hüquq problemləri ictimai müzakirələrin

mərkəzində dayanırdı. Dövlətin və cəmiyyətin amerikalılıq iddiasının vacibliyini artıq tələb etmədiyi bir şəraitdə köhnə və yeni immiqrantlar arasında mədəni-hüquqi ziddiyyətlər ictimai müzakirələrin əsas mövzusu oldu. Bütün bu məsələlərin qabardılmasında feminist qrupların xüsusi canfəşanlılığı müşahidə olunmuşdu (10,81).

Ən diqqətçəkici məqamlardan biri o idi ki, ABŞ-da aparılan sosial sorğularda qadın hüquqlarının və digər sosial problemlərinin həllindən mühüm irəliləyiş əldə etmək üçün ABŞ-ın qadın prezidentə ehtiyacı olduğu vurğulanırdı. 1999-cu ildə aparılmış sorğuda ABŞ işiark edən vətəndaşların 91%-i qadın prezidentə səs verməyə hazır olduqlarını qeyd edirdisə, növbəti 2000-ci ildə NBC telekanalı və "Wall Street Journal" qəzetinin birgə apardığı sorğuda səs verənlərin 87%-i bunu qeyd etmişdilər.

ABŞ qadınlarının daha böyük bir problemi isə bütün dünyada mövcud olan qadınlara qarşı zor işlətməklə bağlı problem idi. Statistika göstərir ki, ABŞ-da hər dörd qadınlardan üçü həyatları boyu ən azı bir dəfə də olsa canlı zorakılığa məruz qalmışdır. 1998-ci ildə intim münasibətlər zəminində 874 min qadına qarşı cinayət baş vermişdir. İntim münasibətlər zəminində baş vermiş 1830 qət hadisəsinin hər dördündən üçü qadınlara qarşı yönəlmişdi.

Ümumilikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, qadınların işi ilə məşğul olan ayrıca komitə, nazirlik və ya digər dövlət strukturu mövcud deyil. Bu siyasət federal hökumətin ayrı-ayrı strukturunda bölmələr və şöbələr şəklində fəaliyyət göstərən xüsusi təsisatlar vasitəsilə həyata keçirilir.

1991-ci ildə Səhiyyə və

İnsan Resursları Nazirliyinin strukturuna daxil olan qadın səhiyyəsi struktur bölməsi yaradıldı. Bu bölmə Nazirliyin tərkibində qadınların sağlamlığı məsələləri ilə məşğul olan bütün strukturlara nəzarət etmək üçün yaradılmışdır. Qadınların və qızların sağlamlığının təmin edilməsi tapşırığı Bölmənin nəzarəti ilə innovativ proqramlar, təhsil və tibbi professionallığın artırılması proqramları, layihələr, əhali arasında sağlamlıq vəhaqqında biliklərin və tibbi informasiyanın artırılmasının təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilməyə başlandı. Bölmənin tərkibində yaradılmış Qadın sağlamlığı barədə informasiya mərkəzi isə qadınlara sağlamlıq xidmətləri və sağlamlıq biliklərini pulsuz təmin etmək üçün yaradıldı (2, 149).

1995-ci ildə isə Ədliyyə Nazirliyinin tərkibində Qadınlara qarşı zorakı münasibətlərlə mübarizə bölməsi yaradıldı. Bölmənin fəaliyyəti nəticəsində qadınlara qarşı cinayət xarakterli davranışların statistik göstəricilərin XX əsrin sonlarına yaxın azalmağa başladı

ƏDƏBİYYAT

1. Шведова Н.А. Женщины США на пороге третьего тысячелетия // *Метаморфозы истории*. М.2009., №4, с. 187-219

2. Шашина Е.Б. История женщин в США в XX веке // *Общественные науки и современность*. М.2000., №4, с. 144-150

3. Woloch N. *Women and the American Experience: A concise history*. N.Y., 2014. 350 s.

4. Шведова Н.А. Женщины - президент США? // *Общественные науки и современность*. М.2015., №1, с. 11-17

5. Шведова Н.А. О Кокусе по делам Женщин Конгресса

США // *Россия и Америки в XX века*. М.2012., №2, с. 4-10

6. Шведова Н.А. Женщины и власть в США и Канаде Н.А. Шведова // *Детскокор Weekly*. М.,2004, №157-158 с. 16-23

7. *Training and Development Journal*. P., 1997, p. 27

8. *Statistical Abstract of the United States*, 1998. W., 1998, p. 104

9. Шведова Н.А. Правовое противодействие дискриминации в системе высшего образования в США // *Известия*. P., 2012, № 28, с. 138-142

10. Попкова Л.Н. Американский феминизм и мультикультурализм. // *Вестник СамГУ*. С.,2013., №2, с. 77-81.

Açar sozlər: ABŞ, gender, qadın, Kokus, ailə.

Key Words: USA, gender, woman, Kokus, family.

Ключевые слова: США, гендерный, женщина, Кокус, семья

SUMMARY

Current article dedicated to woman policy of USA in the 80-90 years of XX century. There is information juridical, social and economic situation of women in USA in the 80-90 years of XX century in USA in this article. The article was written according to official statistical state reports of USA.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена политике США о женщинах в 80-90 гг. XX века. В статье речь идет о юридическом, экономическом и социальном положении женщин в США в 80-90 гг. XX века. Статья написана на основе официальных статистических материалов.

Cəmiyyət

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ YARANMASI TARİXİNDƏN

MƏHƏBBƏT MƏMMƏDOVA
AMEA A.A.Bakıxanova adına Tarix İnstitutu

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qəbul etdiyi Konstitusiyanın (əsas qanunun) preambulasında milli dövlət quruculuğu prosesində ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasını əsas məqsədlərdən biri kimi qeyd edilmişdir. Konstitusiyanın bu müddəası Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən gələn milli-mənəvi dəyərlərin bir daha təsbit edilməsi və onun gələcək arzularının qlobal istiqamətini müəyyən edən bir istəyin hüquqi ifadəsidir.

Ölkəmizdə ictimai fəaliyyətə münasibət hər zaman müsbət olmuş, xalqın öndə gedən dəyərli insanları, xeyriyyəçi şəxsləri, mütəfəkkir və ziyalıları cəmiyyət və ümumi mənəfi üçün təmənnaşız çalışmağı həmişə özlərinə borc bilməmişlər. Müstəqillik illərində qazanılmış tarixi nailiyyətlər və beynəlxalq təcrübə işığında Azərbaycan dövləti ictimai fəaliyyətin aparıcı qurumları sayılan Qeyri hökumət təşkilatlarına dəstək siyasətini elan etmişdir.

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) qeyri kommersiya məqsədli təşkilatlardır. Elmi və hüquqi baxımdan üçüncü sektor anlayışı göstərir ki, bu təşkilatlar nə hökumət, nə də biznes sferasına aid deyillər. Qeyri-Hökumət Təşkilatları cəmiyyətdə fərqli və müstəqil rola malikdirlər. Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) əsasən qrantlar vasitəsi ilə

maliyyələşirlər. QHT-lər İctimai Birliklər və Fondlara bölünür.

İctimai Birlik- ictimai əhəmiyyəti olan konkret mənfəətsiz məqsədləri həyata keçirmək məqsədi ilə fərdi şəxslər tərəfindən yaradılan qurumlardır. Gənclər Təşkilatları, Hərəkətlər bu qəbildən olan təşkilatlardır. Fondlar-əsasən yardım və hansısa sosial və mədəni layihələri maliyyələşdirmək məqsədi ilə yaradılır. Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) siyasətlə məşğul ola bilməzlər.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra dinamik prosesin davamı kimi vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının o cümlədən QHT-lərin daha münbit mühitdə inkişaf etməsinə rəvac verildi.

1988-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasında Vətəndaş Cəmiyyətinin inkişafı prosesi başladı və bir qism siyasi və ictimai təşkilatlar yarandı. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin əldə olunması

bu təşkilatlanmaya ciddi təkan verdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan SSR vətəndaşlarının ictimai birliklərinin qeydiyyatına alınmasının müvəqqəti qaydalarının təsdiq edilməsi barədə" 6 iyun 1990-cı il tarixli 246 sayılı qərarı, 10 noyabr 1992-ci ildə "İctimai birliklər haqqında" Qanunun parlamentdə qəbul olunması ilə qüvvədən düşmüş oldu. Ölkədə davam edən qeyri-sabitliyin, vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçün 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtması və 1993-1995-ci illərdə aparılan mühüm tarixi tədbirlər nəticəsində ölkədə siyasi sabitlik və cəbhədə atəşkəs təmin olundu. H.Əliyevin müstəqil milli dövlət quruluşu uğrunda mübarizəsi öz məntiqi və hüquqi nəticəsini 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul

edilməsində tapdı. Bu Konstitusiyaya milli dövlətçilik və həm də Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu üçün mühüm tarixi-hüquqi sənəd oldu (8).

Çünki SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarında vətəndaşlara məhdud ictimai təşkilatlarda birləşmək və Kommunist partiyasında birləşmək hüququ verilir ki, bu da birləşmək hüququ ilə daban-dabana zidd idi (Bax: 10, maddə 51; 6, maddə 133).

Yalnız bütün sənədlərdə məhdud və ideoloji çərçivədə olan birləşmək hüququ var idi. Bu hüququn təminatı belə yox idi. 1995-ci il Konstitusiyasının 58-ci maddəsindəki birləşmək hüququ, onun preambulasındakı milli niyyətlərdən üçüncüsü olan "vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq" artıq müstəqilliyin verdiyi böyük imkanın hüquqi ifadəsi idi. Əslində, müasir və beynəlxalq standartlara uyğun

cəmiyyətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif istiqamətlərdə iqtisadi faydalılığı olmayan, sosial-mənəvi dəyəri isə ölçülə bilinməyəcək qədər əhəmiyyətli dəstək xətləri müəyyən etdi. Bunlar QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, KİV-in İnkişafına Yardım Fondu, Elmin İnkişafı Fondu kimi humanitar inkişaf təşəbbüsləridir.

Keçən dövr ərzində QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının həyata keçirdiyi tədbirlər, icra etdiyi proqramlar və əldə etdiyi uğurlar vətəndaş cəmiyyətinin mühüm ünsürü olan QHT-lərin bir sənaye sahəsinə, əmək tutumlu iqtisadiyyat sektoruna çevriləcəyinə əminliyi artırır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən QHT-lərin sayı da maraq doğurur. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin 2007-ci ildəki məlumatında qeyd olunurdu ki, son illərdə aparılan hüquqi islahatlar çərçivəsində QHT-lərin dövlət qeydiyyatına alınmasında nəzərə çarpan artım müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2001-ci ildə 23, 2002-ci ildə 50,

2003-cü ildə 100, 2004-cü ildə 164, 2005-ci ildə 379, 2006-cı ildə 548, 2007-ci ilin birinci yarısında isə 229 qurumun dövlət qeydiyyatına alınması təmin edilib.

Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin sayı barədə müxtəlif rəqəmlər söylənir. Sentyabr 1999-cu il tarixində ölkədə 1242 fəaliyyət göstərirdi və onlardan isə 1109-nun qeydiyyatdan keçdiyi bildirilirdi. 2009-cu ilin aprelində 2237, dekabrında 2437 və 2010-cu ilin fevralında isə 2483 QHT-nin qeydiyyatdan keçdiyi təsdiqlənmişdir. Müxtəlif QHT birlikləri, media və digər qeyri-rəsmi mənbələr tərəfindən isə 200-dən çox QHT-nin qeydiyyatsız fəaliyyət göstərdiyi bildirilir (2, 30).

Ümumiləşdirmələrə görə hal-hazırda ölkədə yüzlərlə QHT-nin qeydiyyatsız fəaliyyət göstərdiyi məlumdur. ATƏT və İCNL-in 2002-ci ildəki məlumatına əsasən qeydiyyatdan keçməmiş QHT-lərin sayı 611 olub (7).

2010-cu ilinin statistik məlumatlarına görə, ölkədə mövcud QHT-lərin sayını

nəzərə alsaq, orta hesabla hər 3500 vətəndaşa təxminən bir QHT düşdüyünü qeyd etmək olar. Bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən fərqlidir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının, o cümlədən QHT-lərin çox sayda və keyfiyyətli fəaliyyət göstərməsi inkişafın əsas atributlarından hesab edilir. Hər hansı bir ölkədə QHT-lərin çox sayda təsis edilməsi və səmərəli fəaliyyəti üçün zəmin yaradılması cəmiyyətin maraqları ilə yanaşı, hökumətin də marağındadır. Çünki QHT-lərin fəaliyyəti bir növ hökumətin üzərinə düşəcək bir çox sosial, humanitar, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə olan öhdəlik və vəzifələrin məsuliyyətini paylaşmaqla yüngülləşdirir. Resurs qıtlığı və digər səbəblərdən QHT aktivliyi başlıca olaraq paytaxtla və böyük şəhərlərlə məhdudlaşır (2, 31).

2012-ci ilin aprel ayı üçün Ədliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, ölkədə qeydiyyat alınmış 2750 QHT var. Onlardan 293-ü fəaliyyət göstərmişdir. 2011-ci

ilin yekunlarına görə, məhz 293 QHT ümumi məbləği 32,9 mln. manat məbləğində 484 qrant üzrə hesabat verib. Beləliklə, hər qurumun orta illik dövriyyəsi 11 min 636 manat təşkil edib. Fəaliyyətdə olan QHT-lərin 30%-i elm sahəsində, 11% - i uşaq və gənclərin problemləri ilə, 7% -i turizm və mədəniyyət, 6% -i insan hüquqları və bir o qədər sosial problemlərlə məşğul olur. KİV və səhiyyə problemlərinin payına 5%, QHT-lərin fəaliyyətinin və ekologiyaın dəstəklənməsinə 4% düşüb (5). Edildiyi kimi, QHT-lərlə bağlı başqa bir məsələ qeydə alınmış təşkilatların bir qisminin fəaliyyətsiz olmasıdır. Yəni qurumlar rəsmi qeydiyyatdan keçir, amma fəaliyyətini tənzimləməyərək formal xarakter alır. Əgər bu kimi halları nəzərə alsaq, reallıqda cəmiyyətin problemləri ilə aktiv məşğul olan və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında rəsmi rəqəmlərdən az sayda (801 QHT) təşkilatın fəaliyyət göstərməsi məlum olar.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının 2009-cu ildə elan etdiyi maliyyə yardımı müsabiqəsinə müraciət etmiş QHT-lərin sayı 600-dən çox deyil və o cümlədən dövlət qeydiyyatına alınmış 1000-dən çox QHT ilə əlaqə yaratmaq üçün KİV-də elan verilib və bu təşkilatların adları qeyd olunub, o zaman yuxarıda qeyd edilən fikir təsdiqini tapmış olur. Qısaca, ölkədə QHT-lərin sayı və fəaliyyətini analiz etsək, məlum olur ki:

- Ölkədə 2500-ə qədər QHT-nin mövcud olmasına baxmayaraq, bunların mühüm bir qismi fəaliyyətsizdir;
- Ölkədə QHT-lərin əksər hissəsi paytaxt Bakı şəhərində fəaliyyət göstərir və regionlarda QHT-lərin formalaşması və inkişafı prosesi zəif gedir;

• Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda prosesləri sürətləndirmək üçün QHT-lərin sayını artırmaqla yanaşı, onların fəaliyyətlərində keyfiyyət və səmərəli fəaliyyət əmsalını artırmaq zərurəti vardır (2, 31-32).

Hal-hazırda ölkədə 3000-ə qədər qeydiyyatdan keçmiş QHT və xeyli sayda qeydiyyatsız qrup mövcuddur. Ölkədə mövcud QHT-lərin sayını nəzərə alsaq, orta hesabla hər 3000 vətəndaşa təxminən bir QHT düşdüyünü qeyd etmək olar. Kəmiyyət prizmasından qiymətləndirsək Azərbaycan kimi müstəqillik yoluna yeni qədəm qoymuş ölkələr üçün bu pis göstərici deyil.

Ümumiyyətlə, QHT-lərin tarixinin tədqiqi təsdiq etmişdir ki, Azərbaycanda QHT-lərin inkişaf tarixi zəngin və maraqlıdır. Bu tarixi dərsin öyrənilməsi müasir dövrdə 3-cü sektorun möhkəmləndirilməsi üçün çox faydalı ola bilər. Xüsusilə, orta əsrlərdəki əxilərin, XIX əsr ədəbi məclislərinin, xeyriyyə cəmiyyətlərinin və s. tədqiqi və təbliği arzu olunandır. Sovet dövrünün sonuna doğru yaranmış QHT-lərin fəaliyyətinin öyrənilməsi də məqsədmüvafiqdir. Ölkədə demokratik dəyərlərin oturmaşması baxımından QHT sektorunun tarixi dövrlərinin dəqiq öyrənilməsi vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009.*

2. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin vəziyyəti haqqında Milli Hesabatı. Bakı, 2010.*

3. *Azərbaycan Respublikasında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası. Bakı, 2008.*

4. *Azərbaycanda yerli donorluq və filantropiyanın əsas inkişaf istiqamətləri. "Vətəndaş cəmiyyəti uğrunda" Müstəqil Məsləhət və Yardım Mərkəzi. Bakı, 2004.*

5. *Azərbaycanda QHT-lərin durumu. <http://www.contact.az>.*

6. *Azərbaycan SSR Konstitusiyası. "Azərnaşr", Bakı, 1973, maddə 133.*

7. *ATƏT, İCNL, QHT-lərin qeydiyyatının monitorinqi layihəsinin Yekun Hesabatı. Bakı, 2002.*

8. *QHT-hökumət dialoqunun yekun hesabatı. "Azərbaycan" nəşr, Bakı, 2001.*

9. *Quliyev A. QHT-lərin tarixinə ümumi bir nəzər. "525-ci qəzet", 12.01.2008, səh., 12.*

10. *SSRİ Konstitusiyası. "Azərnaşr", Bakı, 1977, maddə 51.*

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Qeyri-hökumət Təşkilatları, müasir dövrdə, "Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası".*

Ключевые слова:

Азербайджанская Республика, неправительственные организации, современный этап, «Концепция Государственной Поддержки Неправительственных Организаций».

Keywords: *Azerbaijan Republic, Non-Governmental Organizations, in modern times, "Concept of State Support to Non-Governmental Organizations".*

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская Республика за последние 10 лет значительно продвинулась в экономической сфере и встала в один ряд с развитыми мировыми

государствами. Наравне с этим, в Азербайджане достигнуто многое в направлении построения гражданского общества. Учитывая, что одним из критериев, обуславливающих сильное государство, является гражданское общество, Азербайджан уделяет большое внимание развитию этой области: сформировал конкретные механизмы поддержки государством учреждений гражданского общества, средств массовой информации, с целью укрепления защиты прав человека принял «Национальную Программу Действий», осуществил законодательные реформы для финансирования политических партий из государственного бюджета.

Одним из важнейших шагов, направленных на поддержку и развитие гражданского общества в Азербайджане, является формирование социально-экономической и финансовой базы неправительственных организаций – ведущих элементов гражданского общества.

27 июля 2007-го года решением Президента Азербайджанской Республики была утверждена «Концепция Государственной Поддержки Неправительственных Организаций», которая определила базовые принципы начала нового этапа развития в стране сектора НПО. После прошедших в общественном секторе принципиальных обсуждений концепции, указом Президента Азербайджанской Республики от 13 декабря 2007-го года был создан Совет Государственной Поддержки Неправительственных Организаций при Президенте Азербайджанской Республики

и был утвержден Устав Совета.

SUMMARY

Significantly developed in the last 10 years in the economic field Azerbaijan Republic along with being one of the world's developed countries, also has achieved a lot of successes for the establishment of a civil society.

Taking into account that one of the factors contributing to the development of a strong state is a strong civil society Azerbaijan paid special attention to this sector, established specific mechanisms to support the civil societies, the Mass Media, was adopted the National Action Plan in order to strengthen the protection of human rights and have been implemented legislative reforms to finance the political parties from the state budget.

One of the most important steps in support and development of civil society in Azerbaijan is the development of Non-Governmental Organisations and the formation of socio-economic and financial base of this sector.

On July 27, 2007 by order of the President of Azerbaijan Republic the "Concept of State Support to Non-Governmental Organizations" was approved, and this conception has determined the basic principles for the start of a new phase of development of the NGO sector in the country. After the fundamental discussions in the public sector in connection with the concept by order of the President was created Council of State Support to Non-Governmental Organizations under the President of Azerbaijan Republic and was approved the Regulations of the Council.

Region

TÜRKİYƏ İLƏ İRAN ARASINDA REGIONAL LİDERLİK RƏQABƏTİ: BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN MARAQLARI VƏ MÖVQEYİ

AYNUR SÜLEYMANLI
Bakı Dövlət Universiteti

Yaxın və Orta Şərq, geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətinə görə hər zaman global güclərin söz sahibi olmaq istədiyi əsas regionlardan biri olmuşdur. Böyük dövlətlərin regionda hakimiyyəti əldə etmək siyasəti bəzən münaqişə və müharibələri qaçınılmaz edirdi. Ümumilikdə, böyük güclərin marağına xidmət edən qeyri-sabitlik Orta Şərqlin ən qədim dövlət ənənələrinə və regional liderlik hədəflərinə sahib olan Türkiyə və İrana təsirsiz ötürməmişdir. Tarixə nəzər salsaq, bu iki dövlətin fərqli siyasi, iqtisadi, dini mövqeləri tərəflərarası rəqabəti şərtləndirmişdir. Qlobal güclərin regionda artan marağı ilə tarixi Türkiyə-İran rəqabəti geniş vüsət almışdır. Belə ki, tərəflər arasında regional güclərin iddiaları böyük güclərin siyasəti ilə formalaşmağa başlamışdır. Bu əsasla, məqalə böyük

dövlətlərin Yaxın və Orta Şərqdə maraqları və mövqeyi çərçivəsində Türkiyə və İran rəqabətinə təsirlərini açıqlamağa və təhlil etməyə çalışır.

Dünyanın ən qədim mədəniyyət ocağı sayılan Yaxın və Orta Şərq tarix boyu siyasi mübarizələrin, müharibələrin yaşandığı regionlardan biri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının süqutu ilə Orta Şərq regionu strateji əhəmiyyəti və sahib olduğu zəngin yeraltı ehtiyatlar səbəbindən dünyanın böyük dövlətləri tərəfindən parçalanmalara, müharibələrə məruz qalmışdır. Xüsusilə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaxın və Orta Şərq, Soyuq müharibə dövründə həm Şərq, həm də Qərb bloku üçün iqtisadi və siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyindən tərəflərin rəqabət etdiyi əsas regionlardan biri olmuşdur.

Orta Şərqdə baş verən bu hadisələr təhlil edildiyi zaman regionun sahib olduğu mədəni dəyərlərin münaqişələrə səbəb olduğu aydınlaşır. Belə ki, maraqlara xidmət edən münaqişələrdə, böyük güclər tərəfindən fürsət olaraq dəyərləndirilən regionun fərqli etnik, dini, məzhəblərə sahib olması əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Yaxın və Orta Şərqdə şiddət, terror və müharibələr səngimədən davam etməkdədir. 2010-cu ildən başlayıb hal-hazırda da davam edən “Ərəb baharı” kimi.

“Ərəb baharı” regionda maraqların və mövqelərin yenidən formalaşdırılmasına səbəb oldu. Bu mərhələ bəzi dövlətlər üçün mövqelərin yenidən qazanılması, bəzi güclər üçün yeni mövqe uğrunda mübarizəyə qoşulma fürsəti yaratdı.

Yaxın və Orta Şərqdə baş

verən bütün bu konfliktlər, müharibələr təbii ki, regionda uzun illər yer alan, regional liderlik uğrunda mübarizə aparan – Türkiyə və İrandan yan keçməməkdir. Eyni coğrafi regionda müxtəlif idarə etmə quruluşuna sahib olmalarına baxmayaraq, ikitərəfli münasibətlər hər zaman davam etmişdir. Tarix boyu fərqli məzhəbləri, regional siyasətləri, global güclərlə olan münasibətləri ilə tərəflərin regional rəqib olduqları məlumdur. Bu gün də Orta Şərqdə cərəyan edən dəyişikliklərə münasibətdə bir-birinə əks strategiyalar, fərqli regional maraqlar, qarşı mövqələrdə yer almaları hələ də liderlik rəqabətinin davam etdiyini açıq şəkildə təcəssüm etdirir.

Təbii ki, Yaxın və Orta Şərq regionunu böyük güclərsiz təsəvvür etmək olmaz. Bunun nəticəsidir ki, regional liderlik rəqabəti böyük dövlətlərin maraqları çərçivəsində formalaşmaqdadır.

Türkiyə - İran rəqabətinə Qərb baxışı

Yaxın və Orta Şərq Qərb üçün hər zaman vacibliyini qoruyan bir region olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Region sahib olduğu enerji ehtiyatları, strateji və coğrafi mövqeyi, eyni zamanda tarixi əlaqələr və təhlükəsizlik məsələləri ilə həmişə Qərbin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təbii ki, regional yaxınlıq səbəbindən

Orta Şərqdə meydana gələn hər məni xarakterli hadisə Qərb dövlətlərini yaxından maraqlandırmaqdadır. Çünki, Qərb dövlətləri enerji ehtiyatlarının təxminən yarısını Orta Şərqdən idxal etməkdədirlər. Belə olan halda regionda baş verən qeyri-sabitlik, kaos enerji ixracının axışını təhlükə altında qoyacaqdır. Bu səbəbdən Qərbin Yaxın və Orta Şərq siyasəti iqtisadi və siyasi maraqlar çərçivəsində formalaşmışdır. (3)

Bir çox təhlillərdə Qərb ilə ABŞ-ın Orta Şərqdə ortaq maraqlarının olduğu və bu səbəbdən də regionda müttəfiq olaraq siyasət apardıqları müşahidə olunur. Tərəflər əsasən regionda terrorizm ilə mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması, sülhün təmin edilməsi, sabitliyin qorunması, neft və qazın dünya bazarına nəql olunmasının təhlükəsiz şəraitdə həyata keçirilməsi ilə bağlı birgə siyasət həyata keçirirlər.

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra dünyanın “tək super güc” olaraq hakimiyyət sahəsini xeyli genişləndirən ABŞ Orta Şərqdə nüfuzunu artırmaq və regional maraqlarını həyata keçirmək məqsədilə regiona müdaxilələr etmişdir. Xüsusilə, 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-a qarşı törədilən terror aktı, ölkənin regional siyasətinin dəyişməsinə səbəb olmuş və hərbi müdaxiləsinə gətirib çıxarmışdır. (4, s.27) Digər tərəfdən, qarşısında ciddi mənada müqavimət göstərən gücün olmaması ABŞ üçün əlverişli bir fürsət idi.

İkiliqütblü dünyanın sona çatmasıyla super gücə çevrilən ABŞ-ın 11 sentyabr 2001-ci il hadisəsiylə regiona hərbi müdaxilə ilə terrorizmə qarşı apardığı siyasətinin uğursuz olması və bu müdaxilənin region dövlətləri tərəfindən etirazla qarşılanması Böyük Orta Şərq

layihəsinin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Böyük Orta Şərq layihəsinin irəliləməsi ABŞ regionda demokratiya, sərbəst iqtisadiyyat, dünyəvilik, insan haqları kimi Qərb dəyərlərini müsəlman ölkələrində yaymağa çalışırdı. Layihə ilə ABŞ hərbi güclə deyil, yeni müttəfiqlər, yeni təhlükəsizlik sistemləri ilə regionda maraqlarını həyata keçirməyə başladı. (2) Bu məqsədlə, ABŞ-ın siyasəti İraqdan başlayaraq Orta Şərqə yenidən formalaşdırmaq və Körfəzdə hakim mövqeyə sahib olmaqla regionda suverenliyini qorumaq idi.

Bundan başqa, ABŞ-ın digər məqsədi daha çox neft hasilatına sahib olmaq, təhlükəsizliyini qorumaq, iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, regionda nüfuzunu artırmaq, dünyada tək hakim güc olaraq hakimiyyətini davam etdirərək, Orta Şərqdə Rusiya və Çin kimi ABŞ-a rəqib ola biləcək global güclərin siyasətinə mane olmaq idi.

ABŞ - in Böyük Orta Şərq layihəsi çərçivəsində əsas məqsədləri:

- Regionda sabitliyi təmin etmək
- Fələstin-İsrail münaqişəsini həll etmək
- Terrora dəstək verən ölkələrlə mübarizə aparmaq
- Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinə siyasi və iqtisadi dəstək olmaq.

Bu məqsədlər çərçivəsində ABŞ-ın region dövlətlərindən – Misir, Səudiyyə Ərəbistan, Türkiyə və Körfəz ölkələri ilə ortaq, müttəfiqlik münasibətləri yaranmağa başladı. Xüsusilə, Böyük Orta Şərq layihəsi ilə Türkiyənin rolu daha da artdı. “Model ölkə” olaraq adlanan Türkiyə, ABŞ üçün həmişə əhəmiyyətli tərəfdaş oldu. (2) Buna qarşılıq olaraq, İran regionda ABŞ üçün təhlükəli dövlət olaraq qəbul edilməkdə idi.

Ən əsası 1979-cu il inqilabı ilə yenidən formalaşan İran

xarici siyasəti, nüvə programı və terrorizmə dəstək verən ölkə olaraq qəbul edilməktəydi. İrani izolyasiya etmək, rejimi dəyişdirmək istəyən ABŞ-ın bu addımları Tehranı zəiflətməklə qalmayıb, əksinə regionda fəaliyyətini daha da artırmaq idi. Belə ki, 11 sentyabr 2001-ci il hadisəsi ilə Əfqanıstana, sonra da İraqa müdaxiləsi delaylı olaraq İrani regiondakı düşmənlərindən (Əfqanıstanda Taliban, İraqda Səddam Hüseyn) xilas etmişdi. Hərbi müdaxilələr İranın şiə dövləti olaraq İraqda və Suriyada nüfuzu daha da artırdı. (11) Bu nüfuzdan ehtiyatlanan ABŞ, İrana regional tərəfdaşlıq edərək siyasətini həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, ABŞ-ın İranın terrora dəstək verən dövlət olaraq adlandırılması, tez-tez nüvə programı ilə günahlandırılması, Türkiyə ilə müttəfiqlik etməsi regional rəqabətin formalaşmasına səbəb olurdu.

İki ölkənin fərqli perspektivləri ilk olaraq Qərb ilə birgə və Qərbə qarşı olan münasibətləri ilə formalaşmışdır. Əsas fərq, İranın kapitalizmə, liberal demokratiyaya, ABŞ-a və onun liderliyində qurulan yeni dünya siyasətinə qarşı olmasıdır. Bir tərəfdən Türkiyə İranın nüvə silahına sahib olmasını əlverişli olduğunu qəbul etsə də, digər tərəfdən buna qarşıdır. Çünki İranın nüvə silahına sahib olması regional güc olmasına və şiə dövlətlərinə liderlik etməsinə səbəb olacaqdır.

Türkiyə və İran arasında tarixi rəqabətli birgə, geosiyasi, stratejik, iqtisadi, siyasi rəqabətin də olması diqqətdən qaçmır. İranın ABŞ ilə münasibətlərindən və ABŞ-ın işğal etdiyi Əfqanıstan və İraqdakı güc boşluqlarından yararlanan Türkiyə ABŞ ilə müttəfiqliyini davam etdirərək regionda təsirini artırmağa çalışdı. (12, s.4) Nəticə etibarilə bu güc boşluğu Türkiyə və İran arasındakı ikitərəfli

münasibətlərin yenidən regional rəqabətə çevrilməsinə təkan verdi.

Beləliklə Böyük Orta Şərq layihəsinin nəticəsində ABŞ-ın global güc olaraq zəifləməsi regional aktorlar olan Türkiyə və İranın isə bölgə siyasətinin artmağa başladığı dövrün başlanğıcı oldu. Bu dövr üçün Türkiyə xarici siyasətinin tək problemi İsrailə münasibətlərinin pozulması oldu. Lakin İsrailə münasibətlərin pozulması özü də, Türkiyənin bölgədəki gücünün bir qədər artmasına, İranla münasibətlərinin bir qədər normallaşmasına səbəb oldu. ABŞ-ın beynəlxalq və regional aləmdə Orta Şərq planları gerçəkləşmədi. Bu siyasət ilk növbədə ABŞ-ın müttəfiqləri olan Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Misir tərəfindən zəiflədildi. Bu dövrdə ABŞ-ın regiondakı siyasətindən narahat olan Türkiyə də ona münasibətdə “yumşaq balanslaşdırma” siyasət yürütməyə başladı. Bu siyasət çərçivəsində, ABŞ-ın narazılığına baxmayaraq, qarşı tərəf aktorları olan Suriya, Həmas İranla münasibətlərini inkişaf etdirməyə başladı. C.Buşun hakimiyyəti dövründə, yəni 2000-ci illərdə ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə fərqli ideologiyaya əsaslanan yeni bir nizam qurmağa cəhd etdi. C.Buş hakimiyyətinin realist qanadı, xüsusən də, 2006-cı il Livan savaşından sonra, Böyük Orta Şərq layihəsinin ikinci plana ataraq, bölgədə məzhəbsəl siyasət həyata keçirməyə başladı. İran regionda artmaqda olan təsirini azaltmaq üçün məzhəb ayrılığı ortaya atıldı. Türkiyə də öz tərəfindən İranın təsirinə qarşı müəyyən addımlar atdı: Suriya və Həmasla münasibətlərini artırmağa başladı, Fələstin məsələsində daha fəal mövqə tutmaqla öz məqsədinə çatmağa çalışdı. ABŞ-ın

regional gücünün iflas anı olan İraqın işğalı, əslində İran və Türkiyənin bölgə siyasətinin yüksələn xətlə inkişafı dövrünün başlanğıcı olduğunun əsas göstəricisidir. (1, s.166)

2010-cu ildən etibarən Yaxın və Orta Şərqdə “Ərəb baharı” olaraq başlayan inqilablar regionda əsaslı dəyişiklərin baş verməsinə səbəb oldu. ABŞ artıq sülhpərvər və dost dövlət imici yaratmaq üçün daha çox əməkdaşlıq, danışıqlar və uzlaşma yolu ilə münasibətləri normallaşdırmaq prinsipi ilə hərəkət etməyə başladı.

Əlbəttə ki, burada Türkiyə ilə əməkdaşlıq xüsusi yer tuturdu.

“Ərəb baharı” Türkiyəni bu proseslərdə rolunu daha aktiv, sülhpərvər və əməkdaşlığa hazır bir dövlət kimi qabartdı. Hətta ABŞ-ın dəstəyi ilə Türkiyəni ərəb dövlətləri üçün model halına gətirdi. Türkiyənin Qərblə yanaşı Şərqdə də aktiv şəkildə inteqrasiyası, Avropa qarşısında öz maraqları naminə sərt duruşu onun Ərəb dünyasında nüfuzunu artırmaqla bərabər, regionda proseslərə birbaşa qatılmaq və söz sahibi olmaq, eləcə də regional problemlərlə bağlı hesablaşılmalı dövlət olmaq mövqeyinə qaldırdı.

İranın da “Ərəb baharı” ilə şiə dövləti olaraq regional nüfuzunun artması rəqabət üçün

yeni şərait yaratdı. Bu rəqabət Suriya, Mosul məsələsində də tərəfləri qarşı-qarşıya gətirdi. ABŞ və Türkiyə tərəfdaşlığı davam etsə də, İranla 2015-ci ildən ikitərəfli münasibətlərdə nüvə proqramında razılığa gəlinməsi ilə irəliləyiş əldə olundu. Ümumilikdə, bu razılıq Türkiyənin artan regional liderliyinin İran ilə balanslaşdırılması olaraq qəbul oluna bilər.

Tərəflərin liderlik hədəfi və Rusiyanın geostrategiyası

Yaxın və Orta Şərq Rusiya üçün əvvəllər olduğu kimi hal-hazırda da geostrateji əhəmiyyətli region olmağa davam etməkdədir. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra Rusiyanın həm iqtisadi, həm də hərbi cəhətdən zəifləmiş olması Orta Şərqdə aktiv siyasət həyata keçirməsinə mane oldu. Bununla belə, Rusiyanın regiona olan baxışı müyyən dəyişikliklərə səbəb olsa da, ABŞ-ın 11 sentyabr hadisəsini əsas göstərərək hərbi müdaxilələr etməsi və “Böyük Orta Şərq layihəsi”ni elan etməsi ilə Rusiyanın regiona olan maraqları yenidən artmağa başladı. Bu maraqların artması sovet dövründən etibarən başlayan Rusiya – ABŞ rəqabətinin davamı olaraq qəbul

olunur. Beləliklə, Rusiya və ABŞ-ın bir-birilərini təhlükə olaraq dəyərləndirmələri balanslaşdırma adına regionda müttəfiq dövlətlərlə əməkdaşlıq qurma siyasəti ilə ortaya çıxartdı.

Rusiyaya görə ABŞ-ın regiondakı əsas hədəfi İran və sahib olduğu enerji ehtiyatlarıdır. Bu vəziyyət Rusiya üçün regiondan uzaqlaşdırılması və Orta Asiyada fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması deməkdir. Bunun isə Rusiya tərəfindən qəbul edilməsi mümkün deyildir. Bu səbəbləri nəzərə alan Rusiya İran ilə əməkdaşlığını davam etdirməkdədir.

Hazırda Rusiyanın Orta Şərqdə eləcə də, Suriya siyasətinin formalaşmasına təsir edən faktorlar bunlardır: (8, s.17-18)

- Regionun strateji əhəmiyyəti
- Zəngin enerji ehtiyatları
- Siyasi İslamın artan gücü və yaratdığı təhlükəli vəziyyət
- Beynəlxalq nüfuz
- Regionda güc tarazlığı

Bu faktorlarla formalaşan Rusiyanın Yaxın və Orta Şərq siyasətinə nəzər salsaq ABŞ kimi regional dövlətlərə dəstək verərək regionda olan nüfuzunu qorumağa çalışdığını görə bilərik. Tez-tez gündəmə gələn

Rusiya – İran əməkdaşlığı da bunu sübut edir.

SSRİ-nin süqutu və İran üçün təhlükə törədən kommunizmin ortadan qalxması ilə Rusiya – İran münasibətləri qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, tərəflər arasında hərbi texnologiya sahəsində əldə edilən əməkdaşlıq 1997-ci ildə də Qazpromun ABŞ-ın qarşı olmasına baxmayaraq İran ilə İran körfəzində qaz yataqları axtarışı layihəsi ilə davam etmişdir. Eləcə də, ticarət əlaqələri, Çeçenistan məsələsi, Tacikistan və Əfqanıstandakı vətəndaş müharibələrində Rusiya və ABŞ arasındakı mübarizədə İranın mövqeyi Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İslam inqilabı ilə ABŞ-la olan əlaqələrin kəsilməsi və İrana qarşı tətbiq olunan embarqolar İranı yeni tərəfdaşlar axtarmağa sövq etdi. Böyük Orta Şərq layihəsi ilə ABŞ-ın Orta Şərqdə artan nüfuzundan ehtiyatlanan İran Rusiya ilə regionda tərəfdaş olaraq Türkiyə - ABŞ müttəfiqliyini balanslaşdırmağa çalışırdı.

İranın zəngin yeraltı təbii ehtiyatlara sahib olması və regiondakı bir çox ölkəyə dini faktorlarla təsir edə bilməsi, eyni zamanda hər iki dövlətin xarici siyasət prioritetləri, ABŞ-ın regiondakı varlığından narahatlıqları, Türkiyənin regional siyasəti haqqında tənqidləri, “Ərəb baharı” ilə bağlı dəyərləndirmələri, Suriya böhranın həll olunmasında önə sürdükləri siyasət, Avrasiya perspektivləri bir-birinə əməkdaşlığın davam etməsinə təsir edən amillərdəndir.

Ümumilikdə, hər iki tərəfin maraqlarına xidmət edən bu əməkdaşlıqda Türkiyənin də rolu vardır. Belə ki, Türkiyənin ABŞ-la müttəfiq olması, qərb tərəfdarı olaraq siyasət aparması, regional lider güc olaraq Orta Şərqdə hakim olmaq iddiası da

bu əməkdaşlığı əsaslandırır digər səbəblərdəndir. Başqa sözlə ifadə etsək, Rusiya – İran əməkdaşlığı Türkiyənin regional lider dövlət olmasına əngəlləməyə çalışmaqdan ibarətdir.(5) 2010-cu ildən etibarən başlayan “Ərəb baharı”nda da bu siyasət davam etmişdir.

“Ərəb baharı” Orta Şərqdə böyük güclərin eləcə də, Rusiyanın regional siyasətinin yenidən formalaşmasına səbəb oldu. Qiyamlar qarşısında Rusiya Tunis, Misir, Bəhreyn, Yəmən və digər ölkələrdə tamaşaçı rolunda qalmış, ancaq Rusiya üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Suriya məsələsində aktiv rol oynamışdır.

Suriyada baş verən bu qiyamın iqtisadi səbəblərdən çox etnik və məzhəbsəl mübarizə məqsədilə böyük dövlətlərin burada hakim olmaq siyasətindən həll yolu tapmadığı aydındır. Ölkədə sünni əhalinin çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, şiə hakimiyyətin olması qarşıdurmanın əsas səbəblərindəndir. Suriya rejimlərinin ABŞ-a qarşı olması Qərbin müxaliflərini dəstəkləmələrinə səbəb olmuşdur. Suriyada iqtisadi və strateji maraqları olan Rusiyanın burada Esad rejimini dəstəklədiyi gözlərdən qaçmır.

Suriyadakı vəziyyət qarşısında İranın mövqeyi Esad rejiminin qalmasından tərəf olması Rusiya və İran əməkdaşlığı sahəsinin davam edəcəyi istiqamətindədir. Türkiyənin Suriya siyasətində olan qarşı mövqeyi İran ilə rəqabətin daha geniş vüsət almasına şərait yaratdı.(9) Belə ki, Türkiyənin Suriya siyasətində vurğuladığı sərhəd təhlükəsizliyi məqsədilə terroristlərdən təmizlənməsi, təhlükəsiz bölgə yaradılması, və bu bölgənin beynəlxalq bir güc tərəfindən idarə olunması Rusiya tərəfindən ciddi etirazla qarşılanmasa da, ancaq uçuşlara qadağa zolağı – NFZ (no-fly

zone) yaradılması Rusiya və İranın maraqlarına əks olduğu üçün qarşı mövqələrdə yer almasına səbəb olmuşdur. Digər məsələ isə, Hələldir. Rusiya Hələldə müxalif qüvvələri terrorist olaraq dəyərləndirdiyi halda, Türkiyə əks fikirdədir.

Son dövrlərdə Türkiyənin regional siyasəti Rusiya ilə münasibətlərdə baş verən diplomatik böhran və 15 iyul çevriliş cəhdi ilə müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Türkiyənin Esad rejiminə qarşı olması siyasətindəki dəyişiklik, həm Rusiya ilə olan münasibətlərin inkişafına, həm də Türkiyə - İran əlaqələrində Suriyanın ərazi bütövlüyünü əsas alan təhlükəsizlik müqaviləsinin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər. İran – Türkiyə münasibətlərində Rusiya, əvvəllər iki tərəf arasında rəqabət tarazlığını müəyyənləşdirən dövlət olsa da, hazırda regionda yeni əməkdaşlıq imkanları ilə ortaq müttəfiqlərdir.

Regional rəqabət və Çinin “dünya siyasəti”

Çin gələcəkdə dünyadaki dinamikləri yenidən inşa etmək potensialına sahib olan ölkələrdən biridir. Çinin dünya siyasəti ilk olaraq İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr ərzində formalaşmağa başlamışdır. Hazırda Çin dövlətinin bu diqqətçəkən yüksəlişi iqtisadi sahədə özünü daha çox göstərir.(7) Ancaq Çin dövlətinin bu siyasətini həyata keçirməsi üçün iqtisadi inkişafı birgə yeni regional hakimiyyətini davam etdirə bilməsi əsas şərtlərdəndir. Belə olduğu halda, Çin siyasi modernləşmə ilə global güc olacaqdır.

Çinin əhəmiyyətli bir global güc olaraq ortaya çıxmasındakı şübhəsiz əsas səbəb iqtisadi inkişafıdır. Ancaq Çinin bu gücünün davam etməsi üçün yeni enerji ehtiyatlarına

olan ehtiyacı onu Orta Şərq regionuna yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Çinin əsas neft təminatçısı Yaxın və Orta Şərqdədir.(10) Ölkəyə daxil olan neftin 51%-i Səudiyyə Ərəbistan, Küveyt və İran tərəfindən qarşılır. Bu səbəblə, regionda olan böyük güclərin maraqlarına Çinin də regional maraqları qoşulmuşdur. Çinin Orta Şərqdə siyasət aparmasına digər səbəb ABŞ-la olan rəqabətdir.

Soyuq müharibə dövründə Çin regionda aktiv rol oynamamış balanslı siyasət həyata keçirmişdir. İkiqütblü dünyanın son çatması ilə Çinin iqtisadi inkişafı güclənmək hədəfləri regionda aktiv rol oynamasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Çinin Orta Şərqdə əsas siyasəti enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması, bazarların və yeni investisiya imkanlarının artırılması idi. Təbii ki, Çinin regiondakı maraqları ABŞ-la rəqabəti də bərabərində gətirdi. Bu rəqabət regional dövlətlərlə olan münasibətlərə də təsirsiz ötürmüşdü.

ABŞ-ın Böyük Orta Şərq layihəsini kommunist sistemə təhlükə olaraq qəbul etməsi Çinin Orta Şərq dövlətləri ilə əməkdaşlıq etməsi ilə nəticələnmişdir. Son illərdə Orta Şərq siyasətində Çinin İranla münasibətləri daha diqqət çəkir. Belə ki, İrani Çin üçün əhəmiyyətli edən bir neçə səbəb vardır. Başlıca amil, dünyada İranın zəngin neft yataqlarına sahib olması, OPEC-ə üzv olan ölkələr içində ən çox neft ixrac ikinci ölkə olmasıdır. Digər tərəfdən, ABŞ-ın İrana sanksiyalar tətbiq etməsi xarici şirkətlərin İranla ticarət etməsini məhdudlaşdırsa da, Çin üçün bu daha çox ixrac demək idi. Dünya bazarına açılmaq imkanı məhdudlaşan İran üçün Çinlə əməkdaşlıq əlverişli idi.

Daha öncə də qeyd olunduğu kimi Çinin xarici siyasətində Orta Şərqlin əhəmiyyətli rol

oynaması iqtisadi amillərlə bağlıdır.(6) İran üçün Çin ilə iqtisadi tərəfdaşlıq etmək regional güc olmasına təsir edən faktorlardan biridir. Çünki uzun zamandır beynəlxalq aləmdən təcrid edilən İran üçün böyük güclənmə potensialına sahib Çin ilə iqtisadi və siyasi sahədə əməkdaşlıq etmək əhəmiyyətlidir. Bundan başqa, Çinin əsas silah tədarükçüsü olması da həm regional, həm də global balanslaşmaya təsirsiz ötürmüşdür.

Çinin regionda iqtisadi bir güc olaraq yüksəlməsi, İranla əməkdaşlığı Türkiyə iqtisadiyyatı üçün əlverişli şərait yaradır. Ancaq, Çinin İrana silah satması, eləcə də, İranın nüvə siyasəti proqramına dəstək olması Türkiyə üçün regionda təhlükə mənbəyidir. Eyni zamanda, Çin və İran əməkdaşlığının ABŞ müttəfiqlərinin regional lider olmasına qarşı formalaşdığını qeyd edə bilərik.

“Ərəb baharı” ilə başlayan inqilablar ərzində Çin üçün siyasi rejimlərin dəyişməsinin o qədər də əhəmiyyətli olmadığı ortaya çıxartdı. Bu səbəblə Çin “tərəfsiz siyasət” yürütməkdədir. Ancaq global və regional ABŞ hegemonluğuna qarşı Çin hər zaman İran kimi Orta Şərq dövlətləri ilə əməkdaşlıqlar quraraq ABŞ-a qarşı balanslı siyasət həyata keçirməkdədir. ABŞ regionda əsas müttəfiqi olan Türkiyənin regionda lider dövlət olmasının tərəfdarı olmayan Çin İran ilə tərəfdaşlığını davam etdirməkdədir. Digər tərəfdən Türkiyə və Çin münasibətlərində meydana gələn Şərqi Türkistan, Tayvan kimi gərginliklər də bu tərəfdaşlığın davam etməsinə səbəb olur. Ümumilikdə, Türkiyə və İran rəqabətində Çinin rolu ABŞ-la münasibətinə əsasən davam etməkdədir.

Nəticə

Böyük dövlətlərin uzun illər davam edən Orta Şərqdə hakimolma istəyi hal-hazırda davam edir. Regionun strateji siyasi və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olması bu mübarizənin daha uzun müddət davam edəcəyindən xəbər verir. Təbii ki, böyük güclərin Orta Şərq siyasəti regional dövlətlərə də təsirsiz ötürülmür. Eləcə də, Türkiyə və İran rəqabətinə.

Regionun iki əsas güclü dövləti olaraq qəbul olunan – Türkiyə və İran tarix boyu Orta Şərqdə liderlik üçün rəqabət aparmışlar. Keçmişdən bu günə tərəflər arasında rəqabət sahələri dəyişsə də, regional lider olmaq hədəfi dəyişməmişdir.

Ümumilikdə dəyərləndirsək, Türkiyə və İran arasındakı rəqabət fərqli siyasət izləmələrinə bağlı olaraq qalmayıb, dünyada böyük güc olaraq qəbul olunan dövlətlərin siyasəti ilə formalaşmaqdadır. Türkiyə və İranın böyük güclərlə olan müttəfiqlikləri ilə qarşı tərəflərə yer alması bu rəqabətin davam edəcəyini göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ, “Ərəb Baharı” (Analitik Baxış). “Ərəb Baharı” Kontekstində Türkiyə və İran, Tarix və onun problemləri, No 1 2014, s.161-168

2. *Büyük Ortadoğu Projesi və Türkiyə*, Serenti, 18 Mart 2012, <http://www.serenti.org/buyuk-ortadogu-projesi-ve-turkiye-bir-demokrasi-masali/>

3. Enes DEŞİLMEK, *Avrupa Birliyi və Orta Doğu, Trakya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler*, 11 Ocak 2015, <http://akademikperspektif.com/2015/01/11/avrupa-birligi-ve-orta-dogu/>

4. Hamit ÇELİK, *Ortaortadoğu'da ABD politikaları ve Büyük Ortadoğu Projesi*, T.C Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, <http://www2.ufuk.edu.tr/wp-content/uploads/2013/07/Hamit-Çelik.pdf>

5. Hasan OKTAY, *Türkiye-Rusiya-İran: İlişki Durumu Karışık*, 22 Mart 2016, <http://2023.gen.tr/2016/03/22/turkiye-rusiya-iran-iliski-durumu-karisik/>

6. M. İnanç ÖZEKMEKÇİ, *Türkiye'nin Doğu Sinirinde Yeni Bir Güç: Çin, TÜSİAD Dış Politika Forumu*, http://www.gokbayrak.com/dergi_oku.asp?id=37&sid=823

7. Tarık OĞUZLU, *Çin ve Yeni Dünya Düzeni*, Bilgesam, 19 Ekim 2015, <http://www.bilgesam.org/incele/2198/cin-ve-yeni-dunya-duzeni/#.WFhcHLERrFY>

8. Yaşar ONAY, *Rusiya'nın Orta Doğu Politikasını Şekillendiren Parametreler*, *Bilge Strateji*, Cilt 7, Sayı 12, Bahar 2015, ss.17-21, <http://bilgestrategi.com/makale/BS2015-1/Rusiyanin-Orta-Dogu-Politikasini-Sekillendiren-Parametreler.pdf>

9. Dmitri TRENIN, *Russia in the Middle East: Moscow's Objectives, Priorities, and Policy Drivers*, *The Carnegie Moscow Center*, April 05, 2016, <http://carnegie.ru/2016/04/05/russia-in-middle-east-moscow-s-objectives-priorities-and-policy-drivers-pub-63244>

10. Gal LUFT, *China's New Grand Strategy for the Middle East*, *Foreign Policy*, 26 January 2016, <http://foreignpolicy.com/2016/01/26/chinas-new-middle-east-grand-strategy-iran-saudi-arabia-oil-xi-jinping/>

11. Stephen M. WALT, *The United States Should Admit It No Longer Has a Middle East Policy*, *Foreign Policy*, 29 January 2016, <http://foreignpolicy.com/2016/01/29/the-u-s-should-admit-it-has-no-middle-east-policy-obama-cold-war-israel-syria/>

12. Valeria TALBOT, *Turkey*

And Iran: Resetting Relations? Analysis No. 224, December 2013, http://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/analysis_224_2013_0.pdf

Açar sözlər: Orta Şərq, Böyük güclər, ABŞ, Türkiyə, İran, Qərb, regional rəqabət, Rusiya, maraqlar, Çin, liderlik, tərəfdaşlıq.

Ключевые слова: Ближний Восток, великая держава, Турция, Иран, Запад, региональное соперничество, Россия, интересы, Китай, лидерство, партнерство.

Key words: Middle East, great powers, USA, Turkey, Iran, West, regional rivalry, Russia, interests, China, leadership, partnership.

RESUME

In terms of geo-economic and geopolitical importance of the Middle East has always been the main region where global powers want to have the right words. Policy acquisition power of the great powers in the region, in some cases led to the inevitable struggle and war between the parties. In general instability that serves the interests of the major powers, is not spared Turkey and Iran, having the oldest national traditions of the Middle East and the objectives of regional leadership. If we look at history, we see that the distinctive political, economic, religious positions of the two states generated competition between the parties. With the growing interest of global forces in the region, historical Turkish-Iranian rivalry has received widespread. Thus, the claim of becoming a regional power between the parties began to form on the basis of the policy of the Great Powers. On this basis, in the framework of the positions and interests of the major powers in the Middle East, the author tries to reveal

and analyze the impact of rivalry between Turkey and Iran for leadership.

РЕЗЮМЕ

С точки зрения геоэкономической и геополитической важности, Ближний и Средний Восток всегда являлся главным регионом, где глобальные державы хотели иметь право слова. Политика приобретения власти великих держав в регионе в ряде случаев приводила к неизбежной борьбе и войне между сторонами. В целом нестабильность, которая служит интересам крупных сил, не обошла стороной Турцию и Иран, обладающие самыми древними государственными традициями Ближнего Востока и целями регионального лидерства. Если мы обратимся к истории, то увидим, что отличительные политические, экономические, религиозные позиции этих двух государств обуславливали конкуренцию между сторонами. С ростом интереса глобальных сил в регионе, историческое турецко-иранское соперничество получило широкий размах. Таким образом, притязания на становление региональной силы между сторонами начали формироваться на основе политики великих держав. Исходя из этого, в рамках позиций и интересов крупных государств на Ближнем и Среднем Востоке, автор статьи пытается раскрыть и анализировать влияние соперничества между Турцией и Ираном за лидерство.

Экономика

ИЛЬГАР ВЕЛИЗАДЕ
Институт экономики НАНА

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-РАЙОННОГО ДЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ РЫНКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Необходимость изменения АРД с точки зрения развития экономического потенциала Азербайджанской Республики

В настоящее время в Азербайджане осуществляются масштабные экономические реформы, имеющие в том числе целью обеспечить опережающее развитие нефтегазового сектора экономики. При этом, развитие рыночных отношений приводит к тому, что административное вмешательство в экономику сводится до минимума. На протяжении долгих лет, начиная с 2004 года в стране реализуется несколько этапов программы социально-экономического развития регионов, которая значительно стимулировала развитие не нефтяной сферы и способствовала повышению экономического потенциала регионов страны. В результате стал стимулироваться процесс создания внутренних рынков, дающих толчок развитию местных хозяйственных комплексов. Учитывая сказанное уже сейчас возникает необходимость в совершенствовании не только ряда функций местных органов власти и привести их в соответствии со сложившимися реалиями, но и создать новую сеть административно-районного деления, в связи с выдвигающимися на

передний план приоритетами социально-экономического развития территорий, повышения их экономической самостоятельности, уменьшения зависимости от дотаций из центра. Кроме всего прочего, в последние годы центр активности в реализации задач на местах переносится в муниципалитеты. В частности, за последние годы муниципалитеты приобрели позитивный опыт в решении таких вопросов, как снабжение питьевой водой населения Губы, Габалы, Исмаиллы и Гейгеля, ремонт проселочных дорог в Агджабеди, Балакене, Геранбое и Джагилабаде, уход за зданиями учреждений образования в Хачмазе, снабжение водой для орошения в Барде, Кюрдемире и Тертере, сбор и транспортировка бытовых отходов в Бинагадинском и Сабунчинском районах Баку [1].

Таким образом, формирование территориальных органов исполнительной власти в новых условиях должно осуществляться с учетом повышения социально-экономической регулятивной функции муниципалитетов в городах и сельских районах республики. Как показывает опыт целого ряда стран, правильное сочетание всевозможных выборных, законодательных

и исполнительных органов власти создает предпосылки для своевременного решения всех вопросов связанных с обеспечением нормального функционирования местных служб социальной и хозяйственной инфраструктуры.

Особенностью АРД является то, что границы районов определяют характер границ сельских административных единиц. Кроме этого, для определения размеров административных районов на первый план выдвигаются доступность центра и компактность территории, приближение власти к населению, создание удобных условий для эффективной деятельности местного аппарата самоуправления, повышение активности населения для реализации своих прав и обязанностей при минимальных затратах времени и средств.

Еще одним моментом, имеющим важное значение, является восстановление сетки экономического районирования формирующейся на базе сетки административного районирования.

В период рыночной эйфории в конце 1980-х – начале 1990-х годов практика регионального планирования и хозяйственного освоения территорий была признана неэффективной, и от нее пришлось отказаться. Эта участь не минула и экономического районирования. Как-то само собой о нем забыли. Однако в последующем экономическое районирование (зонирование) вновь было признано эффективным и последующая реализация программ социально-экономического развития регионов опиралась именно на этот вид районирования, учитывающего особенности

территориальной организации хозяйства. Во многих странах существует ныне и успешно осуществляется практика, когда на основе разработки сети экономического районирования выделяются наиболее отсталые регионы, намечается комплекс долгосрочных мероприятий по их развитию. При этом применяемая система планирования основана не на жестком директивном методе, подлежащем к обязательному исполнению хозяйственными субъектами, а на комплексе мер рекомендательно-правового характера создающих с одной стороны нормативно-правовой климат для деятельности этих субъектов, а с другой стороны содержащий прогнозы ожидаемые от их деятельности. На основе этих прогнозов составляется расходная часть бюджета направленная на поддержку отсталых районов и отраслей. [2]

Как известно само по себе косметическое изменение границ административных районов мало чего даст. Опыт последних лет красноречиво об этом свидетельствует. Вычленение ряда районов их старых обернулся лишь простым перераспределением административных полномочий не более. Поэтому всякое изменение в существе административно-районного деления следует осуществлять по мере создания соответствующих предпосылок включающих в себя такие важные условия, как: изменение всей системы административного управления; усиление функций демократических институтов (местных органов власти - муниципалитетов); разработка механизмов взаимодействия органов исполнительной и законодательной власти

на местах; доведение экономических отношений до такой степени развития, когда в руках государства остаются лишь соответствующие кредитно-финансовые рычаги позволяющие ему оказывать влияние на деятельность субъектов хозяйствования; увеличение потребности со стороны государства в проведении комплексной региональной политики и пр.

Лишь при создании таких условий можно говорить о возможности серьезного изменения административно-территориального и в частности административно-районного деления.

Еще в начале 1990-х годов было установлено, что в зависимости от местных условий количественные характеристики административных районов, доступных к управлению, в разных регионах будут дифференцироваться. Было также определено, что в условиях Азербайджанской Республики доступными к управлению можно считать административные районы, которые находятся на максимальном расстоянии между райцентрами и отдаленными населенными пунктами в пределах 35-40 км (в виде исключения до 50 км) в низменных и до 23-25 км в горных территориях. При этом райцентр должен занимать по возможности центральное положение на территории соответствующего района: наиболее отдаленные населенные пункты должны иметь равноудобные условия для связи именно со своим центром.

Целесообразнее было бы так организовать административные районы, прилегающие к границам, чтобы охват их территории был бы как можно более большим. Это позволит

сделать приграничные районы более притягательными для самостоятельного населения окрестных мест, уменьшить отток населения с окраин в крупные города, особенно Баку, сцементировать систему населенных пунктов ориентированных на свой районный центр. Большие размеры территории это еще и дополнительные возможности для эффективного использования природного потенциала приграничных районов, где в силу нового статуса, потребность в этом может значительно возрасти.

Экономические реформы в Азербайджане как условия для совершенствования административно-районного деления

Развитие азербайджанской экономики на современном этапе выдвигает необходимость увеличения доли отраслей не нефтяного сектора. Стимулирующие указы и постановления президента и правительства Азербайджанской Республики, принятые в последнее десятилетие создают основу для формирования региональных рынков, контуры которых очевидно просматриваются в предложенном в 2004 году экономическом районировании Азербайджанской Республики. Нынешние экономические районы включают в себя административные единицы характеризующиеся определенным экономико-географическим положением, территориально-хозяйственным единством, своеобразием природных и экономических условий и исторически сложившейся производственной специализацией. При этом, за основу этого экономического районирования было взято соответствующее

районирование имевшее место в советский период, правда в значительной степени модернизированное и приведенное в соответствие с границами нынешних административных районов.

Примечательно, что многие министерства и ведомства при осуществлении своих функций на местах в той или иной степени опираются именно на сетку экономического районирования, включающую в настоящее время 10 экономических районов. При этом у каждого из таких ведомств существуют свои критерии при определении границ территориальных подразделений. Так, в введении Министерства налогов находятся 14 территориальных управлений [3], в ведении Министерства юстиции Азербайджанской Республики – соответственно 12 территориальных управлений, включая Баку и Нахичеванскую Автономную Республику [4] и пр.

При этом, стоит отметить, что территориальные структуры министерств и ведомств постоянно совершенствуются и приводятся в максимальное соответствие с принципами, лежащими в основе экономического районирования, т.е. наиболее общими природными и экономическими условиями, наличием внутрирайонных устойчивых и интенсивных хозяйственных связей и пр. Так, 29 марта 2016 года в целях формирования прозрачной и эффективной системы управления в области культуры в соответствии с «Концепцией культуры Азербайджанской Республики», утвержденной Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 14 февраля 2014 года было издано постановление, согласно которому были

созданы 15 отделов культуры и туризма Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики.

Сходство и различия в пределах и между районами были наиболее наглядно продемонстрированы в процессе создания паспортов экономических районов. Работа проводилась НИИ экономическим реформ Минэкономразвития (МЭР) Азербайджана и первичные варианты социально-экономических паспортов 9 экономических районов страны были представлены в июне 2010 года.

Паспорта были созданы с целью формирования информационной базы, отражающей существующую картину социально-экономического состояния экономических районов, природные и трудовые ресурсы.

Во время разработки паспортов было проведено ознакомление с опытом иностранных государств в этой области, собрана и размещена социально-

экономическая информация по экономическим районам Азербайджана. В паспортах были изложены такие данные, как территория экономических районов, рельеф, климат, запасы полезных ископаемых, экономический потенциал и другие основные показатели, а также были использованы различные таблицы, диаграммы и изображения. Паспорт содержит информацию о текущей социально-экономической ситуации регионов, естественных и трудовых ресурсах, территории, экономическом потенциале и другую информацию по 17 различным разделам[5].

Сказанное позволяет сделать вывод, что проводимые в стране социально-экономические реформы стимулируют формирование укрупненных административных формирований. В основе таких административных формирований лежат региональные рынки с четко выраженной структурой, которая может включать в себя

единый региональный рынок товаров и услуг включая рынок потребительских товаров, рынки средств производства, земельных ресурсов, рабочей силы; территориальный финансовый рынок, включая рынок ценных бумаг, валютно-денежный, ипотечный, кредитный рынок; рынок недвижимости; рынок прав собственности; рынок информации, знаний, ноу-хау и другие.

Проводимые в стране реформы несомненно способствуют формированию региональных рынков, а реформы в управлении подводят к тому, чтобы вмешательство в дела субъектов хозяйствования носило ограниченный характер и осуществлялось с целью повышения их эффективности, а значит и эффективности развития региональных рынков. Из учета позитивного опыта зарубежных стран можно отметить, что к основным принципам современного регионального управления как совокупности принципов целенаправленного

воздействия на социально-экономические процессы, протекающие в регионе, относятся принципы децентрализации, партнерства, субсидиарности, мобильности и адаптивности.

Суть принципа децентрализации заключается в перемещении принятия решений от центральных органов управления к субъектам рынка. Этот принцип ограничивает монополию регионального управления, обеспечивает экономическую свободу субъектов хозяйствования в регионе. При этом, управление функционированием и развитием региона предполагает скоординированное воздействие, реализацию комплекса управляющих воздействий со всех трех уровней управления – центрального, регионального и муниципального.

Важно отметить, что в нынешних условиях управление региональными рынками включает также необходимость обеспечения перехода экономики на инновационную модель развития.

Так, в Концепции развития «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее» за основу взята экономическая модель экспортной направленности и предусмотрено, что повышение конкурентоспособности и усовершенствование структуры экономики будут способствовать росту нефтегазового экспорта. Поощрение и расширение инновационной деятельности, наряду со стремительным развитием нефтегазовой промышленности, создадут благоприятную почву для формирования в стране экономики, основанной на знаниях.

Особого внимания заслуживает то обстоятельство, что согласно Концепции предусматривается повышение оперативности местных органов управления в принятии экономических решений. Будут осуществлены специальные проекты по развитию сельской местности, продолжены меры по улучшению инфраструктуры и социальных услуг.

Предусматривается, что улучшение инфраструктурного обеспечения, расширение применения информационных технологий в регионах страны, формирование региональных центров развития с учетом конкурентных преимуществ туристических и рекреационных зон, территориально-производственных кластеров по приоритетным отраслям экономики, каждого региона ускорят социально-экономическое развитие регионов [6].

Необходимость осуществления управления региональными рынками выдвигает на первый план задачу внедрения практики регионального менеджмента, который может представлять собой совокупность принципов, методов, форм и средств воздействия на хозяйственную деятельность региона. Региональный менеджмент можно рассматривать как науку и практику управления социально-экономическими процессами региона в условиях рыночной экономики. Научные основы регионального менеджмента представляют собой систему научных знаний, которая является его теоретической базой, включающей принципы регионального менеджмента; методы и модели регионального менеджмента; механизмы регионального

менеджмента; система регионального менеджмента [7].

Известно, что стратегическое планирование является важнейшей компонентой менеджмента и, в частности, регионального. Осуществляемая в Азербайджане комплексная программа социально-экономического развития регионов основывается на принципах стратегического планирования и имеет цель повысить уровень благосостояния жителей, обеспечить такой уровень социального развития регионов при котором качество жизни его населения определяется уровнем и эффективностью производства в его пределах. Ключевыми задачами экономического развития регионов являются: привлечение в регион новых производств, модернизация структуры производства, развитие имеющихся производств, и прежде всего развитие инфраструктуры жизнеобеспечения и жизнедеятельности населения, создание рабочих мест.

В свете решаемых комплексных задач регионального развития ответственность за их

непосредственную реализацию несут региональные органы государственной власти и управления. Сейчас в условиях наличия в пределах одного экономического региона нескольких административных районов сложно обеспечивать их согласованное взаимодействие в рамках ставящихся задач. Однако в перспективе, в условиях продолжения нынешней направленности экономических реформ на передний план могут выдвинуться задачи приведения административных механизмов на местах в соответствии с требованиями сегодняшнего времени, когда комплексные вопросы регионального экономического развития решаются посредством всесторонней административной поддержки.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Выступление исполнительного секретаря Национальной ассоциации городских муниципалитетов Азербайджана, координатор национальной ассоциации Ази Акберова на III Общественно-республиканском форуме председателей муниципалитетов 24 июня 2014г.* <http://www.trend.az/>

azerbaijan/society/2288033.html

2. Лескин В.Н., Швецов А.Н. «Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития» М. 1997г.

3. *Территориальные налоговые управления и департаменты Министерства налогов Азербайджанской Республики* <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=elaqe&cat=4>

4. *Региональные отделения Министерства юстиции Азербайджанской Республики* <http://www.justice.gov.az/resh.php>

5. *Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi pasportları hazırlanmışdır* <http://www.ier.az/az/snews.php?id=232>

6. *(Концепция развития "Азербайджан-2020: взгляд в будущее". Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики* http://www.president.az/files/future_ru.pdf с 20-21)

7. Е.Г. Коваленко, Г.М. Зинчук, С.А. Кочеткова, С.И. Маслова, Т.И. Полушкина, С.Г. Рябова, О.Ю. Якимова «Региональная экономика и управление» с. 87-88 издательский дом «Питер»

Hüquq

MÜDAFİƏÇİ-VƏKİLİN MƏHKƏMƏ İCLASININ PROTOKOLUNDAN İSTİFADƏ ETMƏ İMKANLARI

İLHAMƏ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Respublikası
Vəkillər Kollegiyasının üzvü

58

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51-ci maddəsində cinayət təqibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin gedişi və nəticələrinin protokol və digər yazılı sənədlərdə, habelə tərkib hissəsi kimi onlara əlavə olunan fotoqrafik neqativlərdə, fotoşkillərdə, diapozitivlərdə, audio yazılarda, fonogramlarda, video və kino çəkiliş lentlərində, planlarda, sxemlərdə, izlərin surətlərində və basmalarda, rəsmlərdə, elektron və digər məlumat daşıyıcılarında əks olunması tələbi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət təqibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin gedişinin və nəticələrinin protokollaşdırılması, bir qayda olaraq, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təmin edilməlidir. Cinayət təqibi üzrə prosesual hərəkətin aparılması haqqında protokol bu hərəkətin gedişi zamanı və ya qurtardıqdan bilavasitə sonra həmin hərəkəti aparan təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya digər müvəkkil

edilmiş şəxs tərəfindən tərtib edilir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində məhkəmə iclasının gedişatını əks etdirən məhkəmə iclas protokolu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 134-cü maddəsinə əsasən məhkəmə iclasının protokollarından sübut kimi istifadə oluna bilər. Qanunvericilikdə məhkəmə iclası protokolunun tərtibinə dair məcburi tələblərin irəli sürülməsi (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 7-ci bəndi) və məhkəmə iclası protokolunun məhkəmənin cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların bilavasitə qavranılmasını təsdiq edən sənəd olmasının təsbit edilməsi (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 134-cü maddəsinin 1-ci bəndi) bu sənədin əhəmiyyətli rolunu bir daha təsdiq edir.

(1) göstərir. Bu yanaşma həm də "Müttəhimin müdafiə

hüququnu təmin edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 1994-cü il 2 dekabr tarixli 6 sayılı qərarında qərarında da öz əksini tapmışdır. Həmin qərarın 20-ci bəndində göstərilir ki, məhkəmə məhkuma, bəraət almış şəxsə, onların müdafiəçilərinə məhkəmə iclas protokolu ilə tanış olmaq imkanı yaratmağa borcludur. Protokolun iri həcmdə olması və digər üzvlü səbəblərdən imzalandıqdan sonra onunla 3 sutka ərzində tanış olmaq mümkün olmadıqda məhkəmə və ya hakim bu müddəti uzada bilər. Məhkəmə iclas protokoluna edilən qeydlər mühüm prosesual əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onlara məhkəmə tərəfindən diqqətlə və obyektiv surətdə baxılmalıdır. Məhkəmə protokola edilən qeydlərlə tam və ya qismən razılaşmadıqda öz qərarında bunu əsaslandırılmalıdır.

Tam haqlı olaraq hüquq ədəbiyyatında məhkəmə

iclasının protokolunu ədalət mühakiməsinin aynası adlandırılır.(2)

Bu sənədin əhəmiyyəti barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, T.Q. Mərşakova qeyd edir ki, məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə araşdırmasının gedişatı barədə yeganə məlumat mənbəyidir və məhkəmədə işlərin baxılması üçün müəyyən edilmiş prosesual rəqləməntə əməl edilib edilməməsinə "şahidlik edir" (3).

Elmi ədəbiyyatda məhkəmə iclası protokolunun müdafiəçi-vəkilin fəaliyyətində əhəmiyyəti dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Məsələn, N.Ç.Çuvaşova göstərir ki, "məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olmaqla müdafiəçi-vəkil məhkəmə iclasında iştirak etmədiyi hallarda belə həmin iclasda yol verilən prosesual pozuntuları görüb mübahisələndirə bilər" (5) T.L. Jivulinanın əsaslandırılmış fikrinə görə "vəkilin kassasiya şikayəti yazmağa hazırlaşarkən öyrənməli olduğu ən vacib məhkəmə sənədi məhkəmə iclasının protokoludur. (4) Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə araşdırmasının bütün gedişatını əks etdirir və işin hallarının məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilməsini formalaşdırən sübutların tədqiqi prosesini göstərir; protokolla hökmü müqayisəli şəkildə təhlil edib onlar arasındakı ziddiyyətləri müəyyən etməklə cinayət qanunvericiliyinin pozulması hallarını, həmçinin işin faktiki hallarının düzgün

müəyyən edilib-edilməməsini aşkar etmək mümkündür. Hələ P.Qarris qeyd edirdi ki, "şahid ifadələrini yazmağa ehtiyac yoxdur; məhkəmə-polis araşdırmasının hər bir dindirmə protokoluna nəzarət edin,ancaq sözlərə ilişmək və hər bir boş səhvi və ziddiyyəti müəyyən etmək üçün yox,əhəmiyyətli fərqlilikləri və ziddiyyətləri müəyyən etmək üçün. Əgər bu fərqlilikləri və ziddiyyətləri aşkarlamırsınızsa,onları andlı iclasçıların nəzərinə catdırın" (5).

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət prosessual qanunvericiliyində müdafiəçinin təcrübə olaraq öz fəaliyyətində məhkəmə iclasının protokolundan istifadə etməsini reallaşdırmaq imkanları məhduddur. Məsələn Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51.2-ci maddəsinə əsasən müdafiəçi məhkəmə iclası qurtardıqdan və protokol imzalandıqdan sonra (protokolun məhkəmə iclasında sədrlik edən və məhkəmə iclasının katibi tərəfindən imzalanması üçün qanunda 3 gün müddət nəzərdə tutulur) 3 gün müddətində protokolla tanış olmaq imkanına malikdir. Belə bir qayda məhkəmə istintaqının gedişatında müdafiəçi-vəkili məhkəmə iclasının protokoluna qeydlər vermək imkanından məhrum etməklə müdafiənin imkanlarını azaldır. Bu məsələdə qonşu dövlətlərin təcrübələri maraqlıdır; Məsələn, Rusiya Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 259-cu maddəsinin 6-cı bəndi ilə müdafiəçi-vəkilə protokol tam hazır olanadək onun hazır olan müəyyən hissələri ilə tanış olmaq hüququ verilir. Belarusiya Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 308-ci maddəsinə əsasən məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə araşdırması qurtardıqdan sonra 10 gün müddətində məhkəmə iclasında sədrlik edən və katib tərəfindən imzalanır. Məhkəmə iclasının gedişatında protokol hissələrlə hazırlanaraq

məhkəmə iclasında sədrlik edən və məhkəmə iclasının katibi tərəfindən imzalanmaqla onların vəsatətləri əsasında tanış olmaq üçün tərəflərə təqdim edilə bilər. Əgər məhkəməyə qədər istintaq hərəkəti protokollarını tənzimləyən qaydalara nəzər salsaq görürük ki, bu qaydalarda müdafiəçi-vəkilin iştirak etdiyi istintaq hərəkətinin protokolları ilə həmin hərəkət bitən kimi yerində tanış olmaq və protokola qeydlər vermək hüququ nəzərdə tutulmuşdur (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51-ci maddəsinin 3-cü bəndi) İşə məhkəmə baxışını əks etdirən məhkəmə iclasının protokolları ilə yekun məhkəmə hökmü çıxanadək tanış olma imkanının müdafiəçiyə yaradılmaması, onun müdafiə imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə məhduddlaşdırır. Halbuki bu protokolda məhkəmə istintaqında tədqiq edilən sübutlar əks olunur və müdafiəçi müdafiə nitqində yalnız bu sübutlara istinad etməlidir.Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 340.3-cü maddəsinə əsasən Cinayət prosesinin tərəfləri öz çıxışlarında məhkəmə istintaqı zamanı tədqiq edilməmiş sübutlara istinad edə bilməzlər. Ona görə də biz belə bir tezisni tərəfdarıyıq ki, "məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə istintaqı qurtardıqdan sonra,məhkəmə çıxışlarına başlanana qədər tanış olmaq üçün tərəflərə təqdim olunmalıdır" (6). Bu həm də daha bir vacib məqam baxımından zəruridir: Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 349.5.1 maddəsində məhkəmənin gəldiyi nəticələrin yalnız məhkəmə istintaqında tədqiq edilmiş sübutlara əsaslanması kimi vacib bir tələb irəli sürülmüşdür.Məhkəmə iclasında sübutların tədqiqi isə məhkəmə iclasının protokolunda əks etdirilir və rəsmiləşdirilir. Yekun məhkəmə hökmü çıxarılır, məhkəmə iclası bitir, bundan sonra 3 gün müddətində protokol

imzalanır və müdafiəçi-vəkil daha 3 gün müddətində onunla tanış ola bilər. O protokolla tanış olur və müəyyən edir ki, məhkəmədə baş vermiş bir sıra vacib məqamlar protokolda düzgün əks olunmamışdır. O qeydlərini məhkəməyə təqdim edir və məhkəməyə sədrlik edən bu qeydlərlə razılaşır imzalayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51.7.maddəsində protokola dair yazılı qeydlərin verildiyi halda məhkəmə iclasında sədrlik edən qeydlərə baxaraq onlarla razılaşdıqda öz imzası ilə qeydləri təsdiq etməsi, razılaşmadıqda isə bu barədə müvafiq qərar qəbul etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin artıq məhkəmənin hökmü çıxarılmışdır və nəticə etibarlı ilə bu hökmə məhkəmə baxışını düzgün əks etdirməyən protokolun məzmunu məhkəmənin nəticəsinin əsasını təşkil etmişdir.Nəticədə təqsirləndirilən şəxsin İnsan hüquqları və Əsas Azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş ədalətli məhkəmə hüququ pozulmuş olur.

Müdafiəçi-vəkilin təcrübə fəaliyyətində tez-tez elə hallara təsadüf olunur ki, apellyasiya və ya kassasiya şikayətləri hazırlanana qədər məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olmaq zəruri olur.Lakin bir cox hallarda məhkəmə iclasının protokolu Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 51.7 ci maddəsində göstərilədiyi kimi məhkəmə iclası qurtardıqdan sonra 3 gün müddətində deyil, gec imzalanır. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, təqsirləndirilən şəxs və ya onun müdafiəçisi bir sıra hallarda kassasiya və ya apellyasiya şikayətini bu şikayət üçün müəyyən olunmuş tələblərə uyğun olmadan verməli olurlar, bu zaman göstərirlər ki, əsaslandırılmış şikayəti məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olduqdan sonra təqdim edəcəklər. Hesab edirik ki, müdafiəçi-vəkil

arqumentli apellyasiya və ya kassasiya şikayəti hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta malik olmalıdır. Bundan əlavə cinayət prosessual qanunvericiliyində məhkəmə iclası protokolunun surətinin müdafiəçi-vəkilə verilməsinin nəzərdə tutulmaması da onun həmin protokoldan istifadə etməsində çətinlik yaradır. Məhkəmə icrası aylarla davam edən məhkəmə baxışlarında isə 3 gün müddətində protokolla tanış olmaq, protokolun məzmununu onunla tanış olmaqla yadda saxlamaq və yaxud protokola dair qeydləri protokol əlinin altında olmadan hazırlamaq qeyri mümkün olur, bu isə müdafiənin işini xeyli çətinləşdirir. Bu baxımdan da qonşu Rusiya dövlətinin təcrübəsi maraqlıdır; məsələn, Rusiya Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 259-cu maddəsinin 8-ci bəndində məhkəmə iştirakçısının yazılı vəsatəti ilə onun hesabına məhkəmə iclası protokolunun təqdim edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. (8)

Hesab edirik ki, belə bir müddəanın Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsində də nəzərdə tutulması müdafiənin səmərəliliyini artırmağa kömək edər. Digər vacib məsələ müdafiəçi-vəkilin öz funksiyalarını yerinə yetirərkən cinayət prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmayan məhkəmə iclas protokolundan istifadə etmək imkanı ilə bağlıdır. Əgər protokol Cinayət Prosesual Məcəlləsinin tələblərinə cavab vermirsə onda o hüquqi qüvvəsi olmayan mümkünsüz sübut hesab olunur. Belə bir protokolun məzmunu ittihamın əsasını təşkil edə bilməz.Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 134.1 maddəsində istintaq hərəkətlərinin məhkəmə iclasının protokollarının yazılı formada tərtib edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qanunvericilikdə protokolun formasına dair tələb,yəni onun yazılı formada

tərtib edilməsinə dair tələb irəli sürülsə də onun məzmununa dair tələbi özündə əks etdirən norma mövcud deyil. Bu isə əslində məhkəmə iclası protokollarının cinayət prosessual qanunvericilinin tələbinə uyğun tərtib edilib- edilməməsinə müəyyən etməyi imkansız edir. Bununla da təcrübədə məhkəmənin tərtib etdiyi istənilən protokolun məzmunu ittihamın əsasını təşkil edir. Halbuki Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsində 125-ci maddəsinin tələblərinə əsasən məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların həqiqiliyinə, yaranma mənbəyinə və əldə edilməsi hallarına şübhələr olmadıqda onlar sübut kimi qəbul edilə bilər. Əslində məhkəmə iclasının protokollarının məzmununu məhkəmə baxışının həyata keçirilməsi zamanı aşkar edilən cinayət təqibi üçün əhəmiyyətli olan faktların və halların bilavasitə qavranılmasına əsaslanan məlumatlar təşkil edir. Məhkəmə iclasının protokolu cinayət təqibi üzrə toplanmış sübutların məcmusu əsas götürülməklə yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 144-cü və 145-ci maddələri) Məhkəmə iclas protokollarının məzmununa dair tələblərin Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsində nəzərdə tutulmaması onun onun həqiqiliyinə-yəni məhkəmənin gedişatının dəqiq və olduğu kimi əks etdirməsinə şübhə yaradır. Belə olan halda isə bu protokolun məzmunu ittihamın əsasını təşkil edə bilməz. Yəni də qonşu dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salsaq gərək ki, məsələn, Rusiya Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 259-cü maddəsində məhkəmə iclas protokollarının məzmununa dair tələblər göstərilmişdir. Həmin maddənin tələbinə əsasən məhkəmə iclasının protokollarında məhkəmə iclasının yeri və tarixi, onun başlama və qurtarma

saatı (bənd 3.1), hansı cinayət işinə baxılması (bənd 3.2), işə baxan məhkəmənin tərkibi və adı, katib, tərcüməçi, dövlət ittihamçısı, müdafiəçi, təqsirləndirilən, zərərçəkən, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, onların nümayəndələri və məhkəməyə dəvət edilən digər şəxslər barədə məlumatlar (bənd 3.3), təqsirləndirilən barədə məlumatlar və onun haqqında seçilmiş qəti-imkan tədbirinin növü. (bənd 7). Məhkəmə araşdırılmasında baş vermə ardıcılığı ilə sədrlik edən hərəkətləri (bənd 3.5.) cinayət işində iştirak edən şəxslərin xahişləri, vəsatətləri və sairənin qərarlaşdırılması tələbləri və sairə daxil olmaqla bütövlükdə 16 tələb irəli sürülmüşdür. (9)

Məhkəmə iclasının protokolu Cinayət Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə cavab vermirsə o, mümkünsüz sübut hesab olunur. Lakin müdafiəçi-vəkil həтта mümkünsüz hesab olunan məhkəmə iclası protokollarından da müdafiədə istifadə edə bilər. Məsələn, məhkəmə qərarını mübahisələndirərkən o belə protokolun məzmununa istinad edə bilər, belə ki, cinayət prosessual qanunvericiliyi bunu qadağan etmir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 391.6.-ci maddəsinə əsasən birinci instansiya məhkəməsində icraat zamanı aparılmış məhkəmə iclasının protokollarının məhkəmə iclasında sədrlik edən və ya məhkəmənin katibi tərəfindən imzalanmaması apellyasiya instansiyası tərəfindən cinayət işinin materiallarının birinci instansiya məhkəməsinə qaytarılması üçün əsasdır. İş materiallarında məhkəmə iclası protokollarının olmaması əsaslılığı və qanununililiyi yalnız məhkəmə araşdırmasının gedişatını düzgün əks etdirən məhkəmə iclas protokolu ilə yoxlanılması mümkün olan məhkəmə qərarının ləğv edilməsi üçün əsasdır. Məhkəmə iclas protokollarının tərtib edilməsi

funksiyası məhkəmə iclasının katibinin üzərinə qoyulur. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 98-ci maddə) Məhkəmə iclasının katibi məhkəmə iclası protokollarının tərtibinə və düzgünlüyünə şəxsən məsuliyyət daşıyır və protokoldakı yazıların məzmununa dair heç kimin göstərişlərindən asılı deyil. Qanunvericilik tərəflərə məhkəmə iclas katibinin obyektivliyini və qərəzsizliyini şübhə altına alan hallar olduqda tərəflərə ona etiraz etmək hüququ verir. (Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 116-cı maddə) Məlumdur ki, məhkəmə iclasının protokollarında prosesin gedişatının düzgün əks etdirilməsinə nail olmaq vasitələrindən biri vəkil tərəfindən səyazən qurğulardan istifadə edilməsidir. Bunun hüquqi əsası Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin məhkəmə iclasında sədrlik edənə icazəsi ilə foto, kino, audio, video, kompyuter və digər texniki vasitələrdən istifadə edilməsinə nəzərdə tutulan 310.2.5.-ci maddəsidir.

Müdafiəçinin məhkəmə iclası protokollarının düzgün arparılması üçün tətbiq etdiyi taktiki hərəkətlərdən biri də təqsirləndirilən şəxsin, şahidin, zərərçəkmişin, ekspertin dindirilməsi zamanı məhkəmə iclas katibinə müraciət etməklə onun diqqətini vacib momentlərin protokolda dəqiq əks etdirilməsinə yönəltməkdir.

məsələn" xahiş edirəm bu cavab protokolda sözbəsöz olduğu kimi qeyd olunsun" Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 92.9.8.-ci maddəsində müdafiəçinin özünü və ya müdafiə etdiyi şəxsin iştirakı ilə keçirilmiş istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin, habelə məhkəmə iclasının protokolları ilə tanış olmaq; iştirak etdiyi istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin protokollarındakı yazıların düzgünlüyü və tərtibi barədə qeydlər vermək; istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərdə və məhkəmə baxışında iştirak edərkən zəruri olan halların müvafiq protokola daxil edilməsinə tələb etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur.

Nəzərə alsaq ki, məhkəmə iclasının protokolları prosesin gedişatını, şahidlərin, zərərçəkmiş şəxslərin, təqsirləndirilən şəxslərin ifadələrini, sübutların tədqiqinin nəticələrini və s. əks etdirir, bu sənədin hər şeydən əvvəl məhkəmənin yekun məhkəmə qərarını çıxarmaq üçün müşavirə otağında olarkən məhkəmə prosesi materiallarını düzgün təhlil etməsinə xidmət etməsi aydın görünür. Məhz bu hal məhkəmə iclası protokollarının məhkəmənin yekun qərar qəbul etmək üçün müşavirə otağına gəndənə tərtib olunmasının zəruriliyini şərtləndirir. Ona görə də məhkəmə iclasının protokollarının məhkəmənin yekun qərarı çıxıldıqdan sonra tərtib edilməsi və bununla

da istər-istəməz protokolun məzmununun yekun qərarın məzmununa uyğunlaşdırılması təcrübəsini qanuni və əsaslı hesab etmək olmaz. N.C.Çuvaşovanın məhkəmə iclasının protokolunun məhkəmənin müşavirəyə getməsinədək tərtib edilməsinin protokolun keyfiyyətinin təmin edilməsinə, yekun məhkəmə qərarı çıxarılarəkən protokolun yeganə sübut mənbəyi olmasına, protokolun uzun müddət öyrənilməsinə zərurətin aradan qalxmasına, məhkəmə qərarlarından şikayət vermə müddətlərinin azaldılmasına, protokola qeydlərin sayının azaldılmasına, məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi müddətinin azaldılmasına, məhkəməyə sədrlik edən protokolun hökmə uyğunlaşdırmaqla təhrif etməsi imkanından məhrum edilməsinə, ifadə verən şəxslərin verdikləri ifadələrin həqiqiliyinə görə məsuliyyətinin artırılmasına, çıxışlarında dövlət ittihamcısına və müdafiəçiyə məhkəmə iclasının protokolunda möhkəmləndirilmiş sübutlara istinad edilməsi imkanının yaradılmasına, müdafiəçi-vəkilə məhkəmə qərarından şikayətin vaxtında, qanununun tələblərinə uyğun və arqumentli şəkildə hazırlanması imkanının təmin edilməsinə xidmət edəcəyi barədə fikri ilə razılaşmaq lazımdır. (4) Əks halda ümumiyyətlə cinayət işinin məhkəmə baxışını kecməyə, şahidləri dindirib sübutları tədqiq etməyə ehtiyac qalmır, axı bu və ya digər məhkəmə hərəkətlərinin məzmunu onsuz da bir çox hallarda məhkəmə istintaqının materiallarına əsaslanmayan yekun məhkəmə qərarına uyğunladıraraq təhrif olunur.?!

Yuxarıda göstərilən problemlərin həll olunması üçün Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsində aşağıdakı müddələrin əks olunması zəruri hesab edirik:

1. Məhkəmə iclası

protokoluna məhkəməyədək istintaq zamanı mövcud olan qaydalar tətbiq olunsun, yəni, məhkəmədə dindirilənlərə onların protokola salınan ifadələri ifadə verdikdən dərhal sonra elan olunsun, bu zaman həmin şəxslərə ifadələrin məzmununa dair qeydlər vermək, düzəlişlər etmək hüququ verilsin.

2. Müəyyən olunsun ki, məhkəmə iclasının protokolu məhkəmənin müşavirəyə getməsinədək tərtib olunmalı və tərəflərin xahişi ilə onlara təqdim edilməlidir.

3. Belə bir qayda müəyyənləşdirilsin ki, məhkəmə iclasının protokolu hər bir məhkəmə iclasından sonra tərtib olunur və tərəflərə onun surətini əldə etmək imkanı yaradılır.

4. Müəyyən olunsun ki, məhkəmə iclasının protokolunun tərtib olunmasında məlumatların qeydə alınması üçün texniki vasitələrdən istifadə olunması mütləqdir, bu məlumatların daşıyıcıları isə protokolun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. (7)

Bu müddələrin cinayət-prosessual qanunvericilikdə əks olunması həm də təqsirləndirilən şəxsin "İnsan hüquqları və Əsas Azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının" 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş ədalətli məhkəmə hüququnun təmin edilməsi ilə nəticələnərdi. Həmin maddənin tələbinə əsasən cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs, öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmalıdır.

Beləliklə, müdafiəçi-vəkilin məhkəmə iclası protokolu ilə aktiv işi məhkəmə qərarlarını mübahisələndirmək üçün daha arqumentli dəlillər əldə etməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı müdafiəçi-vəkil tərəfindən məhkəmə iclası protokolundan istifadə edilməsinin effektivliyinin artırılması üçün bu məsələnin davamlı elmi tədqiqi zəruridir.

Acar sözlər: məhkəmə iclasının protokolu, protokola qeydlər, müdafiəçi-vəkil.

Key words: protocol of judicial meeting, notes to protocol, defender-advocate.

Ключевые слова: протокол судебного заседания, протокол замечаний, защитник-адвокат.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H.Möv sümövün, B.C.Kərimovun, Ə.H.hüseynovun redaktəsi ilə "Digesta" nəşriyyatı, Bakı 2010-cu il.

2. Наниев А. "Точный протокол укрепляет доверие к суду" // Российская юстиция. 2002. N 6. С. 58

3. Защита по уголовному делу: Пособие для адвокатов / Под ред. Е. Ю. Львовой. М.: Юристы, 2002. С. 139 - 140; Смоленский М. Б. Адвокатская деятельность и адвокатура Российской Федерации: Учебник. Ростов н/Д: "Феникс", 2003. С. 124; Кореневский Ю. В., Падва Г. П. Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству: Практик. пособие. М.: Юристы, 2004. С. 139 - 142; Трунов И. Л. Защита прав личности в уголовном процессе. М.: ИД "Юриспруденция", 2005. С. 219.

4. Защита по уголовному делу: Пособие для адвокатов / Под ред. Е. Ю. Львовой. М.: Юристы, 2002. С. 139. Чувашова Н. С. Функция адвоката-защитника в апелляционной и кассационной судебных инстанциях. Дис. ... канд. юрид. наук. Оренбург, 2002. С. 49, 51.

5. Гаррис Р. Школа адвокатуры. Руководство к ведению гражданских и уголовных дел / Пер. с англ. Тула: Автограф, 2001. С. 237.

6. Львова Е., Париуткин В. Недостоверный протокол судебного заседания - не доказательство // Российская юстиция. 2003. N 9. С. 52, 53.

7. Кругликов А. Протокол судебного заседания необходимо вести и в кассационной инстанции // Российская юстиция. 2003. N 9. С. 51.

8. А.В.Рагулин, Т.И. Кантюкова "Основы критического анализа адвокатом-защитником протокола судебного заседания и приговора по уголовному делу" "Евр.АзЮж 2(2)-2007.

9. Протокол судебного заседания и некоторые проблемы его использования адвокатом-защитником (Исаков А. В.) ("Юридический мир", 2006, N 2)

SUMMARY

In article author investigates opportunities of using protocol of judicial meeting setting out the procedure of judicial overview in defender's activity in order to implement the qualified defense of the rights of condemned person, problems of realization of these opportunities and ways of solving these problems, as well as he compares national legislation with legislations of other countries, proposes amendments to legislation related to this matter.

РЕЗЮМЕ

В статье качественной защиты авторских прав обвиняемого, для осуществления своей деятельности, отражается протокол судебных заседаний и вторично используются возможности реализаций этих возможностей и устранения проблем, проблемы исследуются, а также имеется вопрос о внесении изменений в законодательстве по данному вопросу.

İqtisadiyyat

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYE SEKTORUNDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLATI-FUNKSIONAL ƏMƏLİYYAT SİSTEMİ VƏ SİSTEMATİK MAKRO SƏVİYYƏLİ ÇAĞIRIŞLARA QARŞI TƏDBİRLƏR

RƏŞAD ƏSGƏROV
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlıq müstəsna əhəmiyyətli iqtisadi sahədir. 2014-cü ildə ölkə sənayesinin təsərrüfat subyektləri tərəfindən 31,9 milyard manatlıq məhsul istehsal olunub və xidmətlər göstərilib. Sənaye məhsulunun 69.6%-i istehsal olunmuş mədənçıxarma bölməsində 41.9 milyon ton neft, 18.7 milyard kub metr əmtəəlik təbii qaz və digər məhsullar hasil edilib. Emal bölməsində istehsalın həcmi sənayenin ümumi məhsulunun 24%-ni təşkil edib, bir sıra qeyri-neft sənaye sahələrində (qida, içki, tütün məmulatlarının, toxuculuq, geyim, kimya, tikinti materiallarının, metallurgiya, hazır metal məmulatlarının, elektrik avadanlıqlarının, avtomobil və qoşquların, sair nəqliyyat vasitələrinin və s. məhsulların

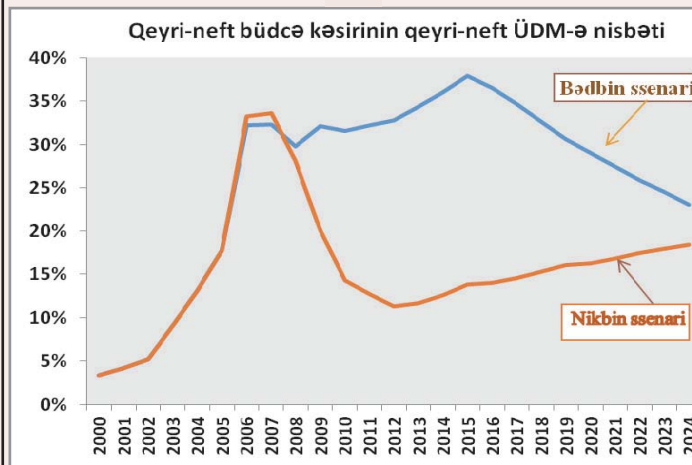
istehsalında) artım müşahidə edilib. İstehsal edilmiş sənaye məhsulunun 5.7%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı bölməsinin, 0.7%-i su təchizatı, tullantuların təmizlənməsi və emalı bölməsinin payına düşür. Sənayenin qeyri-neft sahələrində istehsalın həcmi əvvəlki ilin səviyyəsindən 6.9% çox olub. Ümumi sənaye istehsalının 92.4%-i malların, 7.6%-i isə sənaye xarakterli xidmətlərin payına düşüb, məhsulun 79.5%-i özəl bölmədə istehsal olunub (7). Qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlığın inkişafı birbaşa olaraq çox kritik göstərici olan qeyri-neft büdcə kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətindən "bədbin ssenari"dən daha "nikbin ssenari"yə keçməsinə zəmin formalaşdırıla bilər.

Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilatı və funksional əməliyyat sistemi və sisteməlik çağırışlar adlı bu məqalədə ilk öncə təşkilat-funksional əməliyyat sistemi, daha sonra isə bu sahədəki həlli vacib sisteməlik çağırışlar təhlil ediləcək. Sxem 1-də qeyri-neft sənayesi müəssisələrində təşkilatı əməliyyat sisteminin nəzəri olaraq təşkilatı funksiyaları göstərən planlaşdırma və nəzarət, yenidən emal və təminat altsistemləri təsvir edilib. Bu zaman təşkilat açıq sistem kimi təsvir edilərək daxil olan resurslar çıxan hazır məhsul və ya xidmət halına salınmaq üçün yenidən işlənir.

Yenidən emal altsistemi daxil olan resursları istehsal prosesindən keçirərək onları hazır məhsul və ya xidmət şəklində salır. Həmin prosesdə təminat altsistemi dolayısı ilə iştirak edərək resursları təmin edir. Planlaşdırma və nəzarət altsistemi isə yenidən emal altsistemindən sistemin vəziyyəti və tamamlanmayan istehsal barədə informasiya olaraq zəruri korrektəedici planlar işləyir və qərarları operativ olaraq qəbul edir (4, s. 556-561).

Hazır məhsul və ya xidmətin mövcud bazar dəyərinin tələb olunan resurslara təşkilatın çəkdiyi xərcləmələrinə bölünməsi menecment əməliyyatının effektivliyidir. Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq müəssisələrinin istehsal etdikləri

məhsul və xidmətlərin bazar dəyəri istehsal miqdarı ilə yanaşı istehsal olunan məhsul və ya xidmətin bazar tələbinə necə cavab verməsi, məhsul və ya xidmətin keyfiyyəti, istehsalın və təchizatın zamanlaması, əməliyyat sisteminin fərdi istehlakçıların konkret tələbatlarına necə elastik reaksiya verməsi prosesindən də asılıdır. İstehsalçı müəssisələr rəqabətliklərini artırmaq üçün qeyri-neft sənaye sektorunda lazım olan materialların alınma qiymətlərinə və digər əlaqəli təchizat xərclərinə yenidən nəzər yetirməlidirlər. Habelə istehsal xətaləri və tamamlanmayan istehsalın dolayı xərclərini minimalaşdırmalıdırlar. Yenidən emal altsistemlərinin layihə, kiçik seriyalı istehsal, kütləvi istehsal və fasiləsiz istehsal növlərinə bölünür. "Əməliyyat-istehlakçı tələbatı" zənciri qeyri-neft sənaye müəssisələri üçün istehsal olunan məhsulları bazar tələbinə uyğunlaşdırmaq baxımından olduqca vacibdir. Müəssisələr istehsalda aşağıdakı sxemdə göstərilirdiyi kimi sistemli yanaşma tətbiq etməlidirlər. Burada daxil olan resurslar (materiallar, əmək, kapital, enerji, informasiya) daxili istehsal prosesindən (4 mərhələ: planlaşdırma, təşkilətmə, motivasiya, nəzarət; 3 əlavə proses: qərar qəbulətmə, liderlik və kommunikasiya) keçərək pozitiv və ya neqativ keyfiyyətli mal və ya xidmət kimi prosesdən çıxır.

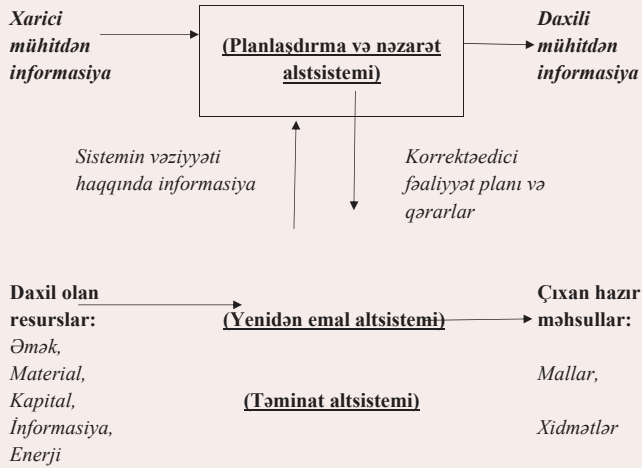

Mənbə:

http://www.gwu.edu/~rpsol/scholars/07_08/KAbdullayev/PresentationOILWEALTH.ppt

Sxem 1. Qeyri-neft sənayesi müəssisələrində təşkilati əməliyyat sistemi

Firma səviyyəsində istehsal prosesinin istehlakçı tələbatına uyğunlaşdırılması mikro səviyyədə rəqabətlik faktorudur. Mikro səviyyədə rəqabətlik ölkədəki makro səviyyədə sahibkarlıq fəaliyyəti və qeyri-neft sənayesi sahəsindəki şirkətlərin işinətəsir edə biləcək investisiya mühiti və tənzimləmə məsələləri ilə sıx bağlıdır. Bir sıra beynəlxalq qurumların və yerli təşkilatların tədqiqatları göstərir ki, Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına ehtiyac var. Ölkədəki ümumən sahibkarlıq sahəsində mövcud olan daxili bazarda inhisarçılıq meyilləri, inzibati maneələr, qanun aliliyinin lazımı səviyyədə təmin edilməməsi, qanunverici-

likdəki boşluqlar və ziddiyyətlər, maliyyə resurslarına çıxışın çətinliyi, sahibkarlıq vərdişlərinin tədris edilməməsi kimi bəzi problemlər qeyri-neft sənayesindəki sahibkarlıq fəaliyyətinə də təsir edir. Bir vacib qeyd də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahəsində mikro və orta sahibkarlıq üzrə rəsmi təsnifat mövcud deyil, yalnız kiçik sahibkarlıq təsnifatı mövcuddur (2). “İri, orta və kiçik sahibkar meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 5 iyun 2015-ci il tarixli qərarına əsasən illik gəlirə hesabat ili ərzində təqdim edilmiş malların, görülmüş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, həmçinin satışdankənar gəlirlər aid edilir. Sahibkarların kiçik, orta və

Cədvəl 1. İri, orta və kiçik sahibkar meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyası	İşçilərinin orta siyahı sayı	İllik gəliri
Kiçik sahibkar	25 nəfərədək	120 min manatadək
Orta sahibkar	25 nəfərdən 125 nəfərədək	120 min manatdan 1.250 min manatadək
İri sahibkar	125 nəfər və ondan yuxarı	1.250 min manat və ondan yuxarı

Mənbə: Vergilər Nazirliyi

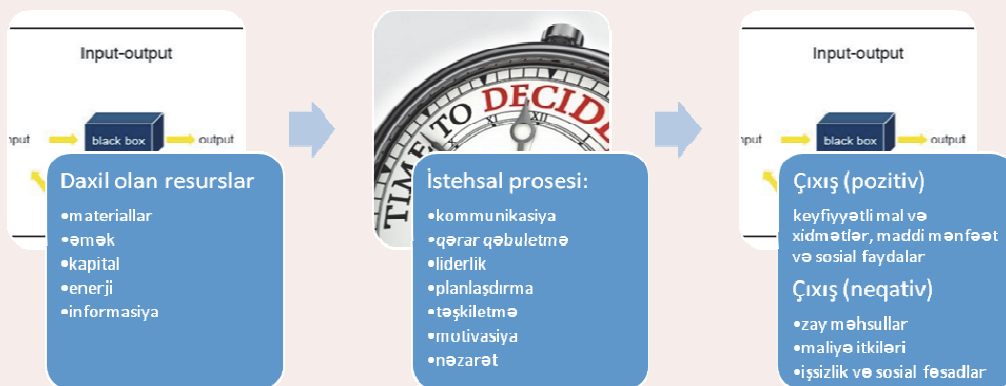
iri sahibkar kimi müəyyən edilməsi üçün “işçilərin orta siyahı sayı” və “illik gəlir” meyar göstəricilərindən daha yüksək olanı əsas götürülür. Yeni yaradılan sahibkarlıq subyektlərinin kiçik, orta və iri sahibkarlar kimi müəyyənləşdirilməsində onların dövlət qeydiyyatına və ya vergi uçotuna alındığı tarixdən 1 il müddətində müəyyən edilmiş işçilərin say göstəricisi əsas götürülür.

Sahibkarların kiçik, orta və iri sahibkarlara aid edilməsi Vergilər Nazirliyi və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Dövlət Statistika Komitəsinə ötürülən həmin sahibkarlıq subyektləri haqqında məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir və il ərzində dəyişməz qalır (7). Sahibkarlıq meyarları öz növbəsində sahibkarlıq subyektlərinin dövlət orqanları tərəfindən yoxlanmasına da təsir edən bir faktordur. Qeyri-neft sənaye sahibkarlığı

sahəsində dövlət nəzarətinin əsas prinsiplərini və texniki metodlarını, yoxlamaların vahid qaydalarını, sahibkarlar və yoxlayıcı orqanlarının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən vahid qanunun qəbul edilməsi vacibdir (3).

Sahibkarlıq subyektlərində dövlət orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların riskə əsaslanan sistem əsasında planlaşdırılması və aparılması yoxlayıcı orqanların məhdud vaxt, insan və maliyyə resurslarının istifadəsində effektivliyi artıracaq, yoxlayıcı orqanların və sahibkarların yoxlama xərcini azaldacaq, yoxlayıcı orqanların diqqəti daha çox yüksək riskli müəssisələrə yönələcəkdir. Sahibkarların yoxlamaların proseduru və qaydaları barədə məlumatlarının artırılması işi də aparılmalıdır. Ümumiyyətlə azad iqtisadiyyat üçün dərin və sistemli institusional reformlar və mülkiyyət hüquqlarının daha da təminatlı qorunması təmin edilməli, hökumətin iqtisadiyyata və qeyri-neft sənayesində sahibkarlığa tənzimləyici müdaxilələri ümumi monetar siyasəti və xarici investisiyaları azaltmayacaq şəkildə yenidən dizayn edilməlidir. Azad sahibkarlıq fəaliyyəti tənzimləmə qaydaları və proseduraları ilə bağlı bir məsələdir və bu biznesin yaradılmasına, qeydiyyatına, azad fəaliyyətinə və bağlanmasına sərf olunan resursları göstərir. Azad sahibkarlıq qeyri-neft

Sxem 2. İstehsala sistemli yanaşma sxemi

sənayesində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin regional və sektoral konsentrasiyasına pozitiv təsir edə bilər. Hal-hazırda isə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin məlumatına əsasən 2014-cü ilin 1 yanvar tarixə müəssisə və təşkilatların 27.1%-i ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 10.5%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 10.8%-i tikinti, 6.3%-i emal sənayesi, 14.8%-i digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi, 6.2%-i peşə, elmi və texniki fəaliyyət, 2.2%-i informasiya və rabitə və qalanları isə iqtisadiyyatın digər sahələrində fəaliyyət göstərirlər. 2014-cü ilin 1 yanvar tarixinə qədər qeydiyyatdan alınmış 86010 hüquqi şəxsin 9087-i dövlət mülkiyyətinə, 68642-si xüsusi mülkiyyətə, 1758-i bələdiyyə mülkiyyətinə, 4922-si tam xarici investisiyalı, 1601-i isə birgə müəssisələrə mənsub olub (1,s.4). Yeni yaranan müəssisələr daxil olmaqla ölkədə hazırda fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin daha çox hissəsi xidmət sektorunun, daha az hissəsi qeyri-neft sənayesi kimi strateji sektorların payına düşür. Qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi strategiyası kiçik sahibkarlığı da əhatə etməlidir və kiçik biznesə yardım üzrə xüsusi dövlət agentliyinin yaradılması bu baxımdan məqsəduyğundur (5).

“Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə Milli Gündəlik” çərçivəsində həmçinin təklif edilirdi ki, institusional islahatlar çərçivəsində kiçik biznesə dövlət dəstəyinin təmin edilməsi üçün “Kiçik Biznes üzrə Dövlət və ya Milli Ombudsman İnstitutu”nun təsis edilməsi vacibdir. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan sənaye məhəllələrinin yaradılması qeyri-neft sektoru üzrə sənaye sahibkarlığının institusionallaşmasına yardımçı

ola bilər. Sənaye məhəlləsi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infraqurum malik olan, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən ərazidir. Sənaye məhəllələrinin yaradılması haqqında qərarı İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin təklifi əsasında Prezident qəbul edir. Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı müvafiq ərazilərin yararlı vəziyyətə gətirilməsi, xarici və daxili infraqurumun (elektrik və istilik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya, rabitə, nəqliyyat, yanğından mühafizə obyektlərinin, inzibati və digər təyinatlı obyektlərin) qurulması və sənaye məhəllələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı tədbirləri İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi həyata keçirir. Sənaye məhəllələrinin fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə həvalə edilir (6). Qeyri-neft sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin son məhsul istehsalı üçün ehtiyac duyduqları aralıq məhsulların idxalı və hazır məhsulun ixracını asanlaşdırmaq üçün xarici ticarəti tənzimləyən qayda və rüsumlarda təkmilləşdirmələrin aparılması, yəni tələb olunan sənədlərin sayının azaldılması, onların hazırlanmasının daha da sürətləndirilməsi, əməliyyatların məsrəfinin və rüsumların azaldılması kimi tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bütün bunlarla yanaşı tənzimləyici islahatların aparılması, vergi rejiminin bu müəssisələr üçün yumlaşdırılması, mülkiyyət hüququ və patent qeydiyyatı qaydalarının daha da asanlaşdırılması, anti-inhisar nəzarətinin gücləndirilməsi, iqtisad məhkəmələrinin işlərə ədalətli baxmasının təmin edilməsi, korporativ sosial

məsuliyyəti artıran layihələrin gerçəkləşdirilməsi kimi bəzi əlavə addımlar atılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. “2013-cü ildə Azərbaycan sənaye sahəsinin inkişafı dinamikasına dair arayış”*. Bakı. Fevral 2014-cü il s.4

2. *Bağirov S. “Kiçik Sahibkarlığa Dəstək Layihəsi”nin (2012-2017) təqdimatı. Kiçik və Orta Sahibkarlıq Konfransı*. Bakı, 19.12.2012

3. *Hüseynov H. (IFC), İlham Abdullayev (IFC). “Yoxlamalar sahəsində islahatlar: ehtiyaclar və tövsiyələr”*. Bakı, 19 Dekabr 2012

4. *Maykl M. Maykl A., Franklin K. “Menecmentin əsasları”*. Vilyams” nəşriyyatı, Moskva, 2007, s. 556-561

5. *Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu və Beynəlxalq Özal Sahibkarlıq Mərkəzi. “Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə Milli Gündəlik”* Bakı, (2012-2013).

6. *Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. Bakı, 8 oktyabr 2014

7. *İri, orta və kiçik sahibkar meyarları* (<http://e-qanun.az/framework/30115>)

Ключевые слова:

нефтеяная промышленность, предпринимательство, малый и средний бизнес, критерии предпринимательства, системный подход, операционная система.

Keywords: not oil industry, business, small and medium business, criteria of business, system approach, operating system.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются организационно-функциональные аспекты предпринимательской деятельности в нефтеяном секторе промышленности. Здесь изучается организационно-функциональная операционная система предпринимательской деятельности и систематические призывы в нефтеяном секторе, а также адаптация производственного процесса на уровне фирмы к потребительскому спросу, свободная предпринимательская деятельность в нефтеяной промышленности и прочие вопросы. Автором сделаны обобщения на основании комплексного анализа и полученных результатов по развитию предпринимательства в нефтеяном секторе на макро и мини уровне.

SUMMARY

In article organizational and functional aspects of business activity in non-oil sector of the industry are considered. Here the organizational and functional operating system of business activity and systematic appeals in non-oil sector, and also adaptation of production at the level of firm to a consumer demand, free business activity in non-oil industry and other questions is studied. The author made generalizations on the basis of the complex analysis and the received results on development of business in not oil sector at the macro and mini level.

Политология

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭЛИТ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНСОЛИДАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЦИИ

СЕВИНДЖ МАМЕДЛИ
Академии Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики

Политическая элита, являясь центральным звеном государственного управления и занимая ведущее положение в жизни общества, меняет характер социальных отношений, создает новые возможности для политического развития. В значительной степени именно элиты определяют разработку и протекание инновационных процессов.

При всем разнообразии политических, экономических, ментальных и историко-культурологических предпосылок становления и развития демократии решающим фактором этого политического процесса выступают элиты, а, следовательно, особенности формирования элиты, каналы, системы и модели ее рекрутирования, потенции реальных социальных лифтов представляют не только

научно-теоретический интерес, но и имеют достаточно явный прагматический аспект в современном государственном управлении. Исследовательские направления, связанные с проблемами сравнительного изучения формирования политических элит и их влияния на выбор модели развития страны, представляются весьма перспективными и востребованными реальной политической практикой. Проблема сравнительного анализа элит в современной политической науке имеет не только важное теоретическое, но и социально-практическое значение, так как разнообразные модели мотивации элитарных групп, каналы и методы пополнения их состава, с одной стороны, инициируют социальную трансформацию, с другой, сами подвергаются радикальным

институциональным изменениям.

Актуальным, для современной политической теории является дискурс национально-политической консолидации, которое в данной статье будет рассмотрено автором как основание для сравнительного анализа властной элиты Азербайджанской и Турецкой Республик.

Сравнительный анализ политических элит как социально-политического конструкта позволяет существенно расширить представления о механизмах их отбора, эффективной деятельности, риска формирования разнонаправленных стратегических и идеологических установок в условиях вызовов глобализации и турбулентности мировой политики, противостоять

которым государство может только на основе национально-политической консолидации.

Властвующая элита продуцирует идеологию и политические стратегии как нормы и ценности курса политического развития. Формирование политико-административной элиты современных Турции и Азербайджана характеризует качество политического процесса, затрагивающего не столько уровень конкретных интересов, сколько уровень базовых ценностей самого государства. Весь процесс становления родственных турецкой и азербайджанской наций протекал в рамках осознания своей национальной миссии и стремления к адекватным политическим формам утверждения этой миссии. Политическое развитие Турецкой и Азербайджанской Республик в силу их геополитической, исторической, ментальной и культурной близости традиционно характеризуется особо значимой ролью политического лидера, определяющего приоритетные для национальной консолидации проекты.

Анализируя дискурс национально-политической консолидации как основание для сравнительного анализа политического элитогенеза обоих государств, следует отметить актуализирующиеся в современной политической

теории дискуссии о наличии или об отсутствии исследовательских универсалий и возможностей применения единых методик в компаративных исследованиях. Политологи выдвигают разнообразные дискурсы валидности: от методологической триангулярности, содержащей параметры политического режима, политической культуры и политического инвайроента, до междисциплинарных транспарентных баз данных, позволяющих в открытом доступе делать альтернативные выводы. (15. pp.33-34) Нам представляется, что важнейшим условием валидности сравнительного политологического анализа в целом, и политических элит, в частности, выступает методологическое обоснование принципиальной возможности сопоставления по предлагаемым самим исследователем основаниям и критериям.

Ментальные параметры азербайджанской и турецкой государственности объединяет тюрская самобытность в сочетании с идеями общечеловеческих ценностей и демократии, ставших определяющим вектором современного национального развития обеих стран. Азербайджан и Турция пересекаются во многих аспектах исторического генезиса и являются носителями субстанционально родственных, способных к мобильной нормативности, политических традиций, со свойственными им преобладанием нравственных ценностей и принятых социальных регуляторов.

Особо следует акцентировать присущую политическим стереотипам обоих народов доминантность

коллективистских тенденций, обладающих значительно более притягательной силой, чем ценности индивидуализма. Показательны данные исследования ментальности интеллектуальной элиты транснациональной кампании IBM, проведенные в ее филиалах в 24 странах датским психологом Г. Хофстедом. 90% представителей Великобритании, Канады, Австралии являются сторонники индивидуальных ценностей, в то же время среди представителей Турции аналогичной позиции придерживается только треть респондентов. (12.р.500) Ментальная установка на коллективистские ценности в турецком и азербайджанском социуме является фактором сплочения, часто определяющим характер политической активности населения. «Система ценностей,- считал Т. Парсонс - образует «коллективный портрет» любой общности». (5.с.203) Задача политической элиты сконструировать интегрирующее ядро ценностей, которые консолидируют нацию для выполнения политических задач.

Необходимо отметить, что ментальные, исторические и культурологические индикаторы валидности сравнения не исключают значимую, отличительную черту формирования национальной элиты в исследуемых странах.

Азербайджану, как и Турции, «присуща специфика, когда интересы и действия элит (правящих групп) или их оппонентов (контрэлит), - считает академик Р. Мехтиев- во многом определяли драматические моменты национальной истории». (2) Надо отметить, что в Турции в отличие от

Азербайджана, подобные драматические моменты в течение длительного времени были связаны с феноменом «армейского патронажа политической системы». (9) Закрепление Конституцией 1961г. особых прав армии как гаранта демократии препятствовала политическому контролю над вооруженными силами. (13.р.46.) В 1960, 1971, 1980, 1997 гг. Турция пережила серию военных переворотов, позволивших армии корректировать национальный политический процесс в рамках своих ценностных ориентиров. И хотя гарантированная юридическая норма вмешательства армии в политику была отменена Конституцией 1982г., однако сформированная ею недемократическая традиции корректировки политического развития страны армейскими структурами укрепила ее статус серьезного и влиятельного внутривнутриполитического игрока. (11. §. 190-191) Несмотря на давление военной элиты на политическое управление, власть в Турции никогда на долгое время в руках армии не оставалась, поэтому процесс элитогенеза объективно носил административно-политический характер.

Политическая элита Турции в XX веке рекрутировалась и ротировалась в специфических условиях разорванной историко-государственной преемственности и политико-ментального «перехода из империи в нацию». Как отмечает профессор Мичиганского университета Фатма Мьюш Гоек: «У многих современных проблем, затрагивающих турецкое государство и общество сегодня, есть свои корни в исторической и политической памяти об имперской истории государства». (10. р.34)

Турецкий исследователь Ш. Актюрк считает, что политический элитогенез Турции после краха Отгаманской империи характеризовался внутринациональным расколом, отразившим широкий спектр выдвигаемых элитой идеологических конструкций собственного политического курса: «вестернизм, левый кемализм, социал- национализм, евразиянизм, пантюркизм, панисламизм и другие менее значимые течения». (17. р.62) В 1990-е годы Сэмюэл Хантингтон охарактеризовал Турцию как расколотую политическую элиту страну, имея в виду противостояние между представителями западнической и национальной ориентации. (6.с.38) В годы правления Партии справедливости и развития этот раскол стал более острым, окончательно размежевав турецкую элиту и контрэлиту по диаметральным полюсам идеологического противостояния.

Азербайджанский политический элитогенез, развитие которого было прервано интервенцией Красной армии и последующим за этим установлением советской партийно-государственной системы, тоже несет черты разорванной историко-государственной преемственности. Однако даже при различных дискурсах внутривнутриполитического и внешнеполитического курсов и методов политического управления выдвигаемые азербайджанской элитой и контрэлитой идеологические конструкции базировались на идее национальной независимости и суверенитета. Ценностно-ориентационная составляющая национально – политической консолидации

азербайджанского народа была сформирована только на основе разработанной общенациональным лидером Гейдаром Алиевым идеологии «азербайджанство», выступающей ментальным стражем национального развития. «Единство между народом и властью в Азербайджане, - отмечает Президент Ильхам Алиев, - основное условие нашего развития, главный фактор стабильности». (2) Азербайджанская политическая элита, как субъект формирования национальной государственности, способствует национально-политической консолидации социума.

В современной элитологии политическая субъективность властной элиты выражается в ее относительно самостоятельном участии в политической жизни страны в соответствии со своими интересами, что инициирует существенные трансформации политических отношениях. Способность элиты развивать государственнообразующую идеологию, синтезируя национально-политическую идеологию и эффективные модели политической практики, определяется в современной американской политической теории как стратегическая субъективность политической элиты. (8.p.28) Необходимо особо выделить важность стратегической субъективности политической элиты и в Азербайджане, и в Турции.

Характерно, что политическому руководству обеих стран в процессе модернизации в удалось преодолеть характерный для политической культуры традиционного типа закрытый рекрутинг политической элиты, ведущий к низкой

конкурентности элитогенеза. Интенсивное осуществления модернизации в и в Турции, и в Азербайджане развивается открытый тип рекрутинга элит и транспарентность каналов внутриэлитной вертикальной мобильности. «Президент Ильхам Алиев ускорил объективный процесс изменений в элите. Профессионализм и креативность стали вытеснять из системы управления отсталость и необразованность, прежние бю-рократические традиции, поскольку молодой и динамичный Президент сам является примером нового поколения управленцев, - пишет академик Р. Мехтиев. - Этот процесс продвигается плавно, без искусственного форсирования, потому как именно понимание присущей природе лидерства качеств позволяет нынешнему Президенту привлекать в команду молодых людей, адекватно отвечающих критериям глобальных трансформаций». (3)

Вследствие затягивания руководящими органами ЕС вопроса о вступлении Турции в Европейский Союз, благодаря развитию демократических институтов и практик, гражданской «реабилитации» религиозной идентичности, значительной поддержки крупного и среднего бизнеса, - по данным социологического исследования американского стратегического исследовательского центра «Rand Corporation»- произошло укрепление членов ПСР в государственных и гражданских структурах. С 2002 г. ПСР продолжает оставаться правящей партией в условиях открытой политической конкуренции, оказываемая ей поддержка электората усиливается от выборов к выборам. (7.p.190)

Важнейшим индикатором

сравнительного анализа эффективности стратегической субъективности политических элит, на наш взгляд, может служить процесс модернизации Турции и Азербайджана в конце XX - начале XXI вв. Выразившийся в масштабных институциональных и структурных преобразованиях, процесс модернизации способствовал активному включению обоих государств в мировую экономику. Модернизация интенсифицировала в Турции и Азербайджане инновационное развитие, качественное улучшение социальных и экономических показателей, рост благосостояния населения. Эти факторы делают абсолютно обоснованными претензии на роль реального регионального лидера Турции на Ближнем и Среднем Востоке, Азербайджана - на Южном Кавказе.

Ключевыми акторами модернизации, как считают Г.Алмонд, С.Верба, Л.Пай, С.Хантингтон, Д.Дарендорф, Р.Даль выступают политические элиты, причем сам процесс модернизации придает динамизм рекрутированию и ротации политических элит. В условиях вторичной или отраженной модернизации, свойственной странам догоняющего развития, агрегируются все социальные силы, наиболее сильные представители которых стремятся организационно оформить представительство своих политических требований и защитить интересы своей социальной группы. «Новые политические акторы готовы бороться за доступ к принятию политических решений. Правящая элита стоит перед выбором: насильственным путем ликвидировать оппонентов или юридически и фактически

признать права оппозиции и пойти на сотрудничество с ней». (14.p.512) В процессе национально-политической консолидации азербайджанского и турецкого обществ перед политической элитой стоит сложнейшая задача в соответствии с демократическими стандартами учитывать разнообразие и разнообразие ценностных ориентиров участников внутреннего политического рынка, внимательно отслеживая внешнеполитическую оценку проводимого политического курса.

Материальной основой повышения роли элит Турции и Азербайджана в национально-политической консолидации общества стали выдающиеся экономические достижения двух братских государств. Динамика и специфика современных политических процессов и в Турции, и в Азербайджане убедительно свидетельствует о том, что политическая элита, осознающая ответственность за публично-властные решения, значительно укрепила свои позиции. О возрастании роли правящих элит в Азербайджане и Турции свидетельствует замеченный социологами несомненный сдвиг общественного мнения в сторону усиления личной идентификации политического актора с общегражданской идентификацией и позитивное восприятия динамизма государственного управления, направляемого лидерами нации. По результатам социологического опроса, проведенного Центром мониторинга "Ряй" 18-19 апреля 2016 года в Баку, свидетельствует, что 97 процентов опрошенных доверяют Президенту Ильхаму Алиеву, а почти 89

процентов респондентов считают, что глава государства выражает интересы таких людей, как он. (4)

Активное участие народных масс, поддержавших избранного 52% голосов граждан Турции действующего Президента Р.Т. Эрдогана в подавлении попытки военного переворота в июле 2016 года (16), свидетельствует о растущем авторитете правящей элиты в национально- политической консолидации турецкого общества. «Азербайджанский народ и государство, всегда находящиеся рядом с турецким народом и государством, – заявил Президент

Азербайджана Ильхам Алиев-, решительно осуждают и считают неприемлемым это преступление, направленное против Конституции и демократии Турции» (1) Политическая элита, ставящая цель национально- политической консолидации выше своих узкоклассовых интересов, активно расширяет возможности и формы политического участия и способствует укреплению государственного суверенитета, составляющего важнейшее условие успешного инновационного развития Турции и Азербайджана.

Подводя итоги данной статьи, хотелось бы отметить, что процесс модернизации Турции и Азербайджана в конце XX - начале XXI веков, выразившийся в масштабных институциональных и структурных преобразованиях, сыграл ключевую роль в консолидации нации в этих странах. Тюрская самобытность в сочетании с идеями общечеловеческих ценностей и демократии, стала определяющим вектором современного национального развития как Турции, так и Азербайджана.

Анализируя дискурс национально- политической консолидации как основание для сравнительного анализа политического элитогенеза обоих государств, было отмечено, что политическая элита Турции и Азербайджана, ставящая цель национально- политической консолидации выше своих узкоклассовых интересов, активно расширила возможности и формы политического участия и способствовала укреплению государственного суверенитета, составляющего важнейшее условие успешного инновационного развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев. И. Г. *Письмо Президента Азербайджана Ильхама Алиева Президенту Турции Реджепу Тайипу Эрдогану в связи с попыткой государственного переворота* <http://1news.az/chronicle/20160716040938038.html>
2. *Речь Президента Азербайджана Ильхама Алиева на официальном приеме по случаю 93-й годовщины со дня рождения общенационального лидера Гейдара Алиева* ru.president.az/articles/19732
3. Мехтиев Р. Э. *Думая о времени и трансформируя элиту: преемственность и инновационность*. www.elibrary.az/.../cgürbis
4. *Подавляющее большинство населения Азербайджана поддерживает Президента Ильхама Алиева*. <http://eurasnews.ru/azerbaydzhan/>
5. Парсонс, Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000.
6. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций // Полис. Политические исследования. 1994. №1. с.33-48.*
7. *Angel Rabasa, Matthew Waxman, Eric V. Larson, Cheryl*

Y. Marcum The Muslim World After 9/11. Rand Corporation, 2004

8. Bastiaan Van Apeldoorn, Naná de Graaff. *American Grand Strategy and Corporate Elite Networks*. Routledge, N-Y. 2015

9. Bayramoğlu A.. *The Limits of democracy, or "Seizure of the state from within"//The Two souls of Turkey, Summer, 2007, /www.digitalnpq.org/archive/2007_summer/02_bayramoglu.html*

10. Fatma Muge Gocek. *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era. Tauris (March 15, 2011) 320 p.*

11. Iba Ş. *Ordu, devlet, siyaset. İstanbul: Çiviyazlar, 1998.*

12. Hofstede G. *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001.*

13. Naim Kapucu, Hamit Palabiyik, Palabiyik, Hamit *Turkish public administration: from tradition to the modern age. USAK Books Ankara, 2009.*

14. Robert E. Ward, Dankwart A. *Political Modernization in Japan and Turkey. Political Modernization in Japan and Turkey Rustow. Princeton University Press, 2015.*

15. Rose McDermott *Cambridge Handbook of Experimental Political Science. Cambridge University Press. 2011.*

16. *Prezident Erdoğan Vur Emri Verən Komandir Yaxalanıb!* <http://www.haberler.com/fetoun-darbe-girisimi>. 16.07.2016.

17. Şener Aktürk. *The Fourth Style of Politics: Eurasianism as a Pro-Russian Rethinking of Turkey's Geopolitical Identity. Department of International Relations, Koc, University, Istanbul, Turkey Turkish Studies Volume 16, Issue 1, 2015*

Açar sözlər: siyasi elita, təhlilin

etibarlılığı, elitanın subyektivliyini, milli-siyasi konsolidasiya, türkçülük, dünyəvilik, rotasiya, elitanın seçilməsi, ordunun rolu.

Keywords: *political elite, the validity of the analysis, elite subjectivity, national political consolidation, Turkism, secularism, rotation, recruitment, the role of the army.*

XÜLASƏ

Məqalədə Türkiyə və Azərbaycanın hakim siyasi elitalarının müqayisəli təhlilinin əsasını təşkil edən və müasir siyasi nəzəriyyə üçün aktual hesab edilən milli-siyasi konsolidasiya anlayışı müəllif tərəfindən araşdırılıb.

Müəllif empirik məlumatlar əsasında siyasi elitaların müqayisəli təhlilinin imkanını iddia edir. Siyasi elitaların rotasiyası və seçilmə sistemləri milli ideyanın inkişafı baxımından öyrənilir.

İlk dəfə olaraq Türkiyə və Azərbaycanın modernləşmə prosesində idarə edən elitanın strateji subyektivlik kategoriyası nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

The discourse of national and political consolidation which will be considered by the author in this article as the basis for the comparative analysis of imperious elite of the Azerbaijani and Turkish Republics is actual for the modern political theory.

The author will try to reason for possibilities of the comparative analysis validity of political elite on the basis of empirical data. Mental parameters of the Azerbaijani and Turkish statehood are disclosed, and also specifics of rotation and recruitment of political elite will be considered from line items of development of national idea.

For the first time the category of strategic subjectivity of ruling elite in upgrade processes of Turkey and Azerbaijan is considered.

Fəlsəfə

“YENİ DÜNYA DÜZƏNİ” VƏ SİVİLİZASIYALARARASI DİALOQ

ÜZEYİR ZEYNALOV
AMEA-Fəlsəfə İnstitutu

“Yeni dünya düzəni” termini ilk dəfə Körfəz müharibəsi ərəfəsində o dövrün ABŞ prezidenti Corc Buşun çıxışlarında yer almağa başladı. Prezident Buş 11 sentyabr 1990-cı ildə Amerika Konqresindəki çıxışında “bundan sonra Amerika xarici siyasətinin hədəfi yeni dünya düzəninə qurulması və yerləşdirilməsidir” cümləsini işlətdi. Yerləşdirilməyə çalışılan sistemin hədəfləri mövzusunda isə Prezident Buş bunları ifadə etdi: “Terror qorxusunun olmadığı, ədalətin tam mənası ilə hakim olduğu dünyanın hər regionunda sülh və sabitliyin hakim olduğu yeni bir dövr” (1, 461). Ancaq müasir dövrdə bu proqnozun özünü tamamilə doğrultmadığına, əksinə yeni dünya düzəni içərisində etnik və dini konfliktlərin qlobal

dünyada tüğyan edildiyinə şahid olunmaqdadır.

1990-cı illərin əvvəlindən etibarən soyuq müharibənin qurtarmasından sonra dünya yeni bir formaya çevrilməyə başladı. Soyuq müharibə dövrünə öz möhrünü vuran iki qütblü beynəlxalq sistem sona çatmış, “yeni dünya düzəni” qərb dünyası və onun lider gücü olan ABŞ rəhbərliyində yenidən şəkillənməyə və ya şəkilləndirilməyə başladı. Ancaq bu şəkillənmə düzən olduğu qədər sabitsizliyi və xaosu ünsürləri də özü ilə bərabər gətirdi. Bir tərəfdən beynəlxalq inteqrasiya və qarşılıqlı əməkdaşlıq artarkən, digər tərəfdən dövlətlər arasında konflikt riskləri azalarkən yeni qlobal təhdid ünsürləri də meydana gəlməyə başladı.

Soyuq müharibə dövründən sonra regional və ya qlobal sülhü təhdid edən etnik, dini və digər növ sərhədləri aşan konfliktlər qarşısında güclü dövlətlər koalisiyalar ilə mübarizə aparır.

Soyuq müharibədən sonra yeni dünya düzənində ideologiyaların əhəmiyyəti azalmış, buna paralel olaraq beynəlxalq sabitlik və əməkdaşlıq potensialı artmışdır. Bu yeni dünya düzənində şəkillənən yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi hem iyerarxik, həm də çox mərkəzli bir struktura malikdir. İqtisadi-siyasi aspektdən beynəlxalq münasibətlər sistemi çox mərkəzli mahiyyət daşıyır. Belə ki, ABŞ əsgəri-iqtisadi bir lider olmaqla bərabər tək böyük güc deyil. Avropa İttifaqı, Asiya-Pasifik İqtisadi

Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi güc mərkəzləri mövcuddur. Məhz iqtisadi potensialı yüksək olan Almaniya, Fransa, Çin Xalq Respublikası və Yaponiya kimi dövrə ölkələr sistem içərisində öz mövqelərini qoruyurlar.

Ümumi olaraq qərb dünyası və onun təmsil etdiyi kapitalist sistemin genişləməsinin qlobal təsiri həm sabitlik, həm də sabitsizlik şəklində özünü göstərmişdir. Çox mərkəzli qərb hegomoniyasının genişləməsi ilə İslam dünyasına qarşı aparılan siyasət bu yeni dünya düzəninə hakim güclərinə qarşı reaksiyalar və etirazların yaranmasına da səbəb olur. Bununla birlikdə qeyd olunmalıdır ki, insan haqlarının universal səviyyədə qəbulu bir çox problemlərlə qarşılaşmağa səbəb olur. Dünyanın bir çox ölkələri, xüsusilə İslam coğrafiyasında olan ölkələr insan hüquqlarının qərblə ölkələrin öz daxili işlərinə bir müdaxilə vasitəsi olaraq istifadə etdiklərini irəli sürərək bunu “yeni müstəmləkəçilik” siyasəti kimi qəbul edirlər(5,57-73).

Varşava paktı ölkələrinin parçalanmasından sonra məhz Qafqaz və Balkan ölkələrində meydana gələn sürətli hadisələr yeni dünya düzəni haqqında müsbət fikirlərin dağılmasına səbəb oldu. Bu baxımdan sovet ittifaqının süqutu ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Moldoviya kimi ölkələrdə etnik və sərhədlərlə bağlı konfliktlərin ortaya çıxması bunun bariz nümunəsidir. Nəticədə müasir dövrdə sovet

ittifaqının dağılması və qlobal arenada meydana gələn etnik-dini konfliktlər nəticəsində yeni dünya düzəni bərsində mənfi rəylərin yaranmasına gətirib çıxardı. Müasir dünyada isə ABŞ-ın liderliyində bu termin altında yeni siyasi struktur nəzərdə tutulur.

Yeni dünya düzəni çərçivəsində yeni demokratiqləşmə prinsipinə müvafiq olaraq başqasını yox etmə yerinə, başqası ilə "məsuliyyət əlaqəsi" qurularaq mədəniyyətlərarası toqquşma deyil, dialoqun təşviq olunması ədalətli addımdır. Məhz məsuliyyət əlaqəsi müxtəlif kimliklərin və mədəniyyətlərin adalar halında birlikdə yaşamağa məcbur qaldıqları məkan deyil, bir-birlərini kəşf etdikləri və münasibət qurduqları platformadır (7,9-10). Bu eyni zamanda qlobal problemlərin həllində də öz müsbət təsirini göstərir. Digər cəhətdən yeni dünya düzəni çərçivəsində sivilizasiyaların inteqrasiyasını daha geniş şəkildə təmin etmək üçün dövlətlərarası etimadın güclənməsi vacibdir.

Yeni dünya düzəni mədəni və iqtisadi səviyyələrdə "polysentrik", multikultural, plüralist və müxtəliflik hadisəsini qəbul edən bir tərzdə olmalıdır. Bu mənada yaşadığımız dünyanın tək sivilizasiya tipi olaraq deyil, "müxtəliflik içində birlik" (diversity in unity) prinsipinə istinad edilməsinin vacib olduğu üzərinə qurulmalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, siyasi mənada anti-İslam meyillərinin güclənməsində Samuel Hantinqtonun 1993-cü ildə yazdığı məşhur "Mədəniyyətlərin toqquşması" məqaləsinin böyük rolu var. Məhz Hantinqton bu məqaləsində İslamı Qərblə olan münasibəti kontekstində "başqası" kateqoriyasına aid edir: "Dünya siyasətinin

gələcəkdəki əsas mövzusu Qərb və başqaları arasındakı konflikt və qərblə olmayan sivilizasiyaların Qərb gücünə və dəyərlərinə qarşı gəlmələri olacaqdır".

Qərb bugün digər mədəniyyətlərlə münasibətdə fəvqəladə bir qüdrətə malikdir. Super gücə sahib rəqibi xəritədən silinmişdir. Qərbin hərbi gücü rəqibsizdir. Millətlərarası siyasət və təhlükəsizlik məsələləri birbaşa ABŞ, İngiltərə və Fransa idarəsi tərəfindən, dünya iqtisadi məsələləri ABŞ, Almanya, Yaponiya kimi ölkələr tərəfindən digər qərblə olmayan ölkələrə imkan verilməyəcək şəkildə həyata keçirilir. ABŞ və digər qərblə güclərin mənfəətlərini əks etdirən hərəkətlərə qlobal məqsəduyğunluq vermək üçün dünya ictimaiyyəti (World community) termini kollektiv məzmun və mahiyyət daşıyır (9,22-49). Hantinqton eyni zamanda bu məqaləsində bir çox mədəniyyətin öz varlıqlarını davam etdirəcəklərini ifadə etməsinə rağmen bunun qəbul edilməz bir situasiya olaraq deyil bir baxıma "hədəf göstərmə" kimi qeyd edir.

"Yeni dünya düzəni"nin mənfi və müsbət məqamları

11 Sentyabr hadisələrinin təsirləri çox böyük oldu. Belə ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlət mərkəzli siyasət yenidən canlandı, sivilizasiyalararası konflikt tezisinin yenidən populyarlaşmasına və dünya siyasətinin mərkəzinə yerləşməsinə səbəb oldu. Bu mənada 11 sentyabrdan sonra yeni dünya düzəni çərçivəsində gündəlik məişət səviyyəsindən sivilizasiyalararası münasibətlərə qədər geniş bir müstəvidə "risk dünyasını" mövcudluğunu və "sabah nə olacağını bilmədiyimiz" bir etimadsızlıq və qeyri-müəyyənlik hissənin həyatın hər sahəsində artıdığını müşahidə edirik (2).

Qarşılıqlı əməkdaşlıq və asılılığın bir çox dövlətlər arasında artdığı reallığı əks etdirir. Bu əməkdaşlıq və asılılıq assimetrikdir. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin qarşılıqlı simmetrik olmaması bir çox konfliktlərə gətirib çıxarır. Nəticədə ölkə və dövlətlər arasında müstəmləkəçilik tendensiyası daha da artır.

Yeni dünya düzəninin elmi mühitdə nəzəri əsaslarını Frnsis Fukuyamanın ilk öncə 1989-cu ildə "National Interest" jurnalında nəşr olunan "The end of History" (Tarixin sonu), daha sonra isə "The end of History and Last Man" (Tarixin sonu və sonuncu insan) adlı kitablarında qoyulmuşdur. O, bu əsərində artıq sovet ittifaqının dağılması, liberalizmin bütün "izmlər" üzərində qələbəsindən sonra yeganə iqtisadi və mədəni sistem olaraq sivilizasiyalararası münasibətlərə də öz təsirini göstərəcəyini iddia etmişdir (6, 8).

Ancaq Fukuyamanın bu iddiasına qarşı bir çox tənqidlər ifadə edilmişdir. Belə ki, Fukuyamanın tarixçi olmaqdan çox strateji mütəxəssisi olduğunu və yeni dünya düzəninə bir çox konfliktlərin meydana gəldiyini vurğulamışdılar. Həm Fukuyama, həm də Hantinqton öz strateji yazıları bu mənada Amerika dövlətinin maraqlarının nəzəri praqmatik əsasları ilə bağlı görüşləri əks etdirmək üçün qələmə alınmışdır (8,115).

Bu kontekstdə qeyd etməliyəm ki, yeni dünya düzəni çərçivəsində dövlətlərarası münasibətlərdə sivilizasiyalararası münasibətlərin inteqrativ məzmununa təsir etmək üçün "sərt güc" yerinə "yumuşaq güc"dən istifadənin vacibliyini ilk dəfə vurğulayan Cozef Nye ümumiyyətlə ABŞ-ın praqmatik siyasət yürüdərək yeni dünya düzəni qlobal arenada tətbiq etdiyini iddia edir (4,84).

Yeni dünya düzəni və ABŞ liderliyində onun daxili məzmununu ən tutarlı şəkildə tənqid edən mütəfəkkirlərdən biri Naom Çomski bu dövlətin yeni dünya düzəni prinsiplərində səmimi olmadığını iddia edir. Ona görə əgər ortada bir mənfəət və praqmatik münasibət var isə, ABŞ ən diktator rejimləri dəstəklər və ya üçüncü dünya ölkələrindəki demokratiqləşmə prosesini cəzalandırır (3,2).

Təsadüfi deyil ki, yeni dünya düzəni ilə əlaqədar olaraq Samuel Hantinqtonun əsərinin adı belə adlanır "Mədəniyyətlər toqquşması və dünya düzəninə yenidən qurulması (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order)" kitablaşan əsərində qlobal siyasətin yüz illər boyu ənənəviləşən mədəniyyətlər çərçivəsində şəkilləndiyi və sivilizasiyalar olaraq dünyada müxtəlif blokların yarandığını iddia edir. Məhz mədəniyyətlər öz keçmişləri və dəyərləri ilə öz kimliklərini yaradır və siyasətdən bu istiqamətdə öz mənfəətləri doğrultusunda istifadə edirlər... Soyuq müharibənin qurtarması ilə Fransis Fukuyama "Tarixin sonu" tezi ilə modern liberalizmin bütün ideologiyalar üzərində qələbə çaldığını iddia etdi. Samuel Hantinqton isə mədəniyyətlərarası toqquşmanın qlobal siyasət kontekstində izah edir. Ona görə mədəniyyətlərin fərqlilikləri ontoloji olaraq onların əsasını təşkil edir və Qərb bugün digər mədəniyyətlər ilə müqayisədə fəvqəladə qüdrətinin zirvəsindədir (9, 45-49).

Sivilizasiyalararası konflikt görüşünə qarşı bəzi tənqidi məqamlar da mövcuddur. Məsələn Rusiya və Türkiyə yaxınlaşması, o cümlədən əhalisinin əksəriyyətinin şiə olmasına rağmen İranın Dağlıq Qarabağ konfliktində Ermənistanı dəstəkləməsi dövlətlərin dini və ya mədəni

mənfəətlərinə görə deyil, iqtisadi və siyasi paraqmatik hədəflərinə müvafiq hərəkət etdikləri tezisini dəstəkləməkdir.

Yeni dünya düzəni qloballaşma tendensiyası ilə yaxından əlaqəlidir. Belə ki, iqtisadiyyatdan tutmuş sivilizasiyalararası dialoqa qədər bu özünü əks etdirir. Yeni dünya düzəni haqqında ciddi iddiaları olan keçmiş Avmerika prezidenti Henri Kissincer "Wall Street Journal" qəzetində nəşr olunan məqaləsində modern dünyanın əsasını təşkil edən düzən məfhumunun krizə girdiyini elan edir(10).

Yeni dünya düzəni anlayışının birbaşa qloballaşma ilə əlaqəsi var. Məhz qloballaşma nəzəriyyələrinin ən təməl iddialarından birini qarşılıqlı əlaqə tezisində istinad edən dünya ilə əlaqədar arqument təşkil edir. Qlobal bir sistem daxilində cərəyan edən hadisələr qarşılıqlı təsir və nəticələr zəncirini yaradır. Bilik, əmtəə, informasiya, maliyyə, sərmayə və imiclərin sərhəd tanımaz şəkildə sürət və axışqazanması nəticəsində yer kürəsində müstəqil və məhdud bir mövcudluğun mümkün olmadığına dair diqqətləri

özünə cəlb edir. "Zaman-məkan fərqi"(Giddens), "zaman-məkan kompresiyası" (Harvey), "dünyanın kiçilməsi" və "ortaq dünya şüuru" (Robertson) adıyla kateqoriyalaşdırılan nümunələr qarşılıqlı əlaqənin nəzəri şəbəkəsini ortaya çıxardır. Dövrümüzə artıq qloballaşmadan bəhs edərkən, qlobalın lokal ilə qurduğu yeni əlaqə şəkilləri və aralarındakı qarşılıqlı təsir mexanizmasını mərkəzə alan yeni bir analiz çərçivəsi başa düşülür. Qlokallaşma (glocalization) məfhu qlobalın lokal ilə yaxın təmasda olduğuna, qlobalın lokallaşması və lokalın qloballaşması faktorlarına diqqətləri cəlb edir. Qlokallaşma prosesində universal-fərd əlaqəsi yeni bir forma alır, qlobalın lokal üzərindəki müəyyən edici və tək tip yaradan təsirinə əlavə olaraq, lokalın da aktiv iştirakçı olduğu sintezlər yaranır.

Qloballaşma, modernizm, postmodernizm və nəhayət yeni dünya düzəni kimi məfhumlar müasir həyat tərzini istiqamətləndirən əsas məfhumlardır. Bu kontekstdə sivilizasiyalararası dialoq da püzünə məxsus yer tutur. Belə ki, sivilizasiyalar öz daxilində

biçir neçə tərkib hissələrə malikdirlər. Məhz bütöv (holy) şəkildə sivilizasiyalararası dialoqun qurulması üçün eyni zamanda yeni dünya düzəni adlandırılan daha çox siyasi tendensiyanın da öz təsir gücü mövcuddur. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərdə və müasir siyasi arenada yeni dünya düzəni müsbət tərəfləri ilə bərabər mənfəət məqamları da ehtiva edir. Nəticədə sivilizasiyalararası dialoq, o cümlədən lokalın qloballaşma inteqrasiyası yeni dünya düzəni anlayışında daha çox müsbət məqamların artmasına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Hassan Elhag, "The New World Order and The Islamic World", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol, No 3, 1991.
2. Bauman Zygmunt, *Globalization*, London, Polity nəşr, 1998.
3. Chomsky Noam, "Gücsüzlərə Bişey Kalmayacaq", *Birikim jurnalı*, 26 Haziran, 1991.
4. Nye Joseph S., "What new world order", *Foreign Affairs* 1992, s. 84.
5. Donnelly Jack, *Universal*

Human Rights in Theory and Practice, Second Edition (Ithaca, NY Cornell University Press, 1997, s. 57-73.

6. Fukuyama Francis, *The End of History*, *The National Interest* (1989).

7. Gürsoy Kenan, *Bir Evrensel Projemiz Var mı? İstanbul, Etkileşim nəşr*, 2007.

8. Hoffman Stanley, "A New World and its Troubles," *Foreign Affairs*, 1990.

9. Huntington Samuel, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, Summer, 1993.

10. Kissinger Henry, "On the Assembly of a New World Order", 29/08, Henry Kissinger, *Wall Street Journal*.

Açar sözlər: sivilizasiya, yeni dünya düzəni, qloballaşma, dialoq, etika.

Key words: civilization, new world order, globalization, dialogue, ethics.

Ключевые слова: цивилизация, глобализация, Новый мировой порядок, диалог, этика.

RESUME

The article analyzes the impact of the dialogue among civilizations. The negative and positive aspects of the new world order are being investigated In this context. The article is noted that will not be saved without the dialogue between civilizations.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется влияние формирования Нового мирового порядка на межкультурный диалог. В этом контексте уточняется положительные и отрицательные стороны Нового мирового порядка. В статье отмечается, что без наличия многополярности межкультурный диалог невозможен.

Qloballaşma

MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ BEYNƏLXALQ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIĞIN YERİ VƏ ROLU

ŞƏMS ALLAHVERDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

Qloballaşma dünya dövlətlərini daha çox bir-birindən asılı vəziyyətə salmaqdadır. Bu da yeni tələbatların formalaşmasına, insan həyatının təmin olunmasında yeni standartlar yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün digər proseslərdə olduğu kimi humanitar əlaqələr də keçid dövrünü yaşayır. Yeni ənənələrin formalaşmasıyla yanaşı əsas vəzifələrdən biri meydana gəlir ki, bu da təcrübədə qazanılmış bütün dəyərləri qoruyub inkişaf etdirməkdir. Lakin tək keçmiş təcrübələrlə kifayətlənmək, dünyada baş verən dəyişikliklər nəticəsində yaranan imkanlardan istifadə etmək lazımdır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərə nəzər yetirdikdə görürük ki, dövlətlər arasında olan ənənəvi qarşılıqlı əlaqələr öz yerini yeni fəaliyyət növlərinə verməkdədir. Dövlətlər artıq yalnız siyasi, iqtisadi və digər bu kimi uzun illər üstünlük təşkil edən əməkdaşlıq formalarına

deyil, daha yeni sahələrə maraq göstərməkdədirlər. XX əsrdə formalaşan və bu gün daha da fəallaşan humanitar əməkdaşlıq bu günümüzdə dövlətlərarası münasibətlərdə ən önə çıxan istiqamətlərdən biridir. Humanitar əlaqələrə “xalq diplomatiyası”nın bir qolu kimi də baxmaq olar. Xalqların bir-birinin milli dəyərlərinə hörmətlə yanaşması, qarşılıqlı anlaşma onların daha yaxşı münasibətinə səbəb olur. Həmin dəyərləri digər sivilizasiya və mədəniyyətlərə mənsub olan insanlara tanımaq beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın əsas məğzi və vəzifələrindən biridir. Bu növ fəaliyyət əsasən qeyri-hökumət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu münasibətləri dərinləşdirməklə gələcəkdə iqtisadi və siyasi sahədə də körpü yaratmaq mümkündür. Yəni iki dövlət arasında hər nə qədər qeyri-dost münasibətləri olsa da mədəniyyətlərarası əməkdaşlığı irəlilətməklə, təhsil, elm,

idman, səhiyyə və sairə bu kimi münasibətləri genişləndirməklə siyasi və iqtisadi məsələlərdə də bir çox nailiyyətlər əldə oluna bilər.

Təbii ki, istənilən dövlət atdığı hər bir addımda ilk növbədə öz milli mənafeyini düşünür. Belə niyyətlərdən biri qonşu dövlətlər və ya bütün dünya dövlətləri ilə münasibətdə özünü təsdiqləmək, regionda fərdi mövqeyində çıxış etmək, öz dövlət maraqlarını təmin etməkdir. Humanitar əlaqələr də ən müasir və sürətlə inkişaf edən sahə kimi məhz dövlətlərin özünü beynəlxalq arenada təsdiqləmək məqsədinə xidmət edir. Son illərdə humanitar əməkdaşlığa dünya siyasətinin ən önəmli aktorları olan dövlətlər tərəfindən artıq rəsmi və strateji xarakter verilməyə başlamışdır. (1,2,3,4)

E.M.Lesko 90-cı illərdə rus-fransız beynəlxalq münasibətlərini təhlil edir. Onun təhlillərinə görə bu iki dövlət arasında humanitar əməkdaşlıq heç də həmişə siyasi və iqtisadi əməkdaşlıqla üst-üstə düşmüşdü. Həmin dövrdə hətta baxmayaraq ki, Rusiya və Fransa hökumətləri arasında müxtəlif sahələrdə narazılıqlar var idi məhz humanitar münasibətlər gün-gündən daha da fəallaşdı. Mədəniyyət xadimləri eyni humanitar dəyərlərdən çıxış edərək siyasi sahədə dialoqun genişlənməsinin təşəbbüskarı olmuş, bu əlaqələri daha yüksək səviyyəyə çatdırmışdır. E.M.Lesko buna misal olaraq

1930-cu illərdə Fransanın baş nazir vəzifəsini tutan ədəbiyyat xadimi və yazıçı Eduard Errionun Sovet İttifaqı ilə müqavilə imzalanmasına nail olmasını göstərir. (5)

Humanitar əməkdaşlığa dövlət və elm xadimlərinin bu qədər geniş yer verməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki dünyada baş verən hər bir fəvqəladə hadisə demək olar ki, humanitar fəlakətlə nəticələnir və bunun nəticəsində hansısa tək bir dövlətin ərazisi və ya hansısa bir region deyil bütün bəşəriyyət təhlükə altına düşür. Doğrudur ki, elmin güclü inkişafı nəticəsində müasir dövrümüzdə müxtəlif sahələrdə çox böyük nailiyyətlərdə edilmişdir. Lakin bəllidir ki, əldə edilmiş bu uğurlarla yanaşı bəşəriyyət bir çox itkilərlə də üzlənməkdədir. Bu itkilər daha çox təbiətə zərərli olub bərpa edilməsi mümkün olmayan hallardır. Belə hallar havanın təmizliyinin pozulmasında, flora və faunanın, çox dəyərli təbii sərvətlərin məhv olmasında, yararlı torpaq sahələrinin yarırsız vəziyyətə düşməsi, bütövlükdə ekoloji gərginlik yaranmasında özünü daha çox biruzə verir. Dövlətlər arasında arası kəsilməyən müharibələr, fərqli sahələrdə aparılan rəqabətlər vəziyyəti daha da gərginləşdirir və bütün bu zərərlər insanların gündəlik həyatına təsir edir, böyük yoxsulluqlara və insani fəlakətlərə səbəb olur. Yaranmış bu global problemlərin öhdəsindən gəlməyə dövlətlərin

tək halda gücü yetmir. Bu səbəbdən də, bütün bu proseslər dünya dövlətlərini, ümumilikdə bütün beynəlxalq cəmiyyəti birləşməyə sövq edir. Baş verən bu hadisələrdən xilas olmağın yeganə yolu dünya dövlətləri birlikdə çıxış axtarmaqda görünür. Bu yolda beynəlxalq aktorlar bir sıra uğurlu addımlar atmış, bir çox məsələləri əhatə edən beynəlxalq konfranslar, forumlar təşkil olunmuş, qəbul edilmiş yekun bəyannamələrdə çox vacib məsələlərə toxunulmuşdur. 2000-ci ilin yayında Okinavada “Böyük səkkizlər”in iclasının yekun Kommunikesinin preambulasında deyilir: “XX əsrin son rübündə dünya iqtisadiyyatı ən yüksək çiçəklənmə mərhələsinə çatmış, “Soyuq müharibə” bitmiş, qloballaşma isə vahid birlik hissəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunların əsasında isə dünyada əsas prinsip və dəyərlər formalaşdı: demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, sosial inkişaf, dayanıqlı inkişaf və insan hüquqlarına əməl olunması. Eyni zamanda biz etiraf etməliyik ki, hətta indi dünyanın bir çox rayonlarında yoxsulluq və ədalətsizlik insan mənliliyini alçaldır, münafişlər isə insanların əziyyət çəkməsinə səbəb olur. Yeni minilliyə daxil olarkən biz qloballaşma ilə əlaqəli olan təhlükənin mövcudluğunu qəbul etməli, eyni zamanda hər kəs üçün maksimal xeyirin təmin olunmasına çalışmalı və bütün işlərin başında biz əsas prinsip və dəyərlərə əsaslanmalıyıq.”(6) Bu əsas dəyərlər sırasında əsas yeri humanizm prinsip və dəyərləri tutur. XX əsr iki böyük dünya müharibəsi, nəticələrinə görə çox böyük tələflərə səbəb olan yerli münafişlər, genosid və terrorizmin geniş yayılması, narkotika və yeni xəstəliklərin daha da intensivləşməsi ilə yadda qalmışdır. Bütün bunlara görə də artıq humanitar əlaqələr

beynəlxalq hüququn bir hissəsinə çevrilməyə başlamış, dövlətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının əsas nizamnamə sənədlərinə daxil olmuşdur. Bundan başqa bu dövrdə sırf humanitar məsələlərlə bağlı beynəlxalq təşkilatlar yaranması prosesi intensivləşmişdir.

Beynəlxalq humanitar hüquq müharibə aparılması metodları və vasitələrini nizamlayan, eyni zamanda mülki əhali, yaralı və xəstə hərbiçilərin və əsirlərin humanitar müdafiəsini nizamlayan prinsip və qaydaları əhatə edir. Humanitar hüququn əsası 1949-cu il müharibə qurbanlarının qorunması haqda Cenevrə konvensiyası və Beynəlxalq Qırmızı Xaç komitəsinin rəhbərliyi ilə 1977-ci ildə imzalanmış iki əlavə protokol ilə tənzimlənir. BMT TŞ insanların hüquqlarının müdafiə edilməsində çox fəal iştirak edir. Keçmiş Yuqoslaviya, Ruanda, Timor-Leşti, Syer-Leon və Kamboca işləri üzrə Beynəlxalq Cinayət tribunalının yaradılması humanitar hüququn tətbiqini daha da genişləndirdi. BMT BA isə siyasi forum olaraq bir sıra sənədlər qəbul etmişdir. 2005-ci il 16 dekabrda insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüququn kobud şəkildə pozulmasının qarşısını almaqla bağlı əsas prinsiplər qəbul olundu.(6) BMT-nin keçmiş Baş katibi K. Annan “Sülh yolunda gündəlik” məruzəsində qeyd edir: “bu gün, bütün tarix boyunca da olduğu kimi hərbi konfliktlər bəşəriyyətə qorxu və təhlükə yaratmaqdadır və bizdın bunun qarşısını almaq və onu boğmaq üçün təxirəsalınmaz addımlar atmaq tələb olunur.” Beynəlxalq humanitar hüquq məhz bu məqsədlərə də xidmət edir. BMT-nin 50 illiyinə həsr edilmiş BA-nın bəyannaməsində ən əsas vəzifələrdən biri kimi “beynəlxalq humanitar hüquqa hörmətlə yanaşmaq və onu tətbiq etmək vacibliyi” qeyd

olunur.

Baxmayaraq ki, bəşəriyyət sivilizasiya yolunda irəliləməkdədir hərbi münafişlər daha da qəddarlaşmaqda davam edir. Dövlətlərarası münafişlərdə bunu elm və texnikanın ixtiralarından istifadə ilə əsaslandırmaq olar. Beynəlxalq arenada baş verməyən münafişlərə gəldikdə isə hərbi əməliyyatların aparılmasında varvar vasitələrdən istifadə edilməsi və ən sadə insan hüquqlarına əməl olunmamasında səbəbi tapa bilərik. Bütün bunlar humanitar hüquqa daha çox nəzər yetirməli olduğunu göstərir.

BMT nizamnaməsinin qəbul olunması ilə bir çox köklü dəyişikliklər baş verdi. Bunlardan ən əsası isə müharibə hüququnun ləğv olunması prinsipi hesab oluna bilər. Bununla da dövlətlərin beynəlxalq aləmdə siyasətləri bir çox yöndən dəyişməli oldu. Məsələn, Mərkəzi Afrika Respublikasında 1979-cu il kütləvi qətl hadisəsindən sonra Fransa hökuməti maliyyə sahəsində əməkdaşlıqla bağlı müqaviləni dayandırmaq qərarinə versə də, təhsil və səhiyyə sahəsində maliyyə yardımını göstərməyi dayandırmadı. Bundan başqa Birləşmiş Ştatlar 1986-cı ildə Liviyaya ticarət blokadası elan etdiyi zaman insan ehtiyaclarını yüngülləşdirmək üçün lazım

olan qida, geyim, dərman kimi yardımların edilməsini dayandırmadı. (1,s.316)Bu da artıq dövlətlərin siyasətlərində insan amilini daha önə aldıklarının birbaşa sübutu hesab oluna bilər.

Beynəlxalq humanitar təşkilatlar heç bir mənfəət gözləmədən yalnız fəqərlərdə vəziyyətlərdən zərər çəkməmiş əhalinin əziyyətlərini yüngülləşdirməyə çalışırlar. Bu tip təşkilatlar adətən qida, qan, təmiz su, təhsil və səhiyyə sahəsində köməklik göstərirlər. Onların əsas fəaliyyət istiqaməti yoxsulluq hökm sürən dövlətlərin əhalisinə daha yaxşı şərait yaratmaqda yardım etmək, maarifləndirmə işləri aparmaq, əhaliyə yoxsulluğun səbəbini izzah etmək və onla mübarizə aparmaq yollarını öyrətməkdir. Hal-hazırda humanitar yardımın subyektləri BMT, Qırmızı Xaç Komitəsi və bir sıra yerli və beynəlxalq təşkilatlar, ən əsası isə donor dövlətlərdir. Belə dövlətlərin siyahısında ön yerləri Avstraliya, Böyük Britaniya, Aİ-nin daha zəngin dövlətləri, Kanada, ABŞ və s. tutur. Lakin demək olar ki, bütün dünyada humanitar yardım sahəsində baş verən proseslərə birbaşa BMT-nin müxtəlif orqanları nəzarət edir. Bu orqanlar sırasında Humanitar məsələlərin koordinasiyası üzrə BMT idarəsi, Qaçqınlarla iş üzrə BMT Ali Komissarı, YUNESKO, YUNİSEF,

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, BMT İnkişaf Proqramı, Uşaq Fondu, Ətraf-mühit proqramı, Ümumdünya Ərzaq Təşkilatı və s. Son dövrlər NATO da humanitar əməkdaşlıq məsələlərində fəallıq göstərir, xüsusilə də Mülki Fövqəladə Planlaşdırma idarəsi çərçivəsində çox önəmli addımlar atılmaqdadır.

Bir neçə dəfə birləşmək və eyni məqsədlərdən çıxış etmək kimi cəhdlər olursa da humanitar sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar arasında hələ də qarışıqlıq hökm sürür. Onların hər biri öz proqramlarına uyğun olaraq müxtəlif metodlarla fəaliyyət göstərirlər. Lakin bütün bu müxtəlifliklərə baxmayaraq humanitar sahədə əməkdaşlığın əsas prinsipləri ümumidir: insanlıq, neytrallıq, qərəzsizlik və həmrəylik. Neytrallıq dedikdə yardım göstərən təşkilat konfliktə siyasi aspektdən yanaşmır, iştirakçıların heç birini dəstəkləmir. Qərəzsizlik isə təşkilatın fəaliyyəti zamanı heç bir irqi, dini, ümumiyyətlə heç bir digər ayrı-seçkiliyə yol verməməsi nəzərdə tutulur. Bu prinsipə əsasən təşkilatlar dövlətlərə və ya ayrı-ayrı hərəkətlərə deyil, məhz insanlara yardım edir, heç bir halda onları "pis" və ya "yaxşı" qurbanlara ayırmır.

Həmrəylik prinsipi isə bunun tam əksinə olaraq təşkilatın münasibə təərəflərindən biri ilə həmfikir olmasını bildirir. Bu halda təşkilat açıq şəkildə konfliktin yalnız bir tərəfi ilə işlədiyini elan edir. Məsələn, Norwegian People's Aid təşkilatı Sudan ərazisində fəaliyyət göstərən ölkənin cənub əhalisinin öz müqəddəratını müstəqil həlletmə hüququnu daima müdafiə etmişdir. Bu təşkilat milli hökumətin idarə etdiyi ərazidə işləmirdi, Sudanın milli azadlıq hərəkatı ilə birbaşa əlaqədə idi.

Digər bir misal Catholic Relief Services təşkilatının 1998-ci ildə Kabbax hökumətinin Syera-Leonda yenidən bərqərar olmasından sonra Birləşmiş İncilab Cəbhəsinin idarə etdiyi ərazidə işləməmək haqda açıq qəbul etdiyi qərar ola bilər. Lakin bu həmrəylik prinsipinə görə günahı olmayan qurbanları idarə edənlərə görə yardımdan məhrum olurlar.

Artıq elə bir dövr yetişmişdir ki, humanitar əməkdaşlıq dövlətləri birləşdirən ən incə halqaya çevrilmişdir. Və bu halqanı möhkəmlətmək üçün onun humanizm, aşkarlıq, neytrallıq prinsiplərinə əsaslanan potensialını inkişaf etdirmək lazım gəlir. Humanitar əməkdaşlığın institusional bazasının möhkəmləndirilməsi digər əsas vəzifələrdən biridir. Baxmayaraq ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatların sayı gün-gündən artmaqdadır hər bir dövlətin siyasi və sosial sistemindəki müxtəliflik lazım olan anda lazımı köməyi edilməsini çətinləşdirə bilər. Hər bir dövlət öz milli təhlükəsizliyi baxımından bəzən problemlər yarada bilər. Daha sonra etik fərqlər də müzakirələrə səbəb ola bilər. Digər problemlər isə dövlətlərin iqtisadi vəziyyətinin çətinləşməsi ilə bağlıdır.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, sosial determinizm fəlsəfəsi əsrlər boyu təhsilə inamı təbliğ edib. Bunun təsiri ilə insan öz gücünə inanırdı. XIX-XX əsrlərdə biliyin rolu güclənmiş, bu da elm və texnologiyanın güclü inkişafı ilə müşayiət olundu. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, müxtəlif ideoloji sistemlərin dəyər fərqlərini aradan götürmək lazımdır. Bu da humanitar əməkdaşlıqda elmi tədqiqatların güclənməsinə tələbatı artırır. Tədqiqatçılar məhz bu məqsədlə beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq proqramının hazırlanmasını məqsəduyğun hesab edir və bu

proqramın əsas vəzifələri olaraq aşağıdakılar sadalanır:

- Proqramın məqsədlərinə nail olmaq üçün fəaliyyətə yeni qeyri-hökumət təşkilatları və əhali cəlb etmək
  - əhalini humanitar təşkilatlanmanın işi ilə məlumatlandırmaq
  - humanitar əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların peşəkarlığını artırmaq
  - bu təşkilatların dövlət orqanları və strukturları ilə əməkdaşlığı gücləndirməsi
  - insan həyatı üçün təhlükəli olan məhsulların hazırlanması, istifadəsi və saxlanması ümumi nəzarəti artırmaq
- Beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq zaman keçdikcə yeni forma almağa başlamışdır. Daha əvvəllər belə münasibətlər dedikdə ilk növbədə baş verən fəlakətlərə xeyirxah qüvvələrin yardımı ağıla gəlirdi. Təbii ki, bu gün də humanitar əməkdaşlığın bu qolu ən önə çıxanıdır. Lakin meydana çıxan yeni problemlər daha fərqli sahələrdə əməkdaşlığa ehtiyac yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО. ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ. Издание третье, переработанное и дополненное. И.И. ЛУКАШУК. М., 2005.*

2. *Международное сотрудничество на пороге XXI века. - М.: РАГС, 1999.*

3. *Современные международные отношения. Учебник /Под ред. А.В. Торкунова. - М., 1999.*

4. *Международные отношения: социологические подходы. Учебное пособие. Цыганков А.П. - М., 1998.*

5. *Народная дипломатия: взаимопонимание во имя развития. <http://reading-hall.ru/publication.php?id=2520>*

6. <http://www.un.org/ru/humanitarian/law/>

7. wikipedia.org.

Аçar sözlər: *humanitar əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlar, qloballaşma, BMT.*

Ключевые слова: *гуманитарное сотрудничество, международные организации, глобализация, Организация Объединенных Наций.*

Keywords: *humanitarian cooperation, international organizations, globalization, the United Nations.*

РЕЗЮМЕ

Глобализация ставит в более взаимозависимое положение государств друг от друга. Это привело к формированию новых требований. Как и в других процессах человеческие отношения проходят через переходной период. Кроме формирования новых традиций, одной из главных задач является сохранение и развитие обычаев накопленных с опытом. Тем не менее нельзя останавливаться на прошлых опытах, необходимо воспользоваться возможностями образованных в результате изменений в мире.

SUMMARY

Globalization raises states more interdependent position of each other. This led to the creation of new demands. As in other processes human relationships go through a transition period. Besides the formation of new traditions, one of the main tasks is to preserve and develop the traditions accumulated with experience. Nevertheless, we must not stop on past experiences, it is necessary to take advantage of opportunities created due to changes in the world.

2016-CÜ İLDƏ “GEOSTRATEGİYA” JURNALINDA NƏŞR OLUNMUŞ MƏQALƏLƏRİN SİYAHISI

GEO SİYASƏT

Əli Hasanov. Heydər Əliyevin siyasi kursunda multikulturalizmə baxış və yanaşmalar	№ 01 (31) səh. 3-7
Əbülhəsən Abbasov. Dünya problemləri fəlsəfə çağırışlar qarşısında	№ 01 (31) səh. 20-24
Rufiz Qonaqov. İlham Əliyev-müasir demokratik siyasi lider obrazı	№ 01 (31) səh. 29-31
Səfiyyə Möhbəliyeva. ATƏT-in Minsk qrupu: İkili standartlar siyasətinin Ermənistan, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə təsiri	№ 01 (31) səh. 36-40
Eldar Cəfərov. Çağdaş dövrdə NATO çərçivəsində ABŞ-Türkiyə münasibətləri	№ 01 (31) səh. 56-60
Xatirə Mehdiyeva. ATƏT və AŞ-ın Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin tənzimlənməsində rolu	№ 01 (31) səh. 73-76
İbrahim Əliyev. Qarabağ problemi son hadisələr işığında	№ 02 (32) səh. 3-5
Hikmət Babaoğlu. Dünya iqtisadi forumu və Azərbaycan: srtateji hədəflər reallığa çevrilir	№ 02 (32) səh. 6-8
Zeynal Həsənalıyev. Dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinin reallaşdırılması mexanizmləri	№ 02 (32) səh. 31-34
Hafiz Namazov. İslam dünyası müasir beynəlxalq münasibətlərdə	№ 02 (32) səh. 50-53
Leyli Həmidova. İnsan hüquqları qədimdən bu günə	№ 02 (32) səh. 54-58
Piri Axundov. Türkiyədə dövlət-din münasibətlərində “dünyəvilik” məsələsi	№ 02 (32) səh. 65-68
Əli Həsənov. Xəzər hövzəsinin geosiyasi xarakteristikası və müasir dünya siyasətindəki rolu	№ 03 (33) səh. 3-7
İbrahim Əliyev. Azərbaycanda müasir demokratik dövlətçiliyin təkamülü	№ 03 (33) səh. 8-10
Urخان Seyidov. Война во имя мира	№ 03 (33) səh. 34-36
Aybəniz Rüstəмова. ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçilik fəaliyyəti və onun nəticələri	№ 03 (33) səh. 37-42
Orxan Qurbanlı. Qloballaşma prosesində milli dövlətin vəziyyəti və onun milli təhlükəsizliyi problemi	№ 03 (33) səh. 46-48
Etibar Əsədov. Dövlətin hərbi təhlükəsizlik probleminin politoloji təhlili	№ 03 (33) səh. 57-60
İlkin Həsənov. ABŞ-da erməni soyqırımını iddialarının qəbul etmə cəhdləri	№ 03 (33) səh. 64-67
Əli Həsənov. Xəzər hövzəsinin geosiyasi xarakteristikası və müasir dünya siyasətindəki rolu	№ 04 (34) səh. 3-8
İbrahim Əliyev. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyində konstitusiyalar	№ 04 (34) səh. 9-12
Vüqar Seyidov. Азербайджан никогда не согласится на изменение его карты	№ 04 (34) səh. 19-20
Ədalət Mustafayev. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilkin mərhələsi: Geosiyasi maraqlar kontekstində elmi-nəzəri baxış	№ 04 (34) səh. 21-24
Bəhruz Quliyev. Siyasi jurnalistikaya dair müasir Qərb konsepsiyaları	№ 04 (34) səh. 30-33
Hicran Xəlilova. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri	№ 04 (34) səh. 38-41
Elnur Hacıyev. Siyasi modernləşmə və siyasi inkişafın müqayisəli təhlili	№ 04 (34) səh. 42-46
Emin Kərimov. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə apardığı neoradikal xarici siyasətin mahiyyəti	№ 04 (34) səh. 57-58
Эмерик Шопрад. Халфорд Маккиндер и «Хартлэнд»	№ 04 (34) səh. 69-71
İbrahim Əliyev. Azərbaycan Respublikası 25	№ 05 (35) səh. 3-5
Səbinə Qaraşova. Yeni dünya düzəni və ABŞ-ın liderlik strategiyası	№ 05 (35) səh. 6-11
İsa Hüseynov. Azərbaycanın ABŞ-da tanınması: maraq qrupları və diaspor	№ 05 (35) səh. 40-42
Şəms Allahverdiyeva. Beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq – Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti kimi	№ 05 (35) səh. 43-47
Məftunə Abdullayeva. Milli təhlükəsizliyin başlıca istiqamətləri: Prioritetlər və konseptual mexanizmlər.	№ 05 (35) səh. 66-69
Üzeyir Zeynalov. Sivilizasiya anlayışının fəlsəfi-tarixi kontekstdə təhlili	№ 05 (35) səh. 56-58
Əli Həsənov. Azərbaycanın milli dövlət quruculuğu və geosiyasi inkişaf xarakteristikası	№ 06 (36) səh. 3-12
Aynur Süleymanlı. Türkiyə və İran arasında regional liderlik rəqabəti	№ 06 (36) səh. 49-53
Şəms Allahverdiyeva. Müasir dünya siyasətində beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın yeri və rolu	№ 06(36) səh. 72-74
Rufiz Qonaqov. Azərbaycanın Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusuna yanaşmasının geosiyasi aspekti	№ 06 (36) səh. 26-30
Üzeyir Zeynalov. “Yeni dünya düzəni” və sivilizasiyalararası dialoq	№ 06 (36) səh. 69-71
Севиндж Мамедли. Роль политических элит в формировании национально-политической консолидации: сравнительный анализ Азербайджана и Турции	№ 06 (36) səh. 65-68

TARİX

- İbrahim Əliyev.** Müstəqil Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı
- Cəbi Bəhrəmov.** Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının həyata keçirilməsi məsələləri və Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti (1994-2004)
- İradə Hüseynova.** Проблемы российского проникновения на Кавказ в XIX веке
- Ah Balayev.** Azərbaycan-Ukrayna münasibətləri (1995-2000-ci illər) əməkdaşlıqdan strateji tərəfdaşlığa doğru
- Asif İmanlı.** 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrində rus işğal rejiminə dair
- İlyas Baqiyev.** “Əsrin müqaviləsi” və milli neft və qaz sənayesinin mühəndis-texniki potensialı
- Arzu Xəlilzadə.** 1918-ci il Quba soyqırımını zamanı şəhər əhalisinə dəymiş zərər
- Güntəkin Nəcəfli.** Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradılması məqsədilə tərtib olunan layihələr (XVIII əsrin I rübü)
- İsa Arslan İbrahim Oğlu.** İngiltərənin xarici siyasətində Kipr: 1963-1974-cü illər böhranı
- Нигяр Эйвазова.** О миграционных процессах в Азербайджанских землях Тифлисской губернии в XIX- начале XX вв.
- Nəcəf Museyibli.** Azərbaycanın dövlətçilik tarixi arxeoloji tədqiqatlarda
- Вагиф Абышов.** Отражение апрельской оккупации 1920 года в советской историографии и историографии Турции
- Tofiq Nəcəfli.** XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Türkünə xanları ilə münasibətləri müasir Türkiyə tarixşünaslığında
- Bilal Dədəyev.** Azərbaycanın mühacir şairi Osmanlı şahnaməçisi Əflatun Şirvani
- İsa Arslan.** XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında siyasi münasibətlər
- Günay Məmmədova.** Azərbaycan Səfəvi Dövlətinin beynəlxalq ticarət əlaqələri (Şah I Abbas Dövrü)
- Şahlar Şərifov.** Xəlifə Ömər İbn Xəttabın Xilafəti dövründə qarnizon şəhərlərin salınması
- Ərəstun Mehdiyev.** Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti: Əsas vəzifələr, ilkin nəticələr
- Ramil Ağayev.** Azərbaycan türklərinin etnik tarixinin öyrənilməsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un rolu
- Mehriban Əliyeva.** “Daşnaksütyun” partiyasının proqramında terror və terroçuluq fəaliyyəti
- Elman Cəfərli.** Moldova Respublikasının Qaqauziya (Qaqauz Yeri) Muxtariyyəti
- Bəxtiyar Həsənov.** XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ regionunun qəzaları üzrə əhalinin statistik göstəriciləri
- Valeh Ələkbərov.** Göytəpənin 2-ci və 3-cü tikili səviyyələrinə aid keramika məmulatlarının müqayisəli təhlili
- Nərgiz Axundova.** Azərbaycan Atabəyləri, Ağqoyunlu və Səfəvilər dövrünün görkəmli azərbaycanlı qadınları
- İsa Arslan.** II dünya müharibəsi dövründə böyük dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasəti
- Əhməd Quliyev.** XVII əsrin I yarısında Səfəvi - Moğol münasibətləri ingilisdilli tarixşünaslıqda
- Ramil Əyyub oğlu Ağayev.** Ət-Təbəri Azərbaycan türkləri haqqında
- Şahlar Şərifov.** Ərəblərin Xəlifə Ömər dövründə Azərbaycana hərbi yürüşləri
- Aytac Muradova.** Almanlar Azərbaycanda
- Şəfayət Fərəcov.** Zaqatala rayonunun daimi əhalisinin cinsi, yaş tərkibi və yaş
- Firdovsiyyə Əhmədova.** Rusiyanın Azərbaycanla bağlı siyasətində Xəzər hövzəsinin əhəmiyyəti (1920-ci illər)
- Bəxtiyar Əhmədov.** XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalının tarixi coğrafiyası və inzibati-ərazi bölgüsü
- Anar Ömərov.** Səfəvi-Portuqaliya münasibətlərinin erkən dövründə Hörmüz məsələsi
- Məhəbbət Məmmədova.** Azərbaycan Respublikasında qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması tarixindən
- Məhərrəm Zülfüqarlı.** Sumqayıt üsyanı (7 noyabr 1963-cü il) məxvi qrif altında saxlanılmış sənədlərdə
- Elgün Əliyev.** XX əsrin 80-90-cü illərində ABŞ-da qadınların sosial, iqtisadi və hüquqi vəziyyəti

№ 01 (31) səh. 8-13

№ 01 (31) səh. 14-19

№ 01 (31) səh. 25-28

№ 01 (31) səh. 32-35

№ 01 (31) səh. 46-50

№ 01 (31) səh. 51-55

№ 02 (32) səh. 14-17

№ 02 (32) səh. 23-27

№ 02 (32) səh. 43-46

№ 02 (32) səh. 47-49

№ 02 (32) səh. 73-76

№ 03 (33) səh. 11-14

№ 03 (33) səh. 15-20

№ 03 (33) səh. 21-24

№ 03 (33) səh. 25-28

№ 03 (33) səh. 29-33

№ 03 (33) səh. 43-45

№ 04 (34) səh. 13-18

№ 04 (34) səh. 25-29

№ 04 (34) səh. 34-37

№ 04 (34) səh. 47-52

№ 04 (34) səh. 53-56

№ 04 (34) səh. 59-61

№ 04 (34) səh. 72-76

№ 05 (35) səh. 25-28

№ 05 (35) səh. 48-52

№ 05 (35) səh. 16-20

№ 05 (35) səh. 12-15

№ 05 (35) səh. 53-55

№ 05 (35) səh. 21-24

№ 06 (36) səh. 13-15

№ 06 (36) səh. 36-40

№ 06 (36) səh. 31-15

№ 06 (36) səh. 45-48

№ 06 (36) səh. 16-19

№ 06 (36) səh. 41-44

FƏLSƏFƏ

- Kəmalə Aloyeva.** Plüralist demokratiya: Nəzəriyyədən reallığa
Əliağa Məmmədli. Multikulturalizm: Nəzəri yanaşmalar və gündəlik həyatın reallıqları
Ziyafət Həbibova. Davamlı inkişafın təmin edilməsində insan kapitalı
Vahid Öməröv. Azərbaycançılıq milli, ümumbəşəri və multikultural dəyərlərin vəhdəti kimi
Ülviyyə Səlimova. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində humanist istiqamət
Üzeyir Balakışiyev. Yaqut Quliyeva Milli siyasətin formalaşmasında dövlət dilinin rolunun sosial-fəlsəfi tədqiqinin aktuallığı və əhəmiyyəti
Xalid Niyazov. Azərbaycanda siyasi modernləşmənin xüsusiyyətləri

- № 01 (31) səh. 61-66
 № 02 (32) səh. 18-22
 № 02 (32) səh. 69-72
 № 03 (33) səh. 53-56
 № 03 (33) səh. 74-76
 № 05 (35) səh. 29-33
 № 05 (35) səh. 34-39

HÜQUQ

- Aygün Mehdiyeva.** Forms of violence against children and state obligations in this field
Sevda Karimova. National prosecution problems in international crimes
Лала Мехтиева. Убийство, сопряженное с разбоем: некоторые вопросы признаков и квалификации.
İlhamə Həsənova. Müdafiəçinin sübut toplama hüququ və bu hüququn həyata keçirilməsi imkanları
İlhamə Həsənova. Müdafiəçi-vəkilin məhkəmə iclasının protokolundan istifadə etmə imkanları

- № 02 (32) səh. 28-30
 № 03 (33) səh. 49-52
 № 03 (33) səh. 61-63
 № 05 (35) səh. 63-65
 № 06 (36) səh. 58-61

MƏDƏNİYYƏT

- Anar Ağalarzadə.** Fransa memarlığının incisi Napoleonun evi – malmezon
Мубариз Сулейманлы. Три культуры
Назиля Мамедова. Развертывание диалога в культурном процессе

- № 02 (32) səh. 35-38
 № 04 (34) səh. 62-68
 № 06 (36) səh. 23-25

SOSIAL ELMLƏR

- Гюльзар Новрузова.** Общие демографические показатели азербайджанцев России по итогам всероссийской переписи 2010 года
Vüqar İsmayilov. Şəxsiyyətin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu
Vüqar İsmayilov. Sosial mobillik demokratik cəmiyyətin göstəricisidir.
Müslüm Nəzərov. “Biliklər cəmiyyəti”nin imperativləri

- № 01 (31) səh. 41-45
 № 01 (31) səh. 71-73
 № 05 (35) səh. 74-76
 № 06 (36) səh. 20-22

İQTİSADİYYAT

- Taleh Əsədov.** Azərbaycanda fəaliyyət göstərən otel şəbəkələrinin təqdim etdiyi xidmətin üstünlükləri
Ramil Hüseyn. Kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanmasında əsas payı olan sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin təhlili
Фидан Гусейнова. Региональное развитие, как основное направление экономической политики Азербайджанской Республики (2004-2014)
Bayraktar Mehmathan. Azərbaycan Respublikasının tikinti bazarının iqtisadi diaqnostikası.
Rəna Qulamova. Şirkətlərin təşkilati idarəetmə strukturlarına təsir edən amillər
Ləman Rəsulova. Quba-Xaçmaz regionunda mehmanxana müəssisələrinin problemləri
Albina Həşimova. Biznesdə iş vaxtından səmərəli istifadə etmənin iqtisadi effektivliyinin təhlili
Xumar Abdullayeva. Azərbaycan-Türkiyə ticarət iqtisadi-əlaqələrinin təkmilləşməsinin təkmilləşməsi və yeni modellər
Ильгар Велизаде. Перспективы совершенствования административно-районного деления в условиях развития региональных рынков в Азербайджане
Rəşad Əsgərov. Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-funksional əməliyyat sistemi və sistemik makro səviyyəli çağırışlara qarşı tədbirlər

- № 01 (31) səh. 67-72
 № 02 (32) səh. 9-13
 № 02 (32) səh. 39-42
 № 02 (32) səh. 59-64
 № 03 (33) səh. 68-71
 № 03 (33) səh. 72-73
 № 05 (35) səh. 59-62
 № 05 (35) səh. 70-73
 № 06 (36) səh. 54-57
 № 06 (36) səh. 62-64